

БАХТИЁР НАЗАРОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР.

Монографик тадқиқот. Мақолалар. Хотиралар.

Тақризлар

Тошкент: 2020

УЎК:

КБК:

Н

Назаров, Бахтиёр.

Танланган асарлар. / Б.Назаров. – Тошкент: 2020. – 514 б.

Таниқли адабиётшунос, академик Бахтиёр Назаровнинг мазкур “Танланган асарлар”ига олимнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси ҳамда буюк ўзбек адиблари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимовлар ҳақидаги тадқиқотлари жамланган. Шунингдек, тўпламга олимнинг Ҳ.Ёқубов, К.Нурмуҳаммедов, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, Л.Қаюмовлар ҳақидаги мақолалари, ёш тадқиқотчилар ижоди ва айрим китобларга ёзилган тақриз, сўзбошилар киритилди. “Адабий алоқалар” рукнига эса қорақалпоқ, туркман адабиётининг йирик намояндалари Махтумқули, Бердақ, Ажиниёз, Тўлабберган Қайипберганов, Мухтор Авезов ҳаёти ва ижодига доир кузатишлари жамланди. Ўйлаймизки, 500 дан зиёд илмий мақолалар, 20 га яқин монография ва дарсликлар муаллифининг “Танланган асарлар”и ҳам кенг китобхонлар, хусусан, филолог мутахассислар томонидан муносиб кутиб олинади.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи,

Мархабо Қўчқорова,

филология фанлари номзоди

Барно Бўронова,

мустақил изланувчи

Масъул муҳаррир

Қурдош Қаҳрамонов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ислон Ёқубов,

филология фанлари доктори

Сувон Мели,

филология фанлари номзоди

Мазкур “Танланган асарлар” ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилган. (-- сонли баённома, .. март, 2020.).

Тошкент: 2020

1-Қисм

ҒАФУР ҒУЛОМ ОЛАМИ

КИРИШ

Ғафур Ғулом қай даражада шўро мафкураси таъсирида яшаб ижод этган бўлмасин, бутун қалби билан иршодпаноҳ шоирлар тоифасига киради. Бу хусусият шоир ижодий йўлининг асосини ташкил этади. Шунинг учун ҳам у хотифларга эмас, доимо ўз қалбига ишониб яшади ва ижод этди.

Мустақиллик даврига келиб, энди, Ғафур Ғуломнинг ижодигина эмас, босиб ўтган ҳаёт йўли, таржимаи ҳоли ҳам қайтадан, янгидан, синчиклаб ўрганилиши керак, дейилса, бу фикрнинг айрим қирраларига баъзилар, ёпирай, ижодни-ку қайтадан ўрганишни тушунса бўлар, таржимаи ҳолнинг, босиб ўтилган ҳаёт йўлининг нимаси янгидан ўрганилади, деб ажабланишлари мумкин.

Гап шундаки, шўро тузумидаги шахс ҳатто, таржимаи ҳолидаги тузум манфаатига мос келмайдиган нуқталарни яширишга, бежашга, улар ўрнида шўролар кўрсатган таъсирни кўкларга кўтаришга мажбур бўлгани сир эмас.

Ғафур Ғулом таржимаи ҳолини ҳам бундан истисно деб бўлмайти. Унинг 1931 йилда ёзилиб, дастхат ҳолида қолган, муаллиф ҳаётлигида босилмай, илк бор “Тошкент оқшоми” газетасида 1968 йил 10 майда чоп этилиб, сўнг ўн икки жилддик Мукаммал асарлар тўпламига киритилган “Таржимаи ҳол”и мавжуд. Ундан бўлажак шоир болаликда жадидлар таълим берган “Ҳаёт” мактабида ўқиганини билиб оламиз. Шу таржимаи ҳолда муаллиф ўз замонасининг машҳур бойларидан бири Мулла Муборак Сиддиқмуҳамедов хонадонида маълум муддат тарбия топганини ҳам айтади.

Шоир Октябрғача кечган болалиги ҳақида гапирганда буларни кейинчалик сира эсламагани сабабини тушуниш қийин эмас, албатта.

Бинобарин, тадқиқотларда у шўро даврига қадар жадид мактабида ўқигани айтилмас, лекин “8-^с Самсонское русско-туземное училище”да ўқигани, албатта, айтилар, мадрасада “Чор девон”, “Хафтияк”, Яссавийни мутолаа қилгани, Бедилни тугатиб, “Маслак”ка ўтгани гапирилмас, лекин

Самсоннинг мактабида Л. Толстойнинг “Первая книга”сидан тортиб, Пушкин, Лермонтов, Фет асарларини ўқигани таъкидланар эди.

Айрим манбаларда, хотираларда юқоридагига ўхшаш шоир камолотида кам аҳамиятга эга бўлмаган янги маълумотларга дуч келиш мумкин. Хусусан, у Чўлпон номидаги мактабда муаллимлик қилгани, Чўлпоннинг ўзи унга махсус “Дарё бўйи”(1931) шеърини бағишлагани, Фитрат эса, аруз ҳақидаги рисоласида унинг шеъридан мисоллар олгани бежиз эмас.

Ваҳоб Рўзиматов хотирасида келтирилган шоир синглиси Раҳбар опанинг маълумотига кўра, Ғафур Ғулом ёшлигида “Барокхон” мадрасасида ўқиган. Ўшанда мударрис Сайидахрор ўзини қариндош деб билган Ғафур Ғуломга “бир сандиқ нодир китоблар” тақдим этган экан. Адибнинг Бедилдан чуқур билимдонлиги араб тилини ажабтовур, форс тилини яхши билиши, Шарқ тарихидан теран хабардорлиги, мадраса таҳсилидан ташқари, эҳтимол, ана шу китобларга бориб боғланса ажаб эмас.

М. Шайхзода Ғафур Ғуломнинг 60 йиллигига бағишланган шеърида шоирнинг шеърый қарвонлари билан армонлари бирга йўл босади, деб бежиз айтмайди. У чамаси, дўстининг шеърый қарвонларидаги армонларини яхши билган. Биз ушбу китобда шоирнинг “яширин дардлар”и сифатида айрим шеърлари, ҳикоялари бағрига жо бўлган ана шу армонларни очишга ҳаракат қиламиз. Бу эса, ўз навбатида, Ғафур Ғулом асарларига янгича ёндашув, янги мезонлар талабидан келиб чиқади, албатта.

XXI аср Ғафур Ғулом ижодидаги қайси жиҳатларга эътибор бериши керак? Бу масалада ҳам, фикримизча, Ғафур Ғуломнинг ўзи интуитив равишда йўл кўрсатиб кетган кўринади.

Халқим учун хизмат қилолдимми, йўқми, бир кун келиб, масалан, 2000 йилда бу ҳақда ҳисоб сўрайдилар, деган эди адиб иккинчи жаҳон уруши тугаши арафасида ёзган мақолаларидан бирида: «нима қилдимки, халқимнинг шон-шарафи, маданияти, давлати, эътибори кўтарилгай?...» (биз чиздик — Б.Н.).

Ғафур Ғулом ҳар бир сўзнинг қадр-қимматини чуқур идрок этгувчи эди.

Эътибор беришг: инсон ҳаётга келибдими, умрини асосан, халқнинг шон-шарафи, маданият-маънавияти, давлати ва эътиборини кўтаришга сарфламоғи лозим. Ғафур Ғулом ҳаёти, ижоди ўзи қўйган саволга муносиб равишда жавоб бера олади. Зотан, ёзганларининг қиммати, қадри ҳам фирқа, шўролар, янги тузум, Ильични мадҳ этган намуналар билан эмас, Ватанни, халқни улуғлашга қаратилган асарлари билан белгиланади. Агар аҳамият берсангиз, мустақилликка эришилгач, истиқлол зоясини, миллий зояни мустаҳкамлаш учун эътибор даставвал худди ана шу халқ ва Ватан шон-шарафи, маданият-маънавият, давлатчилик ва миллий ғурур масалаларига қаратилмадими? Демак, Ғафур Ғулом шу йўналишдаги асарлари руҳида биз билан бирга, Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш хизматида. Китобда шоир ижодидага шу масалаларга эътибор беришга ҳаракат қилинади.

Ғафур Ғулом ижодига муносабатда ҳозирги танқидчиликда икки йўналиш кўзга ташланади. Бирида, унинг шўровий қарашларига ҳамон урғу берилиб, танқид қилинса, иккинчисида шоирнинг мафкуравий жиҳатлари хаспўшланиб, уни кимлардандир ҳимоя қилиш истаги сезилади. Фикримизча, бу ҳар иккала қараш ҳам, моҳият эътибори билан, етарлича асосга эга эмас. Гап шундаки, ҳеч ким биринчи нуқтаи назарга тааллуқли асарлар Ғафур Ғулом ижоди учун хос эмас, деяётгани йўқ, буни яшираётгани ҳам йўқ. Бу йўналиш Ғафур Ғулом ижодида бўлган ва фақат унинг ижодидагина эмас. Бунинг асосий сабаби давр, замон, тузум билан изоҳланади. Буни қайтараверишнинг зарурати борми? У - ўтилган босқич. Адабиётнинг ўтмишда қолган тарихий босқичи. Шўровий, фирқовий асарлар бизга керак эмаслигини бугун ҳамма билади. Шундай экан, эътибор ҳозирги талабларимизга жавоб берадиган ва биз учун зарур асарларга қаратилиши муҳимдир.

Иккинчи нуқтаи назарнинг ҳам қусурли жойи шундаки, Ғафур Ғулом ўзини оқлашга, кимдандир ҳимоя қилишга муҳтож шоир эмас. Ғафур Ғулом асарлари ўзини, ўз муаллифини ҳимоя қилишга қодир ва бундай асарлар унинг меросида бисёрдир. Бу асарлар, наинки, ХХI аср, балки келгуси асрларда ҳам, наинки, ҳимоя, балки, бадий кучи билан нималарга қодир эканини кўрсата

оладиган, ҳатто, келгусида яратилажак асарлар силсиласида ўзининг мустаҳкам ўрнини узоқ замонларгача топиб тура билгувчи асарлардир.

Ғафур Ғулом ижоди ҳақидаги ёзилган тадқиқотлар оз эмас. Улар ичида, айниқса, проф. Ҳ.И. Ёқубов, академик С. Мамажонов, профессор Н. Шукуров, А. Акбаров тадқиқотлари муҳим ўрин тутди. Тўғри, бу ишларда тузум ва замон билан изоҳланувчи мушоҳадалар кўп. Лекин, бундан қатъи назар, улардаги мафкура ва сиёсатга боғланмаган равишда шоир маҳорати хусусидаги нозик кузатишлар ўзининг қимматини сақлаб қолади.

Адабиётшуносликнинг бундан буёнги вазифаси ҳам, асосан, Ғафур Ғулом меросидаги ўзига хосликларни, бу улуғ адибни элга, юртга, унинг канорасидан олисларга машҳур этган белгиларни мафкура ва сиёсатга боғламай, улардаги бадиийлик ва маҳоратни ўрганишдан иборатдир.

Республикамиз Президентга ҳам, ҳукуматимиз ҳам Ғафур Ғулом шахсига, меросига катта ҳурмат билан қараб келмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан Ғафур Ғулом таваллуднинг юз йиллигини муносиб нишонлаш тўғрисида махсус қарор қабул қилиниши шу эътиборнинг ёрқин намунасидир. “Ғафур Ғуломдек улуғ ижодкорлар, шоирлар, адиблар, уларнинг ижоди боқий қолади”. “Шу бугунги ҳаётимизда ва келажак авлодни ўстиришда Ғафур Ғуломнинг ижоди албатта беқиёс аҳамиятга эга”. “Ғафур Ғуломнинг ижоди бизлар учун, албатта, табарруқдир”¹.

Республика Президенти Ислон Каримовнинг бу сўзларида Мустақил Ўзбекистоннинг ўз фарзанди, ўз шоирига бўлган меҳр-муҳаббати балқиб туради.

Янги Замон шоирнинг ушбу мисралари бадиий башорат бўлганини тасдиқлайди:

Мени яхши танийди

Мактабингизнинг ҳар бири

Пойдевор ғиштигача.

Шогирдларимнинг ўсмир

¹ Ислон Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 1998, 117-118-б.

Етгинчи пуштигача.

ШОИР ҲАЁТИ ВА ИЖОДИГА БИР НАЗАР

Ғафур Ғулом номи жаҳоннинг кўпдан-кўп мамлакатларидаги шеърят ихлосмандларига яхши таниш.

Шарқ фалсафаси, маданияти, тарихини чуқур билган Ғафур Ғулом мумтоз адабиёт анъаналарини XX асрда давом эттирди ва ўзбек адабиёти янги босқичга кўтарилишига катта ҳисса қўшди.

У ёшлигида оғир турмуш туфайли олий маълумот олишга улгурмади, бироқ, ҳаёт аталмиш олий дарсхонада обдон ўқиди. Онги ва билимини йилдан-йилга бойитди, халқ орзу-умиддарининг чуқур моҳиятларини идрок этди, бадий тафаккурнинг нозик сир-асрорларини эгаллади. Натижада, оддий бир камбағал оилада туғилиб, вояга етган Ғафур Ғулом “мен ўзбек шоириман, ўз халқимнинг тилиман”, дея олиш даражасига кўтарилди; ўзбек халқининг жаҳондаги буюк халқларидан бири эканини англади ва ҳис этди, бугун умри шу халқнинг ғурури-ю бугуни, ўтмиши-ю келажаги, армони-ю умиди, машаққатлари-ю сурурини куйлади.

Ғафур Ғулом 1903 йил 10 майда Тошкентда камбағал оилада туғилди. Дастлабки саводни меҳрибон ота-оналари Ғулом ака ва Тошбиби аядан олди. Бироқ, бешафқат тақдир ёшлигида унинг бошини кўп ҳам силамади.

Отадан, онадан эрта ажраган Ғафур болалигадаёқ, етим қолди. Қашшоқлик ва етишмовчилик деб аталувчи гирдоб минг-минглаб болажонлар қатори келажакнинг буюк шоирини ҳам ўз қучоғига олди.

Этиқдўз косибга қарашди, кундуз кунлари сингилларини боқиб, кечкурун кўшни маҳалладаги тегирмонда қоровуллик қилди, Сарибой деган бойнинг кўшкин боғини қўриди. Кўп йиллар ўтгач, шу бой эшигидаги хизматларини Ғафур Ғулом ўзининг “Шум бола” қиссасига усталик билан сингдириб юборди.

Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ва мардикорликка олиш воқеалари туфайли халқ бошига тушган машаққат ва мусибатларни ўз кўзи билан кўрди. Жаид мактабида таҳсил олди. Сўнг 1916 йилда рус-тузем мактабига кириб ўқиди. Бу таҳсил Ғафур Ғуломга кейинчалик, октябрь тўнтаришидан сўнг, босмахонада харф терувчи бўлиб ишлашида, 8 ойлик муаллимлар курсига кириб ўқишида анча қўл келди.

Ёшларга шўровий ва инқилобий руҳни сингдириш, уларга имконият ва имтиёзлар бериш учун янги тузум бор кучини ташлади.

Бу даврда Фафур Ғулом янги мактабларда ўқитувчи, директор бўлиб ишлади, интернатга мудирлик қилди.

Интернат Фафур Ғулом тақдирида муқаддас даргоҳ бўлиб қолди. Бу жойдаги меҳнат ва ҳаёт унинг шахсий ва ижтимоий туйғуларини авж олдирди. Кунлардан бирида боқувчисиз етим болаларга термулиб, ич-ичидан ачинди, етимликда ўтган болалигини эслади, туйғулари жунбушига келди-ю, маржон ёш бўлиб кўксига эмас, қоғозга шеър бўлиб тўкилди.

Бу Фафур Ғуломнинг биринчи шеъри эди.

Шу тариқа салкам 45 йиллик ижоди давомида Фафур Ғулом кўндан-кўн шеър, дoston, очерк, фелъетон, ҳажвия, ҳикоя, қисса, мақола, таржима асарлар эълон қилди. Улар юздан ортиқ тўплам ва китобларда босилиб чиқди.

“Муштум”, “Ер юзи” журналларида, “Шарқ ҳақиқати”, “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газеталарида адабий ходим ва махсус мухбир бўлиб ишлаш Фафур Ғуломга ҳаётнинг қайноқ манзиллари ва замондошлари қалбининг тоза иқлимларини чуқур идрок қилиш, ҳис этиш имкониятларини яратди.

Фафур Ғулом ўтган асрнинг 20-йилларидаги шеърларида асосий эътиборини янги жамиятнинг қарор топиб келаётган янгича муносабатларини (“Уйланиш”), талабларини (“Қизил байроқ”) куйлашга, эскилик деб баҳоланаётган (“Паранжи”) тушунчаларни танқид этишга қаратди. Бу давр шеърларида бадийликдан кўра баёнчилик, эҳтиросдан кўра эътироф устунлик қилувчи шеърлар талайгина эди.

Халқ ва давр ҳаётини акс эттириш шоир асарларининг етакчи хусусиятига айлана борди. Мазкур хусусият, айниқса, “Турксиб йўлларида” (1930) шеъри ва “Кўкан” (1933) достонида яққол кўзга ташланди. Бу асарларда тузум хусусиятидан келиб чиққан, комфирқа сиёсати ва мафқуранинг, умуман, бадий ижод, хусусан санъаткор дунёқарашига кўрсатган таъсири билан изоҳланувчи давр камчилиги (хато)лари оз эмас. Хусусан, “Турксиб йўлларида” шеърида халқ турмуши ўтмишда фақат очлик-ялонғочликдан, хор-зорликдан иборат эди, деб буткул қора бўёқларда тасвирланади. У даврларда ҳақиқий ҳаёт социализмдан бошланади, деган

тушунчани сингдириш учун шундай қилинар эди. Ғафур Ғулом ҳам бу масалада давр сиёсати ва талабидан ташқарига чиқа олмади. Бундан қатъи назар, Туркистон-Сибирь сингари темир йўли ва давр иншоатлари қурилиши халқ меҳнати натижалари эди ва худди шу жараён бир улкан бунёдкорлик мисолида Ғ.Ғулом томонидан бадий гавдалантириб берилди. Бу йўлда Россияга Туркистоннинг сон-саноксиз бойликлари олиб кетилганини яширмаган ҳолда, унинг Ўрта Осиё халқлари тақдирида катта ижобий роль ўйнаганини таъкидлаш зарур. Ғ.Ғулом асарига ҳам шу ҳодиса нечоғлик бадий ҳаққоний акс эттирилгани нуқтаи назаридан баҳо берилиши муҳим. Шоир асари давр ва халқ ҳаётидаги мана шу тарихий ҳодисанинг бадий инъикосидир.

“Кўкан” достонида ҳам юқоридаги асарга хос бўлган бир ёқламалик мавжуд. Ўзбекистонда жамоа ҳўжалиги (колхоз)нинг таркиб топиш жараёни бадий акс эттирилган бу асар замирида феодализм давридаги меҳнат азоб-уқубат, социализм давридаги меҳнат эса шон-шарафдир, хусусий мулкчилик жамиятга номатлуб, бахтли ҳаётга фақат жамоа ҳўжалиги орқалигина эришиш мумкин, дейилган социалистик ғояни тарғиб этиш ётади. Лекин бу назария ўзини оқламаганини тарих кўрсатди. Жамиятда мулкчиликнинг кўп хиллиги, шу жумладан, хусусий мулкчиликнинг ҳам аҳамияти катта эканлига маълум бўлди. Фақат давлат мулкига, фақат жамоа ҳўжалиги мулкига асосланувчи жамият инқирозга юз тутажаги англаб етилди.

“Кўкан” достони ўтган асрнинг 20-йиллар охири - 30-йиллар бошларидаги давр ва халқ ҳаёти (айниқса, қишлоқ ҳаёти)ни бадий акс эттирди. Айни вақтда, шу тамойилни кучайтириш ва мустаҳкамлашда муҳим мафкуравий роль ўйнади. Тўғри, жамоа ҳўжалигага ўтиш ва ўтказишда мажбур қилиш, шунингдек, кўпдан-кўп ўртаҳол деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши ҳам рўй берди. Лекин бу камчилик, хато ва чекланишлар билан бир вақтда, жамоа ҳўжалиги ўзбек деҳқони муайян қатламининг тақдирида, унинг оёққа туришида, ҳўжалигининг тикланишида айрим самаралар берганини эътиборга олсак, дoston ўзбек деҳқони тафаккури, дунёқараши ва яшаш тарзидаги кескин ўзгаришларнинг бадий ҳужжати тарзида аҳамиятлидир.

Шундай экан, бу сингари асарларга умуман, ёки ҳозирги кун нуқтаи назаридангина эмас, балки тарихан ва асосан, яратиш даври хусусиятларидан (бор камчилиги ва ижобий томонлари билан) келиб чиқиб, баҳо бериш тўғри бўлади.

Ғафур Ғулом бутун умри давомида кўпдан-кўп шеърлар, дostonлар ёзди. Шўро сиёсати ва комфирқа мафкураси таъсирида эл-юртни юксак кўтаринкилик руҳида яшаш ва меҳнат қилишга чорлади. Яхшилик, эзгулик, биродарлик, дўстликни улуғлади. Улуғ мақсад ва ниятлар йўлида халқни, оммани сафарбарликка даъват қилди. Келажакка катта умидлар билан қарашга ундади. Булар унинг асарларига хос бўлган хусусиятлардир.

Инсон ва замон табиатини бадиий тараннум этишда лирик қаҳрамоннинг чуқур ўй-мушоҳадalари-ю, унинг донишмандлигидан тортиб, шу донишмандликни намоён этувчи образлар воситасидаги ранг-баранглик, серқатламлик, кўпмаънолилик, пурҳикматлилик, бир сўз билан айтганда, фалсафийлик шоир ижодининг муҳим белгиси сифатида намоён бўлади.

Азиз асримизнинг азиз onлари

Азиз одамлардан сўрайди қадрин.

Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла

Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

(“Вақт”)

Наинки бутун бир аср, ҳатто ҳар бир он, ҳар бир дақиқани инсон азиз деб билмоғи, ўз шафоати ва шарофати, шуури ва меҳнати, меҳрию муҳаббати билан уни азиз қилмоғи керак. Умр масофаси икки қош ўртасидек қисқа, муддати кўз очиб-юмгунчалик, шу боис, ҳар бир фурсатни ғанимат билиб, умр дафтарини безамоқ зарур. “Шоҳ сатр” шоир учун гўзал бадиий асар, албатта. Бирок, Ғафур Ғуломнинг фалсафий мазмунида у сермаъно: олим учун бирор бир кашфиёт; боғбон учун авлодларга қолажак боғ; меъмор учун нурамас обида; ўқувчи ёки талаба учун зеҳннинг янги бир илмий зарра билан тўйиниши; ишчи-деҳқоннинг шавқли меҳнатидаги завқли натижа; спортчининг янги бир ғалабаси ва ҳ.к.

Ғафур Ғуломнинг “Вақт” шеъридаги бу чуқур фалсафийлик кўплаб бошқа асарлари учун ҳам хосдир.

Шоир асарларида, айниқса, фалсафий образлилик кучли.

Ёз кунлари жуда тез ўтишини биламиз. Шоир талқинида эса, у нақадар гўзал ва фалсафий ифодасини топади: “Пишиқчилик кунлари ҳаёл каби югурик” (“Ёз боши” шеъридан). “Вақт” шеърида ҳар оннинг қадрига етишни англаган эдик, “Тулхона” шеърида эса (1961), “Тинчлик замонада ҳар нафас ширин” эканини, яшаганга яраша ҳаётни шундай ширин қилиб яшамок кераклигини туямиз ва идрок этамиз.

Гўдакнинг онги ҳали тафаккур қила оларли даражада эмас. Бу ҳол тарбиядан сўнг, муайян вақт ўтгач рўй беради. “Она” (1953) шеърида эса, гўдакнинг келгусида ишга тушиши мумкин бўлган фикрлай олиш қобилияти қуйидагича файласуфона ва қуйма сатрда берилади: “Олтин рудасидай ишланмаган онг”.

Умр фалсафаси, ҳаётнинг қадрига етмок ва уни ардоқламок фалсафаси шоирнинг бугун ижоди бўйлаб ўтади ва, айниқса, поэтик образлар қиёфасида ўзининг бор гўзаллиги билан намоён бўлади. Шу боис, Ғафур Ғулом асарларида бу фалсафий маъноларнинг турли-туман поэтик талқинини ва ҳар гал ранг-баранг миллий образлардаги инкишофини учратамиз:

Танбурда бир зарбнинг уни тинмасдан,
Йиллардан-йилларга ўтар умримиз.

(“Янги йил”, 1947).

Шоирнинг юқоридаги каби шеърларида лирик қаҳрамон ниҳоятда миллий, маънавий олами бой ва саҳоватпеша, танти ва мард; мақсади пок, нияти тоза. Ҳар бир кишига, ҳар бир халққа қалби доимо очиқ, меҳмоннавоз. Бу қаҳрамон ҳеч қачон маҳдудлик доирасида ўралашиб қоладиган одам эмас. У умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қаровчи киши. Лирик қаҳрамон табиатининг бу хусусияти шоирнинг ўтмиш ҳақидаги, замонавий мавзудаги ва келажакка мурожаат этиб ёзилган асарларига ҳам бирдай хосдир. Бу хусусият Ғафур Ғулом шеърятининг муштарак белгисидир. Аксар шеърларида бу лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи, қатор шеърларида эса, муаллифнинг ўтмишдоши, замондоши, келажакдаги ворисидир.

Миллий характер яратишга Ғафур Ғулом шу қадар устаки, бир неча сатрга

миллий табиат ва урф одатни ҳам, миллий сурату сийратни ҳам жо қила олади. “Ёз боши” (1961) шеърдаги ушбу парча бунинг ёрқин далилидир:

Ифор хидли қулупнай бир лахча чўғ кабидир,

Мушки анбар ёқилган гулхан нишонасидан.

Ҳаё билан юмилган келинчаклар лабидир,

Ўпич маза келади ҳар битта донасидан.

Шоирнинг аксар шеърларида тарих туйғуси ва тарихийлик асарнинг етакчи принципи даражасига кўтарилади. Бу принцип муаллифга асосий ният, асосий мақсадни янада ёрқин, тўлақонли, ҳаққоний ва бадий таъсирчан акс эттириш имконини беради.

У ўзбек халқи, Ўрта Осиё ва жаҳон халқларининг урф-одатларидаги чизгилар, тарихий ҳодисалар билан алоқадор фикрларни асарнинг бадий тўқимасига сингдириб юборишга ниҳоятда уста.

Ғафур Ғуломга хос бўлган бу ижодий услуб унинг асарларидаги бадий теранлик ва тарихий чуқурликнинг узвий бирлигида намоён бўлувчи замонавийлик ва таъсирчанликни кучайтиради.

Юқоридаги сингари фазилятлар қаторида Ғафур Ғулом шеърларида мадҳиябозлик ва замонасозлик деб аталувчи камчилик ҳам мавжуд эди. Аслида бу камчилик сабабларини шоирнинг ўзидан ҳам кўра, кўпроқ уни тарбиялаб вояга етказган тузум ва жамият, ижоди камол топган муҳит ва шароитдан қидирмоқ керак.

Замонасозлик Ғафур Ғулом шеърларида бир жиҳатдан (меҳнат, тинчлик, дўстлик, колхоз ва ҳ.к.) мавзу кетидан қувишда кўринса, бошқа бир жиҳатдан, партия кўрсатмалари, қарорларига илова тарзида “ҳозиржавоблик” билан ёзилган шеърларида кўзга ташланади.

Яна бир жиҳатдан бундай замонасозлик Ғафур Ғуломнинг, айниқса, партия ва коммунизмни улуғлаган шеърларида намоён бўлади. Тарих шоирларнинг ҳам, шўро сиёсати, фалсафаси, назариясининг ҳам бу масалада тўла ҳақ бўлмаганини кўрсатди.

Сен беролдинг одамзодга чин баҳони,

Сен тополдинг бизда идрок ва даҳони, -

дейилганга ўхшаш фикрлар шоирнинг “Партияга минг раҳмат”, “Менинг партиям”, “Партия шарафига” киби шеърларининг асосини ташкил этади.

Коммунизм мадҳ этилган шеърларида Ғ.Ғулом “Биз замона яратдик сизларга хос бўлсин деб, ҳар бир олтин ғиштида коммунизм намоён” қабилидаги баландпарвоз поэтик фикрларни илгари суради. Бундай шеърлар бадий гўзалликдан йироқ ва кўпинча риторика асосига қурилган бўлиб, уларда комфирқа мафкурасини тарғиб этиш асосий муддао эди. Бу қусур фақат Ғ.Ғуломга хос бўлмай, умуман, ҳаётни, тузумни акс эттирган кўп миллатли шўро адабиётининг хос хусусияти эди. Санъаткорларга кўпроқ шундай йўналишдаги ижодий “муваффақият”ларга қараб баҳо бериш у давр танқидчилиги ва шўро ҳукуматининг адабиёт ва санъатга доир сиёсатидаги етакчи хусусият эди.

Ғ.Ғулом бугун ижоди давомида кўплаб “тақвим (календарь) шеърлар” ёзди. 1 май, 7 ноябрь, Конституция куни, партия ва комсомол съездлари, адабий ўн кунликлар, социалистик мусобақа, пахта режасининг бажарилиши сингари кундалик, ўткинчи ҳодиса ва воқеаларга бағишланган бундай шеърлар адабиёт тарихида ҳам, муаллиф ижодида ҳам сезиларли из қолдирмади. Бу ҳол шоирнинг ўзига ҳам сир эмас эди. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ғафурона буюклик ва донишмандлик билан суғорилган фалсафий образлар унинг “тақвим шеърлари”да ҳам учраб туради.

Ғафур Ғулом сўнгги нафасигача ижод этди, меҳнат қилди. Узоқ йиллар давомида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида илмий ҳодим бўлиб ишлади. Бадий асарлар билан бир қаторда кўплаб илмий мақолалар ёзди, таржималар қилди. Ўзининг асарлари ҳам ўнлаб тилларга ўтирилди.

Меҳнатлари эвазига у Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланди. Республика Олий кенгашига депутат бўлди. Унга “Ўзбекистан халқ шоири” юксак унвони берилди. Бадий асарлари катта мукофотларга сазовор бўлди. Унинг ўн икки жилддан иборат Мукамал асарлар тўплами босилиб чиқди.

Халқ ўзининг буюк шоирини ҳурмат билан эъзозламоқда. Гулистон Давлат университети, Тошкентдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, метрополитен бекатларидан бири, қатор мактаблар, кўчалар, музей ва кутубхоналар унинг номи билан аталади.

Мустақил Ўзбекистан олдидага улкан хизматлари учун Ғафур Ғулом Республика Президенти фармони билан “Буюк хизматлари учун” нишони билан мукофотланди.

Пойтахтдаги гўзал боғлардан бирига Ғафур Ғулом номи берилди, боғга шоирнинг маҳобатли ҳайкали ўрнатилди.

НАСРИЙ АСАРЛАРИ. “ШУМ БОЛА”

Ғафур Ғулом ўзбек адабиётини шеърий асарлар билан қай даражада бойитган бўлса, насрий асарлар билан ҳам ундан кам бўлмаган миқёсда бойитган ёзувчидир.

У ижодини дастлаб шеър билан бошлади. Лекин ўтган асрнинг 20-йиллар охирида кўпроқ фелъетончи, очеркчи, ҳажвий ҳикоянавис сифатида машҳур бўлди.

Илк китоблари ҳам 30-йиллар бошида ўнлаб кичик насрий асарларини жамлаган “Йигит”, “Кулги ҳикоялар” номли тўпламлар ҳолида нашр этилди.

Маълумки, 20-30-йилларда эски тузумни, унинг урф-одатларини, айниқса, динни кескин ва буткул фош этиш давр сиёсатининг, шу жумладан, бадий ижоднинг етакчи хусусиятларидан бирига айланган эди.

Шўро ҳукуматининг бу вазифалардан кўзлаган бош мақсади халқни ўз ўтмишидан, минг йиллик тарихи ва бой анъаналаридан ажратиб, ҳаётнинг асл маъноси шу янги тузум - социализмдан бошланди, деган ғояни ўтказиш ва уни мустаҳкамлашдан иборат бўлди.

Шўро ҳукуматининг бу сиёсати жамият тараққиётида нечоғлик салбий роль ўйнаганини тарих бугун яхши билади.

Ғафур Ғулом ҳам аксар адиблар каби давр сиёсати талаби ва руҳи билан суғорилган қатор ана шундай ҳикоялар ва ҳажвиялар ёзди. Бироқ, айтилиши вақтда, ҳаётда шўро сиёсатида даҳли бўлмаган, турмушда чиндан ҳам мавжуд ва тараққиётга тўсиқ бўлиб турган ҳодисалар оз эмас эдики, уларни ҳажв этиш давр ва ҳаёт талаби эди.

Ғафур Ғуломнинг “Элатияда бир ов”, “Хийлаи шаръий” синга ўнлаб ҳикояларида оила ва ахлоқ, муаммолари бадий талқин этади. Масалан, “Хийлаи шаръий” ҳажвий ҳикоясидаги Мулла Дилкаш образи орқали адиб бир неча хотини бўлишига қарамай, яна янгисини олишни кўнгли тусаб қолган, бироқ бунга шариат йўл қўймагани туфайли “йўли”ни қидиришга мажбур бўлиб, маънавий тубанликкача бориб етган олчоқ ва беор киши қиёфасини гавдалантирди.

Ғафур Ғуломнинг замон сиёсати таъсирида дин асосларини танқид қилувчи

асарлари ҳам йўқ эмас. Бироқ, унинг бундай асарларидан диннинг ўзи эмас, ўнта нисбат бериб келинган, лекин ўнта аслан алоқаси бўлмаган, дин ниқоби остидаги хурофот ва бидъат, дин кишилари қиёфасидаги айрим ахлоксизликлар фош этилган ҳажвияларни фарқламоқ ва ажратмоқ керак. “Хийлаи шаръий” ҳажвий ҳикоясида худди ана шу: ҳақиқий диний талабларга амал қилаётгани ёки амал қилмаётгани учун эмас, дин ниқоби остида бориб турган ахлоксизликка берилган киши қиёфаси кескин фош этилади.

Ғафур Ғулом насрий асарлар ёзиш билан бутун умри давомида шуғулланди. Дастлабки ҳикояларидан тортиб 1965 йилда ёзилган “Менинг ўғригина болам” ҳикоялари бунга далил бўла олади.

Ҳикояда ёзувчи қашшоқ ҳаёт кечиришига қарамай, маънавий баркамоллиги, инсонпарварлиги ва одамийлигини юксак даражада сақлаб қололган бир муштипар ўзбек кампири қиёфасини гавдалантиради. Ҳикояда, аynи вақтда, Биринчи жаҳон урушининг даҳшатли таъсири остида қисмат ва йўқчилик туфайли муҳтожликдан ҳаётнинг ночор кўчасига кирган “ўғри” образи билан танишамиз. Ўғри бир ёқда турсин, бу сўзнинг ўзиёқ тафаккуримизда жирканиш ва қўрқиш туйғусини уйғотиши маълум. Ғафур Ғулом ҳикоясидаги “ўғри” ундай эмас. Чунки у кимнидир хонавайрон қилиш, текин ва ҳаром мол орттириш учун бу йўлга кирмаган. У йўқчилик ва муҳтожлик туфайли, бир бурда нон илинжида шу йўлга қадам қўйган. Аслида эса, кўнгли пок ва самимий, қалбида одамларга меҳри лиммолим, ўзгаларнинг дардига ҳамдард одам. Шунинг учун ўқувчида унга нисбатан нафрат эмас, хайрихоҳлик уйғотади. Ҳикоя номиданоқ адиб ниятидаги инсонпарварлик руҳи уфуриб турибди.

Инсонпарварлик Ғ. Ғуломнинг ҳикоялари учун ҳам, қиссалари учун ҳам хос бўлган хусусиятдир.

Адиб ўзбек адабиётини “Нетай” (1910), “Ёдгор” (1916), “Шум бола” (1936-1963) сингари қиссалар билан бойитди, ўзбек адабиётида қисса жанрининг қарор топиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Кези келганда шуни айтиш жоизки, адабиётшунослик ўтган асрнинг 20-30-йиллар адабиёти ҳақида фикр юритганда, умуман, шўро даври асарларини

баҳолаганда, энди мезонларни ўзгартмоғи, янги принциплардан келиб чиқиб, баҳоламоғи лозим. Асарларга синфий, ёндашув, капиталистик ва социалистик мафкуралардан келиб чиқиб фикр юритиш, ўтмишни қоралаб, бугунни улуғлашларнинг даври ўтди. Энди бадий асарга одамийлик, истиқлол, ватанпарварлик, умуминсоний қадриятларнинг нечоғлик бадий теран, гўзал ва ҳаққоний акс эттирилиши нуқтаи назаридан баҳо бериш бош мезондир.

Ғ.Ғуломнинг, хусусан, “Нетай” қиссасига ҳам шу нуқтаи назардан баҳо берилиши керак. Қиссада қашшоқлик ва ночорлик туфайли ўн ёшли қизалоқ Нетайнинг кўчада қолиши, сўнг одамларга эргашиб Қўқонга келиши, бу ерда уни соф кўнгилли рус ишчиси Семён топиб олиб, беш-олти йил давомида тарбиялаши, илм бериши; нияти бузуқ одамлар уни бу оиладан айириб, Тошкетдаги ишратхонага олиб келиши, бир кечага Масков ва Петроград томонларга кетаётган амир Олимхонга тортиқ қилиниши ва ишратхонада ўзига ўхшаган тақдирлилар қаторидаги мутеъ ҳаёти тасвирланади.

Асарда шу тариқа Нетайхон қисмати, олижаноб кишилар ва разил кимсалар, улар ўртасидаги тўқнашувлар, тақдир ўйинлари жамиятда рўй бераётган ижтимоий жараёнлар замирида акс эттирилди.

Қиссани шўро мафкураси ва адабиётшунослари, асосан, синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаб келди. Ҳолбуки, бундай ҳодисалар, бундай қаҳрамонлар капиталистик жамиятда ҳам, социалистик жамиятда ҳам рўй бериши мумкин. Шу боис таҳлил ва хулоса қаламга олинган муаммонинг нечоғлик бадий ва ҳаққоний, маҳорат билан тасвирлаб берилишида бўлмоғи даркор.

Ғафур Ғулом “Нетай” қиссасида аср бошлари Туркистон ҳаётидан Нетай қиз мисолида бир аянчли тақдир қисматини, бу қисматга сабаб бўлган шарт-шароитларни, жамиятни, ундаги турли тоифадаги одамлар характери гавдалантиради.

“Ёдгор” деб атаган навбатдаги қиссасини ёзувчи янги тузум воқелиги ва унда янгича тарбия топаётган кишилар характери акс эттиришга бағишлади.

Асарнинг бош қаҳрамони - Жўра. Яшашнинг мазмунини улфатлар билан кўнгилхушлик қилиб, бедана сайратиб юришдан иборат деб тушунган оддий бир

чапани йигитнинг ҳаётда ўз ўрнини топиш жараёни ранг-баранг воқеалар замирида, кўпдан-кўп қаҳрамонлар билан ўзаро муносабатда акс эттирилади. Қиссадаги воқеалар унинг қаҳрамони билан бирга Тошкентдан Ашхободга, у ердан Ленинградга ва яна Тошкентга кўчиб туради.

Бутун асар давомида Ғ. Ғулом Абдулла Қодирийдан ўрганган “сир тутиш” ҳамда сюжет ҳаракатининг муайян бир тугунига ўқувчи диққатини жалб этиб туриш маҳоратидан усталик билан фойдаланди. Айни вақтда, бу бадиий усул адибга асар зиддияти ва қарама-қаршиликларини, қаҳрамонлар тўқнашуви ва характерлар руҳиятини очишда муҳим восита ролини ўтайди.

Вояга етган Жўра армия хизматига кетади. У ерда уч йил давомида ҳаёт синовларида обдон тобланади.

Бутун асар давомида Жўра билан Саодатнинг бокира муҳаббати тасвирига бағишланган саҳифалар қиссани безаб туради. Ҳарбий хизматдаги айрилиқ Жўра характерини чиниқтиришдан ташқари, муҳаббатини ҳам синовдан ўтказди. Айрилиқдаги муҳаббат синови Саодат характерини ҳам тоблайди.

Ғафур Ғулом учун ҳарбий хизматни тугатган Жўрани Ленинградга ҳарбий академиянинг тиббиёт бўлимига юбориш, бу ердаги ўқиш тугагач, чегарадаги бўлинмалардан бирига шифокор қилиб жўнатиш, шунчаки, сюжет чизиғидаги қизиқувчанликни ошириш ёки воқеа кетидан қувиш мақсадидаги муддао эмас. Ёзувчининг бундан кутган асосий муддаоси янгича шароитларда шаклланиб, вояга етиб бораётган янги типдаги ўзбек йигити миллий онги ва характерини кўрсатишдан иборатдир.

Асарнинг бошидан деярли охиригача Ёдгор ўзи ким, Меҳрихоннинг ҳақиқий фарзандими, Жўрага у қандай қилиб “ўғил” бўлиб қолди, Саодат бу муаммони ўз тақдирида қандай ҳал этади, қабилидаги саволларга жавоб сир тутилади. Бу бир жиҳатдан, бадиий услуб, иккинчи жиҳатдан, Ёдгор асардаги барча асосий қаҳрамонлар характерини чиниқтириш ва кейинчалик очиш воситаси ҳамдир.

Ғафур Ғуломнинг “Ҳийлаи шаръий”, “Менинг ўғригана болам” ҳикоялари, “Нетай”, “Ёдгор”, “Тирилган мурда”, “Шум бола” сингари қиссалари миллий характер яратиш санъати, бадиий тилдаги маҳорат нуқтаи назаридан ёш

ёзувчиларга ибрат мактабидир.

“Менинг ўғригина болам” ҳикоясидаги Кампир образи, “Ёдгор” қиссасидаги Жўра, Саодат, Меҳри образлари ўзбек халқи вакиллари характерининг кирраларини ёрқин ифодалайди.

Энди “Шум бола” қиссасига қисқача тўхтаб ўтсак.

Бўлажак асарнинг жанрини, сюжетини, характерлари, ғоясини хаёлида пишириб, ижодий лабораториясида хомчўтлаб юрган Ғ. Ғулом ўтган асрнинг 30-йилларида А.М. Горькийнинг “Болалик”, “Одамлар орасида”, “Менинг университетларим” ва айниқса, ғарбда машҳур бўлган “Том Сойернинг бошидан кечирганлари”, “Теклберри Финнинг бошидан кечирганлари” сингари асарлардаги тажрибани синчиклаб ўрганди, сўнг “Шум бола”нинг дастлабки қисмларини ёзишга киришди.

Асар ҳозир биз билган кўринишдаги ҳолатга етгунча деярли ўттиз йиллик ёзилиш, янги боблар қўшилиб, бойитилиш ва муаллифнинг жиддий таҳриридан ўтиш жараёнларини бошдан кечирди.

Қиссанинг дастлабки “Шум боланинг саргузашти” деб номланган биринчи бўлимини адиб 1936 йили ёзди ва у ўша йилиёқ “Мушъум” журналида босилиб чиқди. Кенг китобхонлар оммасининг асарга катта қизиқиш билан қараши туфайли у ўша йилнинг ўзида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Лекин журналдаги номдан фарқли ўлароқ асарнинг китоб ҳолидаги номини ёзувчи “Довдираш” деб ўзгартирди. Қиссанинг бу илк қисми Шум боланинг уйдан дўстлари билан халфана қилиш учун тухум ва ёғ олиб чиқиб кетишга уриниши оқибатидаги кўргулигидан бошлаб, то кунлардан бир кун яна кўргулик туфайли қайсидир бурчакда ухлаб ётганида оломон уни одам ўлдирган ўғрилар шериги деб гумон қилиб, ушлаб олиши воқеаси билан тугалланади.

Ёзувчи қиссани ёзишда давом этди ва уни иккинчи бўлим билан тўлдирди. Ҳар иккала бўлим яхлит кўринишда 1938 йилда китоб ҳолида босилиб чиқди. Муаллиф китобни “Шум бола” деб атади. Асарнинг кейинги қисми юқорида айтилган сюжет нуктасидан давом эттирилиб, унда эшон хузуридаги хизматкорлик, Келесда Сарибой олмазоридаги югурдаклик, турли бойлар

эшигидаги қўйчивонлик сингари рангбаранг воқеалар замиридаги Шум боланинг бошидан кечган саргузаштлар тасвирланди.

Асарнинг учинчи қисми “Муштум” журналининг 1941 йилдаги олти сониди кетма-кет эълон қилинди. Бироқ “Шум бола” шундан кейин бир неча марта такрор-такрор нашр этилса-да, ёзувчи “Муштум”даги қисмни, кейинроқ қайта ишлаш мақсади бўлгани туфайли китобга киритмади.

Ғ. Ғулом 60-йилларнинг бошларида қиссани жиддий равишда қайта ишлади. Аввалги икки қисмга бирмунча ўзгартиришлар киритиб, уларни уч бобга бўлди; “Муштум” журналида эълон қилинган қисмдаги қатор эпизодларни қисқартирди ҳамда янги-янги воқеалар ҳисобига анча бойитиб, бу қисмни тўртинчи бобга айлантирди. Асар бошидан охиригача мазмун ва ғояни, тарихийликни чуқурлаштириш мақсадида жиддий таҳрир қилинди.

Шу тариқа “Шум бола” қиссасининг ҳозирги ҳолатдаги мукаммал варианты китоб ҳолида 1963 йилда адибнинг 60 йиллик тўйи муносабати билан нашр этилди. “Тугалланган” эмас, “мукаммал” дейишимиз боиси шундаки, қисса ниҳоясида “Биринчи китоб тамом” деган маълумотни ўқиймиз. Шунга қараганда, ёзувчида қиссани давом эттириш нияти бўлган кўринади.

Асарнинг сўнгги 1963 йилдаги вариантыда, аввалги нусхалардан фарқли ўлароқ қизиқ ҳангомалар баёнидан кўра реалистик руҳ кучайтирилди; тарихий жиҳатдан замон ва макон аниқлиги чуқурлаштирилди; воқеаларга муносабат ва қаҳрамонлар дунёқарашидаги ижтимоий тамойил ортди; айниқса, асар охирларидаги ҳодисалар ва характерлардаги ўсиш-ўзгаришлар биринчи жаҳон уруши даври билан мустаҳкамрок боғланди; аввалги вариантларда Шум бола ўн етти ёшда деб кўрсатилган эди, сўнггисида унинг ёши ўн тўртда деб ўзгартирилди. Бу ҳол асар асосий қаҳрамонининг характери ва хатти-ҳаракатидаги мантиқийлик ва ҳаётийликни кучайтирди.

Қисса поэтикасида халқ оғзаки ижоди анъаналари руҳи ва автобиографик жанр унсурлари бирикиб кетди.

Ёзувчи асарнинг бошидан охиригача латифалардан, халқ кулгили ҳикоялари ва эртакларидан, аскиялардан унумли фойдаланди. Кези келганда, кулги ва ҳазилга

ниҳоятда ўч, бу йўналишда донишмандларча сўз ва фикр устаси бўлган Ғафур Ғуломнинг ўз фантазияси натижаси бўлган ичакузди ҳангомалар асар қатига шу қадар сингдириб юборилганки, ҳатто уларнинг қайсилари фольклорга, қайсилари муаллифнинг ўзига мансублигани ажратиш қийин бўлиб қолади.

Қиссада автобиографик жанр унсурлари мавжуд. Айниқса, воқеаларнинг биринчи шахс – “мен” тилидан олиб борилиши жанрнинг бу унсурини кучайтиради. Бундан ташқари, Шум боланинг (унинг исми асарнинг бошидан охиригача бирор жойда айтилмайди) туғилиб ўсган жойи сифатида ёзувчининг ўз маҳалласи кўрсатилиши; Шум бола дўстларининг исми Омон ва Йўлдош бўлса, болаликда ёзувчининг ҳам худди шу исмли ўртоқлари бўлганлиги; асар қаҳрамони ва ёзувчининг ота-оналари ўртасидаги муштаракликлар ва ҳ.к. қиссанинг бадиий тўқимасида муайян автобиографик унсурлар борлигини кўрсатади.

Бирок, қиссани автобиографик асар деб аташ тўғри бўлмайди. Қисса воқеалари бошидан охиригача муаллифнинг ўзи томонидан баён қилинаётгандек “мен” тилидан олиб борилиши бир бадиий усул, холос. “Шум бола” қиссаси, моҳият эътибори билан, Биринчи жаҳон уруши арафасидаги ўзбек халқи ҳаёти, ундаги қийинчилик ва машаққатлар болалар кўзи ва нигоҳи орқали, саргузаштнамо ҳангомалар асосида юморга йўғрилган бир услубда бадиий гавдалантирилган саргузашт асардир.

Шум бола образида халқ характерининг муҳим чизгилари акс этган бўлиб, қиссанинг ўзи чуқур халқчиллик руҳи билан суғорилган асардир. Ёзувчи асардаги Шум бола бошидан ўтган воқеаларни саргузашт ва қизиқарли ҳангомалар тарзида ҳамда унинг характерини кулгили ва афандинамо қиёфада кўрсатса-да, булар асарнинг ўқимишлилигини белгиловчи, қисса жанри ва қаҳрамон табиатининг юмористик йўналишидан келиб чиқувчи хусусиятлардир. Аслида эса, ёзувчи бу услуб баҳонасида коса тагидаги нимкосани, Биринчи жаҳон уруши арафасидаги халқ ҳаётидаги қийинчиликларни, йўқчиликларни, урф-одатларни, айрим иллат ва камчиликларни кўрсатади. Мана шундай оғир ва машаққатли вазиятларда ҳам халқ руҳининг ўктам ва шўхчанлигини, ҳаёт завқига чанқоқлигини, яхшилиikka ишончини, эртанги кунга умидини йўқотмаслигини тасвирлайди. Ёзувчи Шум

боланинг шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб юришларини тасвирлаш фонида халқ ҳаётининг кенг манзарасини, яшаш тарзини, руҳиятини, ўй-хаёлларию орзу-умидларини; кийим-кечакларидан тортиб, қозон-товоқларигача бўлган жиҳозларни; бойларнинг ипакка беланган хонадонидаги тўқлигу қувликдан тортиб, инсон табиати учун бегона бўлмаган гўзалликларни; камбағал, қашшоқ хонадонлардаги ҳалоллик, виждонийлик, инсонпарварлик хислатларини кўрсатади.

Шум бола халқ вакилларининг кўпдан-кўп хусусиятларини ўзида мужассам этган, бир жиҳатдан, йиғма ва айни вақтда, конкрет шахс образидир. Маълумки, халқ жамият равнақиға, умуман одамлар қамолоти, тинчлиги, тўқинлиги, яхши ниятларига тўғаноқ бўлувчилар устидан кулиб ўч олади, кулиб ғолиб чиқади. Халқнинг бир вакили Шум бола ҳам шундай. Бу асарни ўқувчи китобхонлар ҳам муайян даражада асар қаҳрамонига айланадилар. Улар қиссадаги фирибгар, юлғич, кўкнори, диндор ниқоби остидаги имони бўш кишилар, зикна бойлар, безбет амалдорлар, қаллоблар, ахлоксизлар, виждонсиз миршаблар, ўғрилар устидан кулиб ўч оладилар, кулиб ғолиб чиқадиладар. Бутун асар давомида Шум бола билан бир қаторда ижобий куч сифатидаги Кулги образи халқ образининг муҳим қирраларидан бири сифатида зоҳир бўлади. Шум боланинг ўзи эса бутун асар давомида ана шу кучнинг - халқ қиёфасининг ўзига хос бир тимсоли сифатида намоён бўлишидир.

Лекин Шум болада, унинг ўртоғи Омонда “салбий” хусусиятлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, Шум бола баъзан ёлғон ҳам гапиради, ёлғонлари Сарибойнинг бошига кўп ташвишлар келтиради, яна бир жойда бойнинг сигирини сўйиб, гўштини ўғирлаб кетишгача чоғланади, эпсизлиги туфайли ҳўкиз ўрнига эшакни сўйиб кўйиб, ҳўкиз ҳам ҳаром ўлади ва ҳ.к. Лекин биз унинг бу табиатидан, “салбий” деб баҳоланиши мумкин бўлган феъл-атворидан нафратланмаймиз, балки мириқиб куламиз. Ҳатто, унинг бу камчиликлари туфайли унга хайрихоҳ бўламиз. Қаҳрамонидаги бу камчиликларга бизда ҳамдардлик хиссини уйғотиш билан Ғ. Гулом Шум боладаги ўша хусусиятларни тарғиб этмайди, балки, бир жиҳатдан, ҳақиқий салбий шахслардан севимли қаҳрамони учун “ўч” олиб боради, бошқа бир жиҳатдан эса, ўз қаҳрамонининг ана шу ҳаракатларни қилишга мажбур бўлганини

бадий дилилаб, унга бизни ҳам ачинтиради. Жаҳон адабиётининг юксак савияли комик ва юмористик асарларидаги кулгили ҳолат ва характерларда баъзан аччиқ аламли ачиниш туйғуларини бера олишдек улкан маҳорат Ғ. Ғуломнинг “Шум бола”сида ҳам балқиб туради.

Шум бола ўзгарувчан, ўсувчан, дунёқараши ҳам шаклланиб, такомиллашиб борувчи образдир. Асар бошидаги бола билан қисса ҳикоясидаги ўсмир ўртасида катта фарқ бор. Қисса аввалида Шум болани кулгили ҳолатларга тушиб, кулгига маҳлиёгина бўлиб юрадиган, ўз ҳақ-ҳуқуқини кўп ҳам англамай, бир эшикдан иккинчисига қувилиб юришга мажбур бўлувчи ҳолатда кўрсак, асар охирига келиб, уни анча вазмин ва босиқ ҳақсизликларни тушуна бошлаган, халқ ҳаётидаги оғир аҳволни, машаққатли турмуш сабабларини мушоҳада этиб, баҳолай бошлаётган, ноҳақликларга дуч келганда ўз ҳақ-ҳуқуқларига бефарқ қарамай, истакларини дадил ҳимоя этувчи, бир эшикдан бошқасига энди қувилибгина эмас, балки бу ерда хизматкорлик қилиш уни қониқтирмай қўйгани учун ўзи шундай хулосага келувчи, бошқача - яхшироқ ҳаётни қумсовчи, ҳаётга ўз қарашлари шаклланаётган йигитча даражасига етганини кўрамиз.

“Шум бола” қиссасининг тили жонли халқ тилига хос бўлган буёқдорлиги жиҳатидан ҳам мароқлидир. Образлилик, кўчма маънолилик, латиф қочиримлар, касб-кор ва урф-одатларнинг индивидуал шахс руҳиятидаги нозик ифодалари Ғафур Ғуломнинг бадий тилдаги юксак маҳоратидан далолат бериб туради. Ёзувчининг бадий асар тилидаги усталик, умуман, халқ тилининг бойишига, ифода йўсинининг бетақрор миллий хусусиятлари мустаҳкамланишига, тарих билан бугуннинг тилдаги робитасига, адабий тил билан халқ тили алоқасининг кучаювига, лаҳжалар эвазига сўз бойлиги фондининг ортиб боришига баракали таъсир кўрсатади.

Абдулла Қодирий романлари тилидаги лирик гўзаллик, Абдулла Каҳҳор асарларидаги ихчамлик, аниқлик, Ғафур Ғулом асарларидаги серқочиримлилик ва халқчиллик ҳар бир адибнинг бадий тилдаги ўзига хослигини кўрсатувчи белгилардир. Қиссадаги омон сўлти, чийратма арқон, новқосланиб ётибди мен ём-ём эмас, девкор саллоҳ, ҳаммомнинг дудбурони, сағри кавиш, халта

кўйлак, болтанинг муҳраси, эшакнинг қуюшқонли полони, пайпоқдор товуқ, тандирнинг лабида турган лойтувоқ, қуртдеккина сўкиш, кўзнинг бир тоқаси сингари сўз ва иборалар асарнинг халқчиллигани кучайтириш бирга тил воситасида қаҳрамонлар характерининг ўзига хослигини ҳам ёрқинроқ очади. Қаҳрамон тилидаги бетакрорлик билан муаллиф нутқидаги гўзаллик бирлашиб, қисса тилидаги яхлит миллий бадий жозибани ташкил этади.

Умуман, миллий жозоба Ғафур Ғуломнинг насрини ҳам, назмини ҳам безаб турувчи энг гўзал хусусиятлардан биридир.

Ҳар бир халқ адабиёти миллий руҳ ва миллий шаклларга эга бўлади. Бадий асардаги миллий руҳ қаҳрамон характерининг табиатида, қаҳрамонларнинг ва муаллифнинг фикрлаш йўсинида, ҳис-ҳаяжонларнинг намоён бўлиш тарзида, халқ образида, урф-одатларнинг ўзига хослигида, анъаналарда, тарихийликда, табиат ва қаҳрамон ҳаракат қилувчи шарт-шароитларда, ҳатто кийим-кечак ва портрет каби унсурларда намоён бўлади. Миллий руҳ, шартли равишда, ички (фикрлаш йўсини ва ички дунё) ҳамда ташқи (кийим-кечак, портрет, муҳит ва шароит) белгиларга бўлиниши мумкин. Масалан, Ғафур Ғуломнинг “Чин арафа” (1945) шеърида куйидаги мисраларни ўқиймиз:

Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини,
Келинчаклар ахтарар пардоз қутчасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини.

Шу тарзда фақат миллий ўзбек шоири Ғафур Ғулом ёзиши мумкин. Шеърий парчадаги лирик қаҳрамонлар фазилати ўзбек халқининг миллий табиатига хосдир.

Умуман, миллий тиниқлик, аниқлик, ёрқинлик ва ўзига хослик асарнинг бадийлиги ва муваффақиятини белгиловчи асосий белгилардир. Миллий руҳ ва юксак бадийлик бадий асарнинг эстетик қимматини белгиловчи омилдир. Бадий юксак ва теран бўлмаган асар ўқувчига таъсир этиши, завқ бериши амримаҳол. Агар асар бадий жозибадан маҳрум бўлса, ҳеч қандай муҳим мавзу, улкан ғоя, доно образ уни муваффақиятсизликдан қутқара олмайди. Шунинг учун ҳам бадий асарнинг қиммати ундаги образ, характер, ғоя, мазмуннинг нечоғлик

юксак бадийлик ва санъаткорликда кўрсатилиши билан белгиланади.

“СОҒИНИШ”

“Соғиниш” Ғ. Ғулом шеърлари ичида инсонпарварлик пафоси ниҳоятда тиниқ ва ёрқин ифодаланган асарлардан бири саналади. Бу асарда фарзандларини фронтга жўнатиб, талаба билан қайтишини интиқлик билан кутаётган ота-оналар, севикли маҳбубалар, жами жигаргўшалар қиёфаси соғинч алангаланиб турган умумлашма халқ образи даражасида яратилди. Мана шу соғинч ва умид алангалари ғалабага ишонч бағишлади, фарзандлар юрагани иситиб, йўлини ёритиб турди.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда халқа-халқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.

Шеър мана шундай фалсафий чуқур, гўзал ва теран, сермаъно ва пурҳикмат мисралар билан бошланади. Бу ерда фақат тўртлик ёхуд мисра эмас, ҳатто деярли ҳар бир сўзга катта бадий маъно юкланган. Шеърнинг бош лирик қаҳрамони бир жиҳатдан шоирнинг ўзи. Иккинчи қаҳрамон эса, шоирнинг соғинган дилбанди, фронтда жанг қилаётган ўғлидир. Шу маънода, асарнинг асосини замон ва макон жиҳатидан ҳам, унда бўлиб ўтаётган воқеалар нуқтаи назаридан ҳам, ҳис-кечинмалардаги аниқлик ва қаҳрамонларнинг ҳаётда мавжуддиги, реаллигига кўра ҳам тарихий ҳақиқат ташкил этади. Ҳеч шубҳасиз, шеърни шеър қилиб турган ҳаётий таначалар, бу Ғафур Ғуломнинг табиатдек дилбар ва гўзал, ҳаётдек азиз ва тилсимли донишмандларча мушоҳада, ҳис-ҳаяжонларидан туғилган оталик соғинчларидир.

Бироқ, шеърни фақат автобиографик асар дебгина баҳолаш, унинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри белгиламаслик бўлур эди. Ҳақиқий бадий асарнинг қудрати ва буюк ижодкорнинг маҳорати шундаки, аслида автобиографик тусга эга бўлган асар бадий тафаккур, тасаввур ва илҳомнинг умумлаштирувчи кучидан тўйиниши натижасида миллионлаб кишиларнинг орзу-умиди, дарду машаққати, нафрату муҳаббати, соғинчу севинчини ифодалай олувчи санъат намунасига айланади.

“Соғиниш” ана шундай бадий умумлашма даражасига кўтарилган, фақат

бир шоирнинггина эмас, фарзандларини фронтга жўнатган миллионлаб оталарнинг меҳри-соғинчи бадий тараннум этилган шеърдир. Қолаверса, бу шеър мундарижасини уруш давридаги айрилик, ҳижроннинг ифодаланиши, урушга кетган фарзандга ота соғинчининг тасвирланиши дебгина эмас, балки ундан ҳам чуқурроқ маънода, яъни инсоннинг инсонга, ота-онанинг фарзандга, севишганларнинг бир-бирига, фарзанднинг ватанга ва умуман она заминга чексиз муҳаббати, ҳаётга чексиз садоқатининг бадий ифодаси сифатида баҳолаш тўғрироқ бўлади. Инсоннинг бир-бирига бундай меҳр-муҳаббати, ҳаётга бундай чанқоқлиги уфурган жойда эса, буларнинг буткул акси ва тескарисини бўлган вайронагарчилигу йўқчилик, ҳижрон, етимлик ва ваҳший ўлимларни келтириб чиқарувчи уруш эгаллаши мумкинми? Йўқ, албатта, Ғафур Ғулом қуйлаган даражадаги инсоннинг инсонга меҳри, соғинчи, яшашга чанқоқлиги урушни енгади, енгилмаслиги мумкин эмас.

“Соғиниш” шеърининг замирида ана шундай олижаноб ғоя - инсонпарварлик ғояси ётади.

Асардаги бош лирик қаҳрамон - Ота шу қадар меҳрпарвар ва миллий табиатли, шу қадар нуроний ва болажонки, шеър ўқилиши давомида у кўз ўнгингизда шундоққина, тирик инсондек гавдаланади. У ўғлининг омон келишига, шунчаки омон эмас, ғолиб ва музаффар келишига, фақат ғолиб ва музаффаргина эмас, қора қошига гард қўндирмасдан келишига астойдил ишонади. Қаранг, қанчалик меҳр, миллий туйғуларга йўғрилган соғинч ва ишонч балқиб турибди қаҳрамон табиатида. Шоир лирик қаҳрамони характерини очишда давом этади. Унинг учун баҳор чоғи наваларда бўртган ҳар бир куртак, шунчаки оддий куртак эмас, шоир ишончининг безавол белгилари ва нишонлари бўлиб кўринади ва соғинган кўнглига тасалли беради. Унинг кўзига кўринувчи кўчатлар ҳам кўчатгина эмас, фарзанди - жигарбандининг алп қомати, тонг сабоси ҳам ўғлининг нафасини уфураётгандек.

Ғ. Ғулом ўз қаҳрамонининг маънавий оламини ҳам, ички дунёси-ю, ўй-хаёлларини ҳам - барчасини руҳий психологик жиҳатдан далиллашга, буткул табиати билан жонли ва ҳаётини қилиб тасвирлашга алоҳида эътибор беради.

Ота, дастлаб, ўғлининг омон, ғолиб, қошига гард ҳам юқтирмай қайтишига ишонади. Бу табиий. Зеро, бирор бир ота бундан бошқача ўйлаши мумкин эмас. Лекин, ўғил томоша ёки сайрга эмас, урушга кетган, ахир номинг ўчгур урушнинг эса, нималиги ҳаммага маълум. Бирор дайди ўқ тегиб кетса-я? Худо асрасин. Шу тахлитдаги кўрқинчли ҳадиклар ота кўнглига келмаслиги мумкин эмас, албатта. Агар мана шу жиҳатларга эътибор берилмаганда лирик қаҳрамоннинг оддий, жонли инсон сифатидаги характери реалистик - ҳаққоний чиқмаган бўлар эди. Бу муҳим масалага эътибор беришни Ғ. Ғулом унутмайди.

Кечкурун ош сузсак бир насиба кам,

Қумсайман бировни - аллакимимни.

Доимо умидим бардам бўлса ҳам,

Баъзан васвасалар босар дилимни.

Бадий образлиликдан, манзарадаги, урф-одатдаги, ҳар бир сўз-иборадаги, фикрлаш тарзидаги, лирик қаҳрамон табиати ва тафаккур ҳаракатидаги миллийликнинг намоён бўлиши шоирнинг улкан маҳоратидан далолат беради.

Лирик қаҳрамон кўнглини васвасалар босганда кўз ёш ёки оҳ-воҳларга берилмайди. Тонг отар чоқ Бедилни ўқир экан, офтоб чиқиб келишидан (офтоб чиқишига алоҳида эътибор беринг!) катта маънолар уқади. Ўроғу гулкайчини олиб боққа жўнайди, фарзанд соғинчи тафтини гул пайванд қилиш билан юпатади. (Гул пайвандидаги яна миллийлик ва фалсафий маънога эътибор беринг!) Хаёлидаги ўғли билан уни бу ерда интизор кутиб юрган унинг ёрининг муҳаббат бўсалари-ю, ниҳоят, бояги васвасалардан тонгги қуёшнинг кулиб юборгандек бўлиши, бир жиҳатдан, лирик қаҳрамоннинг мустаҳкам иродаси ва қалбидаги умид кучини, ва иккинчи жиҳатдан, умуман, шеърнинг юксак ишончбахш (оптимистик) руҳини белгилайди.

Лирик қаҳрамон характери ва умуман шеър табиатидаги бу ишончбахшлик руҳи асар якунлашгани сари янада чуқурлашиб ва мустаҳкамланиб боради.

Сизларни келди деб эшитган куни

Ўзинг тўқиб кетган катта саватда

Тўлатиб шафтоли олиб чиқаман,

Ғалаба кунлари яқин, албатта.

Фарзанднинг урушдан омон-эсон қайтиб келиши лирик қаҳрамон - отанинг олий орзуси. Бироқ унинг бор-йўқ муддаоси фақат шундангина иборат эмас. Ғафур Ғулом маҳорати асар сўнгида лирик қаҳрамони табиати ва фалсафасидаги ҳаёт абадийлигига, халқ ва миллат давомийлигига, авлодларнинг ворислигига ишора қилади. Ота хаёлан урушдан ғолиб қайтган фарзандини ҳаёт данагини авайлаб сақлашга, мевалар яратишга ундайди.

Е, ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,

Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла.

Шу мерос боғингни ўз кўлингга ол,

Менга топширилган меросий ҳақ-ла.

“Соғиниш” шеъри катта эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. У асарни ўқиган ҳар бир кишида инсонга, фарзандга меҳр руҳини янада кучайтиради. Бу нарсa шеърда урушга чексиз лаънатлар ўқиш, унга қарши баландпарвоз чақириқлар, даъватлар баён қилиш билан эмас, урушга кетган фарзандга чексиз меҳрини, соғинчини лирик тўлқинларда ифода этган Ота мисолида ўзига хос характерни кўрсатиш орали амалга оширилади. Асарнинг эстетик қиммати шундаки, уни ўқиш ҳар бир киши дилбар ва гўзал сатрларни, бадий ўхшатишларни, фалсафий образлиликни, миллий характер, урф-одат, табиат, тил жозибаларини чуқур идрок этиб, ҳис қилиб, ўзининг бадий жихатдан янада бойиганини англайди ва сезади.

Асарнинг тарбиявий аҳамияти, айниқса, инсонни инсонга меҳрли бўлишга, қадр-қиммат ва оқибат масалаларини чуқур идрок этишга ўргатишида. Ҳаётнинг машаққатли ва оғир дамларида мустаҳкам иродали бўлиш, тушкунликка тушмаслик, адолат ва ҳақиқат йўлида катта умид ва ишонч билан яшашга, курашишга чорлашида намоён бўлади.

XX АСР ВА ҒАФУР ҒУЛОМ

“Президентлар келади-ю кетади, лекин Ғафур Ғуломдек улуғ ижодкорлар, шоирлар, адиблар, уларнинг ижоди боқий қолади”².

Санъаткор асарлари нечоғлик буюк бўлишидан қатъий назар, унинг шахси ва ижодига бу қадар тантилик, мардлик, олийжаноблик билан ва, айни вақтда, қисқа, лўнда, тўғри баҳо берган раҳбар кам топилади. Шу билан бирга, давлатни, мамлакатни бошқарувчи шахснинг бу қадарлик баҳосига сазовор бўлган ёзувчи ҳам, нафсиламрини айтганда, кўп эмас. Бунинг учун Ғафур Ғулом бўлиш керак.

“Шу бугунги ҳаётимизда ва келажак авлодни ўстиришда Ғафур Ғуломнинг ижоди, албатта, бекиёс аҳамиятга эга”³.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ғафур Ғулом таваллудининг юз йиллигини нишонлаш ҳақида махсус қарор қабул қилиши юртимиздага адабиёт, маданият ва санъат арбобларига давлат сиёсати даражасидаги эътиборли муносабатнинг ёрқин кўринишларидан биридир.

Шўро даврида Ғафур Ғулом сингари фаол ижод этган ёзувчиларга бундай одил муносабатнинг ниҳоятда принципиал бир жиҳати борки, у собиқ Иттифоқнинг бошқа жумҳуриятлари учун ҳам, ўз адабиётшуносларимиз фаолияти учун ҳам методологик жиҳатдан асос бўлса арзигуликдир.

Гап шундаки, ижодида партия ва Ленин, социализм ва коммунизм, коммунист ва комсомол, 7-ноябрь ва 1 май, съезд қарорларию пахта планларининг дўндирилиши ман этилган асарлар мўл бўлганидан қатъи назар, биз улкан санъаткоримиздан воз кечаётганимиз йўқ. Биз Ғафур Ғуломдек улуғ санъаткорларимиз меросига яхлит ва уйғунликда қарамоқдамиз. Бу ижод юқорида таъкидланган йўналишдаги асарлардан ташқари, тарих синовларидан ўтган, эл ва юртнинг бугуни ва келажаги учун хизмат қила оладиган, ватандошларимизни миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга наинки қодир, балки катта ҳисса қўша

² Ислон Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 117-б.

³ Юқоридаги асар, 118-б.

оладиган, китобхонларни маънавий-эстетик жиҳатдан янада баркамол бўлишига кучли таъсир кўрсата биладиган, бадиий жиҳатдан гўзал ва бетакрор асарларга мўлдир. Демак, биз шоирнинг шўровий асарларига қараб эмас, балки мана шундай асарларига қараб баҳо берамиз.

Шу нуқтаи назардан XX аср ва Ғафур Ғуломнинг ўзаро муносабатларидаги айрим қирраларга ҳийла назар ташлайлик.

“Мен яҳудий” шеърини Ғафур Ғулом 1941 йил 26 июнда ёзди. Уруш бошланганидан беш кун кейин. Асарнинг бадиий кучи шу даражага кўтариладики, унда яҳудийлар фақат ўзбек шоири номидан эмас, бутун инсоният номидан туриб ҳимоя қилинади. Адолат билан разолат жон олиб, жон бериб, жангга киришган бир пайтда Ғафур Ғулом XX асрда адолат куйчисига, адолат куйчиларининг жаҳон миқёсидаги яловбардорларидан бирига айланди. Тўғри, шеърнинг умумлаштирилган аниқ лирик қаҳрамони бор эди - у яҳудий халқи. Гитлер томонидан таг-томири билан йўқотилмоқчи, кириб ташланмоқчи бўлган яҳудий халқи. Ғ. Ғулом ўз бағрига XX аср ўрталаридаги инсоният хоҳишини жо қилди ва бу халқ ҳимояси учун кўксини қалқон қилмоқчи бўлди. Лекин масаланинг яна бир томони бор. Гитлер ва унинг мафкураси дунёдаги ўзига қарши турган истаган халқ бошига яҳудийлар кунини солиши мумкин эди. Шу маънода, Ғафур Ғулом яҳудийлар тимсолида, умуман, ер юзидаги хўрланганларни ҳимоя қилиб чиқди. Демак, у бадиий жиҳатдан ўзининг бир кўксига инсоният кўнглини сиғдира олди. Шу боис ушбу шеър тўғридан-тўғри яҳудий халқи ҳимоясига қаратилган, фашизмнинг ирқчилик асосига қурилган мафкурасини яксон этиш учун йўналтирилган бўлса-да, моҳият эътибори билан, асар орбитаси ниҳоятда кеш миқёс ва мақсадларни қамраб олади. У инсон томонидан инсоннинг хўрланишига, бир халқнинг иккинчиси устидан ҳукмронлик ўрнатишига, разолатнинг адолатни тиз чўктириш учун олиб бораётган салб юришларига чек қўйишга чорловчи поэтик нидодир. Бундан ташқари, ўша йиллардан кейинги рус адабиётида, умуман кўп миллатли шўро адабиётида инсоният номидан сўзлаш услуби Ғафур Ғуломнинг “Мен яҳудий” шеъридан

сўнг кучайди. Бу асарнинг жаҳон халқлари эътиборини тортиш сабабларидан бири шунда.

Шеърдаги айрим сатрларга эътибор беринг:

Инсон қони аралаш

миллион карра

Ва менинг қоним ҳам

халқлардан зарра.

Инсон қони бир-бирига миллионлаб марта аралашиб кетган, инсоният аслида, яхлит бир халқдир. Бир халқ, у шеърда куйланаётган яҳудий бўладими ёки уни куйлаётган ўзбек бўладими, бундан қатъи назар, яхлит инсониятнинг бир бўлаги, бир қисми. Бу миллатга мансуб инсонлар томирида оқаётган қон эса, ер юзига тарикдек сочилиб кетган халқларнинг бир зарраси холос. Шундай экан, бир халқ ўзини бошқа халқдан устун қўймоқчи бўлиши бемаъниликдир. Шу боис, яҳудий тилидан гапираётган лирик қаҳрамон ўзини у бу миллат вакили эмас, “Инсон ирқиданман, инсон миллати”, дер экан, бу, айти вақтда, асар муаллифининг ҳам фикридир. Бу, фашизм ирқчилигига қарши исён кўтарувчи ер юзидаги ҳар бир кишининг ҳам фикридир.

Шу тупроқ заминдир,

менинг ватаним.

Туғилиш, яшайиш,

меҳнат ва насл,

Муҳаббат ҳам ғазаб...

Кўриниб турибдики, асарнинг лирик қаҳрамони “тупроқ замин”ни - ер юзини ўзининг Ватани деб билади ва шунинг учун бу тупроқ-замин фарзанди тақдирига бефарқ қаролмайди, ундаги ҳар бир фарзанд тақдирига ўзини дахлдор деб билади.

Ғафур Ғулом ўзбек халқининг дарди, севинчи, орзуси ҳақида кўп ёзди. Лекин, ўзбек шоири бўлгани билан, ҳеч қачон фақат ўзбек халқининг орзуси, дарди, қалбини куйлаш билангина чеклангани йўқ. У дунё дарди билан, ХХ

асрнинг жаъмики оғриқлари билан бирга яшади. Бундай чексиз-чегарасиз дардни фақат шоир зотининг юрагигина кўтара олади, шекилли. Олам иккига бўлиниб кетса, унинг дарз кетган жойи шоир юрагидан ўтади, деб бежиз айтмаганку Гёте ҳам. Ғафур Ғулом XX аср дардини елкалабгина қолмади, унинг бадиий ечимларини излаган илҳом уфқи ҳам шунга муносиб даражада кенг, серқамров ва салмоқли эди. Буни шоирнинг ўзи ҳам билади, ўзи ҳам эътироф этади. 1947 йилдаги “Ассалом” шеърида дейилганидек:

Мен шарқли шоирман, илҳомим уфқи
Курил оролидан Африкагача.
Фаллоҳлар, кулилар жаҳон орзусин
Ифодаси бордир шеъримда анча.

Кўринадики, у жаҳон орзусини куйлай олган даражадаги шоир бўлибгина қолмай, бу жаҳоний орзулар, дардлар, муаммоларнинг поэтик ифодаларини ҳам топа олган шоир эди.

Шоир орзулари замон билан баробар юради, дейиш, Ғафур Ғулом учун озлик қиладигандек. Унинг орзулари ҳали келмаган мужда бергувчи дастлабки қалдирғоч сингари замондан бир мунча олдинроқда елади:

Эрта-индин йигит-қизлар коинотга учади...

“Аём” шеъридаги бу мисра ёзилган вақтлардан кейин, фазога, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча йигит, қизлар парвоз қилмади. Лекин, бу шеър Гагарин парвозидан ҳам икки йил аввал, 1959 йилда ёзилган. Ажабланарли жойи шундаки, шоир одамзотнинг асрий орзуси бўлган бу парвоз ниҳоятда яқин эканини шоирона донишманд дили ҳис этади, ва бу яқинликни ўзбекона тақаллум билан “эрта-индин” деб аниқ белгилаб қўя қолади. Шоирнинг бу комил ишончига асос бор эди, албатта. Бўлажак фазо парвозлари учун тайёргарликлар шоир кўз ўнгида рўй бераётган бўлиб, XX асрнинг бу тарихий жараёнлари шоир идрокидаги поэтик жараёнларга ўз таъсирини ўтказмоқда эди. “Бултур ойни беади чиройли вимпелимиз...”. “Қуёшдек умид билан” шеъридаги бу каби мисралар ҳозирги шоир ёки шеърхон учун поэзиянинг асл мақсадидан бир оз четланган – ижтимоийроқ ёки технократ

шеър намунаси бўлиб туюлиши мумкин. Лекин бундай эмас. Чунки, бундай шеърларда, наинки XX аср шоирининг, балки, айти вақтда, XX асрнинг ўзининг ҳам кўкларга талпинаётган юраги уриб туради.

XX аср жаҳон адабиётига кўпдан-кўп буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни инъом этди. Турли дин, турли ирқ, турли миллатга мансуб, келиб чиқиши турлича ижтимоий табақадан бўлган, турлича анъаналар тарбиясида вояга етган ва бадиий тафаккури турлича шароитда шаклланган бу ёзувчилар жаҳон адабиётини нодир асарлар билан бойитдилар. Шу ранг-баранг ва бой адабиёт бўстонида ўзбек шоири Ғафур Ғуломнинг ўз мустақил ўрни, қиёфаси ва овози бор-ки, уни ҳеч кимга ўхшатиш мумкин эмас. Ғафур Ғулом, бир жиҳатдан, ўзбекона камтар, камсуқум, ялангтўш ва, айти вақтда, ўзига ишонган, ўз сўзининг кучи ва қудратини яхши билган, ғурури баланд, ўзбек номини улуғлашни умрининг мазмуни деб билган, бу номга тушиши мумкин бўлган гардни киприга билан артишга тайёр шахс эди.

XX аср охирлари - XXI аср тонгида жаҳон миқёсидаги сиёсий иқлимлар анча ўзгарди, дунёнинг икки қарама-қарши қутбга бўлиниши барҳам топди. Лекин, Ғафур Ғулом ижоди қайнаган, овози янграган ўтган асрнинг 50-йилларида вазият тамоман бошқача эди. Икки тузумнинг бири-бири билан зиддиятлари баъзи ҳолларда ўзининг салкам фожиавий нуқталаригача бориб қолган, жаҳон таҳлика ва саросимага тушиб қолган вақтлар оз эмас эди. Шунда Европадаги айрим давлатлар сиёсатида бу қарама-қарши “совуқ уруш” оловини ўчириш ўрнига, унинг алангаларига мой сепишдек йўл тутилган ҳоллар ҳам рўй берди. Шунда, Биринчи жаҳон урушининг азоб-уқубатларини ўзининг ўсмирлик тақдирида бошдан ўтказган, иккинчи жаҳон уруши даҳшатларини эса шахсан кўрган билган шоир Ғафур Ғуломнинг қудратли овози қатор асарларида жаранглаб туради. Унинг “Умид байроғи” номли шеърида, ҳар қалай, тинчлик сақлаб қолинажагига катта умид билдирилади. Тўғри, шоир ўз давридаги шароитдан келиб чиқиб, бу умиднинг асосини партия раҳнамолиги-ю, Ильич чароғлари ва ҳоказоларда кўради. Лекин, ҳозир гап бу ҳақда эмас. Энг асосийси, у

инсоният заковатига катта умид билдиради ва ёзади:

Гўёки бу қонли жом лиммо-лим тўлгунча йўқ.

Ва кўп ўтмай, кутилмаган бир бадиий образ ишлатадики, уни, ҳеч муболағасиз, кашфиёт даражасида дейиш мумкин:

Янги урушлар учун Европа тутантурик.

Сўнг поэтик ниятни умумлаштириш учун тарихга мурожаат этади:

Яна Рим гулханлари, Неронлар алангаси,

Бу ғавғодан қуриган инсоният тинкаси.

XX аср ўртасидаги энг муҳим, долзарб, ижтимоий муаммо ҳақида фикр юрита туриб, шоир уни олис мозий ва унинг ҳозирги замонга эш муаммоси билан шу қадар эркин, енгил ва табиий туташтириб кетадики, бу ҳол асар таъсир кучининг ошишида муҳим рол ўйнайди. Бир кўринишда енгилгина ва тезликда, ўз-ўзидан келиб чиққандек туюлувчи бу тарихий боғланиш замирида, аслида, муаллифнинг тарихни чуқур билишдек хислатлари ётади.

Европани салкам “тутантирик” даражасига айлантириб қўйган юқоридаги бадиий образда эса, бир жиҳатдан, муаллифнинг ўткир ижтимоий муаммоларга муносабатни ифодалашдаги кўпинча кескир, кутилмаган, ёрқин ва янги ташбеҳлар, муболағаларни қўллаш услуби кўринса, иккинчи жиҳатдан, ҳаётдаги ихтилофнинг кучайишига сабаб бўлаётгандек туюлган омилларга Ғафурога кескин муносабат ўз ифодасини топади, ва, учинчидан, образдаги кўп маънолик – мабодо даҳшат ўти чақилгудек бўлса, энди, атом замонида, наинки, у ёки бу мамлакат, балки, ҳатто қитъа ҳам тутантирикдек кул бўлиши мумкин деган поэтик фикр-хулоса намоён бўлади.

XX аср ва Ғафур Ғулом, дейилар экан, бу масалага фақат шоир ижодида шу асрда рўй берган энг муҳим ва улкан тарихий, ижтимоий, сиёсий воқеаларнинг акс этиши ва уларга поэтик муносабат билдирилиши тарзидагина қарамаслик керак. Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида инсон учун азалий ва абадий муаммолар бўлиб келган яшамоқ маъноси ва завқи, абадият ва ўткинчилик, фарзанд шукуҳи ва истикбол, Ватан ва халқ тақдири, дўстлик, фидойилик, садоқат аёл ва муҳаббат, шеър ва шароб сингари

муаммоларни асрининг долзарб масалалари сифатида тараннум этиб келди. У қайси бир муҳим ижтимоий мавзу ва муаммога шеър бағишламасин, албатта ва шубҳасиз, инсон руҳонияти, қалби, дарди билан боғлиқ юқориди санаб ўтилган масалаларни ҳам ёритади. Баъзан, ҳатто, тақвим шеърларда, пахта плани бажарилишига, партия ва комсомолга, май байрамига, ноябрь тантаналарига бағишланган шеърларда бу сиёсий-ижтимоий масалалар хусусида, асосан, дебоча ва хулосадагина фикр юритилади. Асарнинг бағри, моҳиятини эса, шулар баҳонасидаги ўзи ва замондошининг фалсафий-поэтик мушоҳадалари, уларнинг поэтик талқини ташкил этади.

Шоирнинг 1955 йилда Самад Вурғунга бағишлаб ёзилган бир шеъри бор. Шеърнинг айрим мисраларида дўстлик, биродарлик ҳақида гап боради. Лекин асарнинг жавҳарини, севги, шароб, мусиқа, шеър ва ҳаёт, эҳтиром ва ва илҳом билан алоқадор туйғулар ташкил этади:

Севги бўлмаган ерда қадрин тополмас жамол,

На шароб, на мусиқий, на юракда интизом.

Ғазалсиз умрларда иқболу камол йўқдир,

Қўшиқсиз юракларда на эҳтирос, на илҳом.

Юқоридаги фикрларнинг, мана, яна бир далили. Самад Вурғунга бағишланган шеър, бир қараганда, дўстлигу биродарликни улуғлаш, дўстни кўкларга кўтариб, унга ҳурмат-иззат изҳор қилиш ва ҳ.к.лардангина иборат бўлиши мумкин эди. Бу шеър эса, ундай эмас. У ғафурога - замон билан тарихни боғлаш, шулар замирида бирор бир фалсафий фикрни айтишга интилиш билан ажралиб туради.

Гарчанд ислом динининг муҳаббатсиз аркони

Халқимиз шуурини занглатмакка тиришди.

Алҳазар, мусиқийни, хотинлар жамолини,

Шаробу расм ишини ҳаромликка йўйишди.

Йўқ, бу бундай бўлмади, бегона ақидалар

Булутдай қопламади гўзаллик офтобин.

Муаззин садолари, хонақоҳ “иллоҳу”си
Тиндириб қўёлмади халқ дилининг рубобин.

Маҳастий ғазаллари шу иқлим чўққисидай
Қалблардан жой оларди бир мукаммал жон каби.
Низомий дostonлари халқнинг ўз туйғусидай
Ҳамиша барҳаётдир, барҳаёт замон каби.

Бу шеърий парчанинг дастлабки сатрларидан шуни кузатиш мумкинки, Ғафур Ғулом дунёқарашида исломга муносабатда 50- йилларнинг ўрталарига келиб, 30-йиллардагига нисбатан бирмунча ўзгариш, силжиш рўй бера бошлагани кўринади. Агар эътибор берсангиз, у умуман ислом аркони халқ онгини занглатмоқчи бўлди, деяётгани йўқ. Унинг поэтик талқинича, бу арконнинг муҳаббатни дариф тутганлари, яъни Яратганни, унинг ишқини дилга жо қила олмаган хурофот йўналишида бўлганлари бу ишни қилди.

Юқорида айтганимиздек, XX асрнинг наинки ижтимоий-сиёсий жиҳатдан муҳим масалаларини, балки, айти вақтда, шу асрда яшаётган кишидаги нозик инсоний туйғуларни куйлаш, инсонни қуршаган табиат ва жаъмики жонзот дунёсидаги гўзалликни илғаш, ундан завқлана билиш, бу завқу шавқдаги бетакрор онларни муҳрлаш ва уларни инсондаги маънавий гўзалликка уйғунлаштиришга интилиш Ғафур Ғулом бадиий оламининг марказида бўлиб келди.

Саъвалар кўк узра сайраб кетдилар,
Тол чивик қизларга бўлди сочпопук.
Турналар шимолга томон ўтдилар,
Тойчоқлар адирда жуда югурук.

Кўзилар маърайди оқшом чоғлари,
Ҳаётга бурканди ер кучоқлари.

Ғафур Ғуломни баъзилар нукул ва фақат ижтимоий-сиёсий муаммоларни куйлаган шоир демоқчи бўладилар. Бундай фикр унинг ижоди

билан яхлит ёки яхши таниш бўлмаслик оқибатидир. Тўғри, шоир ижодида бундай йўналиш жуда кучли, лекин бу йўналиш унга ҳеч қачон самимий инсоний туйғуларни, табиатни, ҳаёт завқи ва шавқини куйлашга монелик қилган эмас. Унинг болалар дунёсига бағишланган шундай ажойиб шеърлари борки, уларда давр мафкурасининг қутулиш қийин бўлган атрибутлари саналмиш дохий ва партия ўқтин-ўқтин эслаб ўтилса-да, моҳият эътиборидаги асл қиммати ва гўзаллиги билан барча замонларда болаларнинг сеvimли асари бўлиб қола олади. Шунинг учун бундай асарларда Ильич ва партия сўзлари ишлатилгани учунгина улардан воз кечишга шошилмаслик керак. Шоирнинг бундай асарларига жиддий муносабатда бўла билмоқ адабиётшунослик методологиясидаги муҳим нуқталардан бирини ташкил этмоғи зарур: асар асл эътибори билан мафкурани, Ильични, партияни мадҳ этишга йўналтирилганми ёки бу нарсалар, асарнинг, шунчаки, “қутулиш” арқоғини ташкил этиб, ҳар эҳтимолга қарши ҳушёрликни мустаҳкамлашнинг бир усули, ижодий инерциянинг бир кўриниши бўлиб, аслида асарнинг туб моҳияти, мақсади, етакчи пафоси ҳаёт ва инсоннинг абадий муаммолари, инсон қалби, инсон билан боғлиқ ҳаёт завқини, яшамок сеҳрининг таманноларини куйлашга қаратилганми, шуни аниқ ажратиб олмақ зарур.

Шоирнинг юқорида келтирилган мисраларидаги миллий руҳни, образлардаги миллий тароват гўзаллигини айтмайсизми? Саъваларни кимлар мадҳ этмаган-у, турналар ҳақида кимлар шеър ёзмаган, дейсиз? Лекин, қизларга сочпопук бўлган толчивиқлар, бу энди, ўзбек шоирининг тафаккурида, миллий удумларнинг гўзал онлари ёки манзараларини анор доналаридек бир жойда сиқик жойлаган ҳолда бир сатрда бера олишдек Гафуроно маҳоратда бўлиши мумкин. Бундай мисраларни ўқиб, жамалак сочларига тол чивиқларининг зумрад шокилаларидан сочпопук таққан лобар қизалоқларнинг нурга чайилган чеҳралари гавдаланмайдими, кўз ўнгимизда.

Яна юқоридаги шеърини парчага қайтайлик. Қўзиларнинг маърашию, улардаги жозиба ҳақида, кимлар нималарни ёзмаган, дейсиз. Лекин, оқшом чоғлар қўзилар маърашидан ернинг қучоқлари ҳаётга бурканиб кетишини,

чамаси, дунёда ҳеч ким ёзмаган-ов... Ғафур Ғуломнинг бетакрор илҳомигина бундай куйлай олади. “Меҳнат кўклами” шеъридаги меҳнат, яратиш, баҳор завқларини шоир ана шу тарзда куйлашдан бошлайди. Бу ерда ҳеч қандай сиёсат, мафкура йўқ. Бу ўринда, мазкур сатрларда Шўро ҳаётини, шўродаги меҳнатни бу даражада улуғлаб, шоир ҳаётни бежаб кўрсатяпти, сунъий завқ-шавқ уйғотмоқчи бўляпти, сунъий оптимизмни илгари сурияпти, дегувчи дўстлар ҳам топилиб қолса ажаб эмас. Бундайларга: сиёсатдан холи равишда, шоирнинг ҳаётдан оддий бир инсон сифатида завқланишга, шавқ олишга ҳаққи борми ўзи ёки йўқми, деб, саволга-савол билан жавоб қайтариш ўринли бўлур эди.

XX асрдаги аксар муҳим воқеа-ҳодисаларга шунчаки ўз муносабатини билдириб кетган шоирлар оз эмас. Лекин, муҳим тарихий ҳодисалардан ташқари, XX асрда рўй берган, халқаро миқёсдаги жамоатчилик эътиборини тортган ҳодисаларнинг ҳам кўпига муносабат билдирган, уларни маълум даражада ўз мисраларида муҳрлаган, бадиий дунёсида улар учун куюнчаклик билан ўрин ажратган Ғафур Ғуломдек шоир, фикримизча, жаҳон адабиётида кам топилади.

Гап бу ерда XX асрда рўй берган муҳим ҳодиса ёки маълумотларнинг Ғафур Ғулом асарларида эътироф этилиши, саналиши ёки уларга муносабат билдирилишидагина эмас. Бу ишни тарихчи ҳам, публицист ҳам қилиши мумкин. Гап ана шу ҳодисаларнинг шоир юрагидан ўтиб, қайта, шоирона акс-садо беришида, поэтик таҳлил этилишида, бадиий баҳоланишида.

XX асрнинг охирларида, одамларни оқ-қорага ажратиш, ирқий жиҳатдан бир-бирини фарқлаш, халқаро миқёсда, расмий равишда ҳар қалай йўқолди ёки аввалги даврларга нисбатан жиддий равишда камайди. Аср ўрталарида, 40-йилларнинг охири - 50-йилларнинг бошларида бу муаммо хусусидаги тортишув авж палласига чиққан бўлиб, халқаро сиёсатнинг марказий масалаларидан бири даражасига кўтарилган эди. Бинобарин, асрнинг томир уриши билан ўз юраги уришини мувозанатда кўрган Ғафур Ғулом назаридан бу масала четда қолиши мумкин эмас эди. Зотан, бу - инсон

эрки, инсон ҳуқуқи, унинг озодлиги ва инсонга Оллоҳ берган умрнинг хурлига билан боғлиқ ниҳоятда жиддий - ҳам шахсий, ҳам ижтимоий муаммо эди. Ана шундай шароитда Ғафур Ғуломнинг “Поль Робсонга” деган шеъри майдонга келди, чоп этилганидан (1949) кўп ўтмай, бошқа тилларга ўгирилиб, жаҳон бўйлаб жаранглади.

Ғафур Ғулом шеъриятига хос бўлган бир хусусият бор. Ёзилажак асар учун қамраб олинувчи маълумот, муаммога дахлдор энг характерли лаҳза, лавҳа, қаҳрамон, детал ёки масала илғаб, ажратиб, танлаб олинади, асар ҳамда унинг ғояси шунинг асосига қурилади. Бу ҳол шеърнинг таъсир кучини оширади, ҳаётийлигини мустаҳкамлайди, қабул қилинишидаги табиийликни таъминлайди ва, умуман, асарнинг парвозига қанот бўлади. Бундай асарга жон ато этиш, энди, асар яратилишининг кейинги босқичидаги шоир маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Ғафур Ғуломда эса, бу фазилят чўғи ҳеч қачон ўчмаган, илҳом шабадаси елиши биланоқ аланга олган.

Пол Робсонга бағишланган шеърда ҳам шундай бўлди, дейиш мумкин. Ирқий айирмачиликка, одамни оқ қорага ажратиб, инсоний ҳуқуқларни хўрлашга Ғафур Ғулом доимо нафрат билан қараган. Бу масалага поэтик муносабат ҳам муайян муддат давомида шаклланиб, сайқаллашиб юрган бўлиши керак, албатта. Лекин, бу шуурий-ҳиссий жараён Поль Робсон билан тўқингач, ёлқинли бир асар майдонга келди.

Америкалик машҳур қўшиқчи ва актёр, ирқий айирмачиликка қарши ҳаракат арбобларидан бирига шеър бағишлаш баҳонасида шоир, умуман, ирқчилик сиёсатига қарши ўт очади, ер юзидаги миллионлаб қора танлиларнинг ҳимоячисига айланади. Қора танлиларга, инсонийлик ҳуқуқи поймол этилганларга Ғафур Ғулом шу даражада хайрихоҳки, у, ҳатто, бу аламзадалар тортган аламнинг, хўрликнинг “вазни”ни “аниқлаб” бергиси келади. Аламнинг ҳам оғирлигини ўлчаб бўлар эканми, деб ажабланманг. Бўлар экан-да. Бу иш фақат шоир кишининггина қўлидан келади, шекилли. Мана бу мисраларни ўқиб, бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ҳалигача негрлар, ҳиндулар, ҳабашларнинг

Тортган жаҳон алами Африкадан оғирроқ.

Ўлчамда тарозу аниқлиги бўлмаса-да, ўзбекнинг паҳлавон шоири айтган бу гапларга ишонмаслик мумкин эмас. Чунки, образдаги кашфиётдан ташқари, шундоққина бўй кўрсатиб турган салмоқ ва салобат кишини бу образнинг бадиий мантиғига ишонтира олади.

Бундан ташқари, шу биргина шеър мисолида Ғафур Ғулом дунёкараши ва кувваи ҳофизасининг нечоғлик кенг эканига ҳам шоҳид бўламиз. Шоир қора танлиларни хўрлаш “илми” билан янкилар фалсафасию, Геббельс таълимотининг уруғи бир эканини таъкидлайди.

Лекин, шеърнинг асосий қиммати унинг ғоясидаги инсонпарварликда. Бу ғоянинг бадиий теран ифодасида албатта.

Шоир талқинича, Робсон айтаётган қўшиқлар, шунчаки, ҳаммамиз, ҳар бир кун эшитиб юрган олди-қочди қўшиқлар эмас.

Бу қўшиқда ҳуқуқсиз қора башариятнинг

Жаҳоний изтироби гуркирайди мужассам.

Ҳа, энди бу Поль Робсонга бағишланган шеър ўз вақтида – бундан ярим аср аввал эътиборли бўлса бўлгандир, унинг бизга ҳозир нима кераги бор қабилидаги фикрлар ҳам чиқиб қолса, ажабмас. Лекин, бундай хулоса чиқаришга ошиқмайлик. Бу асарнинг ўз давридаги тарихий аҳамиятидан ташқари бизнинг замонамиз учун ҳам қимматини йўқотмайдиган жиҳатлари оз эмас. Чунончи, асардаги:

Ҳар халқнинг ўз хоҳиши, иродаси, ҳуқуқи,

Тузуми ва тўзими - ўз-ўзининг ишидир, -

сингари мисралар, бир жиҳатдан, шоир юрагидаги давосини тополмаган дардлар ва қаноти қирқилган орзуларнинг ифодаси бўлса, иккинчи бир жиҳатдан, бизнинг давримизга келиб, мустақил эришилгандан сўнг қўлга киритилган абадий ниятларнинг бадиий ифодасидек таъсир этмайдими?

Йигирманчи асрнинг қонхўр капиталлари

Бемурод ният билан топган ирқий фалсафа, -

мисраларида қора танлиларни хўрлаш ва камситиш сиёсатига гўё керагидан

ортиқ даражада кескин муносабат билдириб юборилгандай кўринса-да, тарих, ҳар қандай, ўзбек шоирининг бу бадиий ҳақиқатлари нотўғри бўлмаганини кўрсатади. Ва адолатнинг юзага чиқишида бу сингари ўтли сатрларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлганига ишонч уйғотади.

“Поля Робсон”дан ташқари, “Сен етим эмассан”, “Мен яхудий”, “Вақт”, “Соғиниш”, “Шараф қўлёмаси” сингари кўпдан-кўп шеърлари Ғафур Ғуломнинг XX аср дарддари билан нечоғлик мустаҳкам алоқада яшаганини кўрсатади. Кўтарилган масалаларни бадиий теран акс эттирган шоир XX аср шеърляти тараққиёт ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

XX асрда инсоният олдида қандай катта муаммолар турмасин Ғафур Ғулом учун муаммоларнинг муаммоси Инсон бўлиб қолаверади. Инсон ва халқ муаммоси ичида шоир Эрк, Озодлик, Ўзликни англаш ва уни қадрлаш масаласини барча нарсадан устун қўйди.

Тўғри, бу масалани Ғафур Ғулом очик гапира олмас, очик ёз олмас эди. Лекин, юрагидаги дардини мутлақо юзага чиқармайин ҳам яшай олмас эди. Бунинг йўлини излар, тинимсиз қидирав баъзи ҳолларда топгандек ҳам бўлар эди. Маълумки, 40-йиллар охири - 50-йилларнинг бошларида икки тузум ўртасидаги курашда шўро томони Осиё ва Африкадаги мустамлакачилик сиёсати қаттиқ танқидга олди. Бу йўналишда кўплаб асарлар ёзилди. Ғафур Ғулом фурсат ва имкониятдан фойдаланиб, ана шундай асарлар қатига ўз дардларини яширди. Яширганда ҳам жуда эҳтиёткорлик билан яширди. Барибир, кўп ҳолларда ўз дафинаси атрофини шўровий мафкурага мос фикр ва образлар билан ихота қилди.

Ғафур Ғулом талқинича, ҳар бир халқ, у қандай - каттами ё кичик, оқми ё қора бўлишидан қатъий назар - ўз раъйи, ўз урф-одати, ўз тарихи ва келажагига эгаки, бунга беписандлик адолатсизликдир. Ғафур Ғулом бутун инсониятнинг яхлит узвий бир организм эканини эътироф этади, одамки, халқки бор, бир-бири билан ҳамкор, бир-бирига зарур бўлиб яшаши, меҳнат қилиши ва умр ўтказишини назардан қочирмайди, лекин бу нарса шоир қарашларида ҳар бир халқ алоҳида ҳодиса, алоҳида феномендир деган нуқтаи

назарни инкор этмайди, балки янада мустаҳкамлайди. Шуниси эътиборлики, унинг қарашларига барча миллатлар бирлашиб битта миллат бўлади, миллатдаги барча шўровий халқлар бирлашиб, улардан битта совет халқи ташкил топади, деган қарашлар бегонадир. Ҳарбийларга бағишланган 1949 йилдаги шеърдан бирида у Корея, Вьетнам бошида аллақачонлар ёруғ кунлар балқиганини айта туриб, ўз даври учунгина эмас, барча замонлар учун ҳам муҳим бўлган бир фикрни ўртага ташлайди:

Ҳар халқнинг ўз раъйи бор, шериклик бу жаҳонда,

Ҳар халқнинг ўз ижоди, ўз туғма инқилоби.

Эътибор бериш: Бу жаҳон ҳеч қайси халққа фақат ўзиники қилиб берилган эмас. Жаҳонга ҳамма халқлар шерик, у умумники. Лекин, мана шу умумийлик, шериклик ичида ҳар бир халқнинг ўз урфи, одати, таъби, тили, дили, анъаналари, шунингдек, ўз ижоди, мусиқаси, адабиёти, қўшиғи ва ҳоказолари бор. Уларни наинки зўравонлик, балки ҳеч қандай қарору, мажбур қилишлар ва халқаро “пактлар” ҳам тусолмаслиги керак, дейди шоир.

Бу шеърдаги ҳар халқнинг “ўз туғма инқилоби” бўлиши ҳақидаги поэтик фикр, айниқса, қимматлидир. (Ҳозир: жамиятнинг революцион эмас, эволюцион ўзгариши тўғрисида, деган фикрга келинди). Бу - шўровий инқилобнинггина бирдан-бир тўғри эканига, диктатурага, албатта қон тўкиш, тўнтариш, қуролни ишга солиш, бир куч иккинчисини муросасиз маҳв этиш эвазигагина ҳаётни, жамиятни ўзгартириш мумкин, дейилган таълимотга Гафуронова поэтик раддиядир. Бу, ҳар бир халқнинг янги ҳаётга, аввалгисидан бошқачароқ янги босқичдаги турмушга ўтишда ўзининг мустақил йўли, ўзига хос йўли бўлади ва бу муқаддас ўзгаришни биров, ўзгалар, четдан келиб эмас, шу халқнинг ўзигина амалга ошириши мумкин, деганидир. Бу фикр айтилган давр, 40-йилларнинг охири учун ниҳоятда дадил ва улуғ гап эди. Салкам ярим асрдан сўнг амалга ошган мустақиллигимиз бу башоратнинг - бадий асар доирасида айтилган улкан ижтимоий-сиёсий фикрнинг нақадар тўғри эканига далил эмасми? ПШеърда айтилганидек, бундай туғма

инкилоблар шундай бир тўфондай куч бўладики, уларни ҳеч қандай мартабали съезд қарорлари-ю, психик, Варшава шартномаларининг аччиқ дудлари ҳам (шоир тили билан айтганда “пактлар”нинг гармсари) бўлмайди. Бу фикрнинг нақадар тўғри бўлганини шўро тизими чок-чокидан сўкилиб кетиб, Шарқий Оврупода, чунончи, шўролар мамлакатада янги-янги мустақил давлатлар пайдо бўлиши тасдиқламасини? Бу тарихий ҳодисалар шоир айтганидан сўнг тахминан қирқ йил ўтгач содир бўлди. Шоир асарда бу фикрларни ўз даврининг мустамлака сиёсатини танқид қилиб айтади. У даврда мустамлака сиёсати деб, Ғарб давлатларининг Осиё ва Африкада олиб борилаётган сиёсати тушунилар эди. Миллий жумҳуриятларга нисбатан олиб борилаётган шўролар сиёсатидаги мустамлакачилик ҳақида эса шўролар юртида гап бўлиши мумкин эмас эди, албатта. Бироқ, Ғафур Ғулом мустамлака сиёсатининг капиталистча ё социалистча бўлмаслигини, мустамлака қаерда ва қачон, қай кўринишда бўлмасин, мустамлака эканини яхши билар эди. Лекин бу фикрни ошкор айтиш у даврда шўро юртида яшовчи киши, бунинг устига фаол шоир учун, шубҳасиз, маҳв бўлишни бўйинга олиш билан баробар эди. Шу боис, Ғафур Ғулом асарда капиталистик мустамлакани танқид этгандек бўлади, аслида эса, дилида, вужудида яширин идрокида бу буюк зот ҳам XX асрнинг 80-йиллар охири - 90-йиллар бошида рўй берган улкан тарихий жараёнларни, ҳар бир халқ, шу жумладан, она халқи озод бўлишини, мустақил бўлишини орзу қилган бўлса ажаб эмас. Ахир, ҳар бир халқнинг “ўз туғма инқилоби” бўлиши фақат Африка халқларига хос-у Ўрта Осиё халқларига хос эмас, деб ким айтади.

Ғафур Ғуломнинг юқоридаги фикрлари тасодиф бўлмай, у шоир тафаккурида пишиб юрганини ва ўша айтилгандаги кўриниши билан тугамай, бардавом кечганини унинг кейинги бошқа шеърлари тасдиқлайди. Хусусан, ҳарбийларга бағишланган шеърида ўз ифодасини топган идеал Поль Робсонга бағишланган асарида қуйидаги тарзда давом эттирилади ва ривожлантирилади:

Ҳар халқнинг ўз хоҳиши, иродаси, ҳуқуқи

Тузуми ва тўзими - ўз-ўзининг ишидир.

Умумлаштирилган йўсинда қора танли халқларга нисбат берилиб, Том тоға кулбасида ҳам бир куни тонг отажаги муқаррар, деб юқоридаги сатрлар ҳам гўё ўша халқларга қарата айтилаётгандек туюлса-да, аслида, бу фикрлар шоирнинг ўз идеалидаги фикрлар бўлиб, ўз халқи тақдирида ҳам амалга ошиши орзу қилинган эди.

Ғафур Ғулом ҳар бир инсон, ҳар бир халқнинг ўзлигини эъзозлаш, ҳурмат қилиш, муқаддас билиш лозимлигини жуда кўп шеърларида турли образлар мисолида қайта-қайта такрорлайди. Масалан, “Тинчлик минбаридан” (1950) номли шеърида бу масаланинг қуйидагича янги ва гўзал поэтик ифодасини топади:

Ҳар оила ўчоғин ўз қутлуғ тарихи бор,

Ҳар бошпана - кишилар меҳнатин обидаси,

Болари уясининг кичик кўзанаги ҳам

Ўз яшовчи элининг ватан - она сийнаси.

Боларигаки уяси, ундаги кичик бир кўзанак шу қадар мўътабар экан, инсон учун унинг уйи, бошпанаси, Ватани нечук мўътабар ва муқаддас бўлмасин? Бу ерда эътибор берилиши зарур бўлган яна бир муҳим нуқта бор: шоир фақат ўзбекни, унинг бошпанаси, унинг Ватанини эмас, умуман, ҳар бир инсон учун азиз бўлган гўшани, Ватанни улуғламоқда. Бу мисраларни ўзбек ҳам, тожику қозоқ ҳам, дунёнинг нариги чеккасидаги Том тоға ҳам, хитой-ю, араб ҳам ғурур билан худди ўз шеъридек, худди ўзи учун ёзилгандек идрок этиши мумкин.

Ғафур Ғулом тонг ҳақида, янги кун ва янги йил ҳақида, умуман, янгилик тўғрисида ёзишни яхши кўради. Унинг ўн икки жилдлик куллийетида кирган шеърий асарларини бирма-бир варақласангиз, тонг шарафига махсус бағишланган, бир-бирини такрорламайдиган шеърларни, бошқа шеърларида ҳам тонг фалсафаси ва гўзаллиги тараннум этилган юзлаб сатрларни учратасиз. Уларнинг деярли барчасида шоир умр жозибасини, яшамоқ

ширинлигини ёниб, жўшиб болаларча энтикиб, доноларча пурвикор тўлқинланиб куйлайди.

Шоирнинг “Тонг отди” шеърида бундай сатрлар бор:

Яна юз йилларга етади нафас,

Мендан сўраб кўринг яшаш ғурурин...

Яшамоқ шириндир, яшамоқ ширин.

У ўз нафасининг юзлаб йилларга етажигига ишончи комил эди ва адашмади. Унинг оташин инсонпарвар ва ватанпарвар нафаси ўтган юз йилликдан ҳатлаб, мана, янги юз йилликка ҳам эш, халқи, юрти билан бирга етиб келди. Бу нодир нафас келгусида ҳали кўпдан-кўп юз йилликлар билан юзлашади, демак, у боқийдир.

Ғафур Ғулом “Тинчлик минбаридан” деган шеърида инсоннинг, шахснинг ўзлигини, алоҳидалигини нечоғлик улуғламасин, ҳар бир индивиднинг ўзи алоҳида бир дунё эканини (айниқса, Бедил таъсирида) поэтик тараннум этмасин, унинг фикрича, бу алоҳидалик умумнинг орзу-умидидан эврилиб, руҳий, шуурий, маънавий жиҳатдан унга пешқадам бўла билсагина, ўзининг янги-янги имкоятларини оча олади. Бу фикрларда бир жиҳатдан материалистик фалсафа ва шўро даври таълимотидаги жамоачилик, ва жамиятни шахсдан устун қўйиш истагини кўрмаслик мумкин эмас. Бироқ, бу қарашни фақат тузум таълимотига боғлаб қўйиш ҳам ноўрин бўлур эди. Шеърга диққат билан ёндошилса, шоир бу масалага сиёсат тузумни мутлақо аралаштирмай қараётганини ва масала моҳиятига кенг - умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан назар ташлаётганини кўрамиз. Аксинча, шоир шахснинг Робинзоннамо, жамиятдан узилган ҳолда, бир оролсифат бўлиб қолишига, яъни, шахснинг эгоистик индивид сифатида шаклланишига қарши.

Ғафур Ғулом фалсафасига кўра:

Ҳамма ер якка орол, ҳар ким Робинзон эмас,

Китобий бу афсона касалманд хаёл иши,

Катта оила билан, катта жамият билан,

Бир бутун халқи билан омонда яшар киши.

Бу мисраларни тўғри тушуниш ва идрок этиш лозим. Ғафур Ғулом Робинзон ва ўнта асос бўлган шахс ҳуқуқини, инсоний умид қудрат, иродани инкор этаётгани йўқ. Робинзон тимсолида инсоннинг яшовчанлиги, иродаси, ҳаётга муҳаббати гавдалантирилгани бу образ инсоният бадий тафаккурида ўз ўрнига эга эканини Ғафур Ғулом яхши билади. Шоир бу ўринда инсоннинг жамият билан алоқадорликда юзага чиқувчи қудратига урғу бермоқда, ва инсон ким бўлмасин, ўз халқи билан мустаҳкам ва чамбарчас бирликдагина камолотга эришуви мумкин, деган фикрни айтяпти. Зотан, ўзи катта оилада тарбия топган ва катта оилани тарбиялаган, халқи билан бир жон-бир тан бўлиб яшаб, юртига жондай сингишиб камол топган Ғафур Ғуломнинг бундай дейишга ҳаққи ва асоси бор эди. Айтилаётган бадий ҳулосалар ҳам ана шуларнинг замиридан ўсиб чиқади.

Бироқ, шуни ҳам айтиш жоизки, Ғафур Ғулом ҳеч қачон инсоннинг якка ҳолдаги ўзлигини, индивидуини инкор этмайди. Фақат бу индивид ўз халқи, Ватани ва хатто инсоният билан бирга, уларнинг орзулари билан бирга яшагандагина ўзини оқлайди. Шундагина у яхлитнинг зарраси бўла олади, ҳақиқий, жонли зарра сифатида яхлитни ташкил этишда иштирок эта билади. Айтаётган яхлитлик шоир учун халқ, зарра эса инсондир. Бу бадий ниятни шоир қуйидагича образли ифодалайди:

Якка-якка ҳар киши бир бутун ўз халқининг

Жаҳоний орзуларин қалбида сақлаб яшар.

Қуёшдай катта халқнинг атом зарраси бўлиб,

Саодатга интилиш одамликка ярашар.

Ғафур Ғулом 40-йиллар охири - 50-йиллар бошидаги жуда кўп атом мавзуйига тез-тез мурожаат этади. “Атом” асл маъносида ҳам, айниқса, кўчма маънода ҳам кўп қўлланилади. Юқоридаги шеърда ҳар бир одамда атом кучи бор, демоқчи бўлади шоир. Ким билади, атом даҳшатининг гувоҳи бўлган шоир, ҳақиқий атом Хиросимага даҳшат ёғдирган бомбада эмас, уни яратган инсонда, шунинг учун портлайдиган атомдан ҳам кўра улар қўлида бўлган жонли атомларни жиловлашга, бошқаришга ўрганайлик, демоқчи бўлади,

чоғи. Одам, халқ қуёшга бошқа кўплаб шоирлар томонидан ҳам ўхшатилган. Бироқ, инсоннинг атом заррасига, атомга ўхшатилишини, XX аср ўрталаридаги жаҳон адабиётига олиб кирган шоирлардан бири, эҳтимол, Ғафур Ғулом бўлса, ажабмас. Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташлангандан сўнг Ғафур Ғулом шеърлари атом образи тез-тез ишлатилибгина қолмай, унинг замирида катта ижтимоий муаммолар ҳам кўтариладиган бўлди. Шоирнинг ҳаётсевар дунёқараши атом масаласидаги кашфиётда, авваламбор, инсонпарвар мақсадни кўради.

Улуғ кишилик ақли атомдаги қувватни

Покиза умид билан қила ололди ижод, -

деб ёзади бу ҳақда шоир. Лекин минг афсуски, бу покиза умид натижасидаги кашфиёт инсониятни ўзининг кушандасига айлантириб қўйди. Шоир ва унинг лирик қаҳрамони бу масалада ҳам умумбашарий дард билан яшайдилар. Яшиндан ҳам қудратлироқ бу қуролдан қутқариш мумкин бўлса, улар ҳатто ўз ҳаётларидан кечишга ҳам тайёр. Бу фикрни Ғафур Ғулом таъсирчан бадиий образда намоён қилади. Шоир бу яшин даҳшатига ўзини антеннадек тутиб, ўзини маҳв этиб бўлса-да, одамзотни қутқаришга рози. Афсуски, бу ишни уддалаб бўладими? Инсоният кашфиётини унинг кушандасига айлантирганларга шоир юракдан нафрат ўтини сочишдан бошқа нима иложи ҳам бор:

Гарчанд катта ижодкор Жолио Кюри уйидан

Бир қадам ташқарига чиқолмайди визасиз.

Одамзод баҳра олмай унинг ақли-ўйидан,

Бомбага айлантирди Трумэн андишасиз.

Давр ва Ғафур Ғулом деган мавзу ҳақида сўз юритилар экан, XX аср шеърляти бу масалага ўзига хос тарзда қайтишида Ғафур Ғуломнинг ҳам ўз ўрни бор эканини таъкидлаш жоиз. Бу масалада у устозлар анъанаси, айниқса, Бедил мактабидан олган тажрибани янада бойитишга ҳаракат қилади. Лекин ўз дунёвий мақсадини намоён этишда Ғафур Ғулом диний, тасаввуфий эмас, дунёвий мушоҳада йўлидан боради. Масалан, шоир ер

юзидаги неъматлар, меҳнат натижалари барчага баробар бўлиши керак, деган фикрни бедилона фалсафий руҳда қуйидагича талқин этади:

Тўлин ойдай каттакон, нурда пишган нон каби,

Ер юзи неъматлари ҳамма учун баробар.

Бу мисраларда бедилона образлиликка хос серкатламлилиқ ва мураккаблиқни ҳам кузатамиз. Эътибор беринг: шеърда ой ҳам, нон ҳам, унинг пишиши ҳам, оининг тўлган-тўлмагани ҳақида ҳам гап бораётгани йўқ. Умуман булар мустақил ифода ёки образ тарзида қўлланилаётгани ҳам йўқ. Шеърда тўлин ой ҳам, унинг катталиги ҳам, нон ҳам, унинг нурда пишганлиги ҳам, ва пировард, бу ноннинг тўлин ойга ўхшаши ҳам шоирнинг асосий мақсади - ер юзидаги неъматларга бўйсундирилган. Улар эса, ўз навбатида, шоир талқинича, худди ойдек барча учун тенг тақсимда, баробар бўлиши керак. Лекин гап фақат бундагина эмас. Шоир мақсади фақат шу гапни айтиш билан чегараланмайди. Шоирнинг асосий мақсади қуйироқда очилади: бу неъмат бир ҳовуч кимсаларнинггина, айримларнинггина мулки бўлиб қолмаслиги керак. Агар шундай бўлса, бу неъмат шубҳасиз ва муқаррар равишда офатга айланиб, ўзига эгалиқ қилмоқчи бўлган кучларни емиради. Ўз манфаати деб ўзгаларнинг тинчлигини, уйини, Ватанини бўзишни Ғафур Ғулом ҳаётдаги энг мудҳиш жиноят ва бадкирдордик, деб билади. Бу фикр адабиётда кўп такрорлангани маълум. Лекин у Ғафур Ғуломнинг поэтик лафзида фақат такрорланибгина қолмайди. У янги поэтик образлар воситасида даврнинг, замоннинг ижтимоий салмоқ касб этган долзарб муаммосини ифодалаш даражасига кўтарилади. Замон бундай фикрга муҳтож эди. У XX асрда нечоғлик муҳим гап сифатида жаранглаган бўлса, аср учун ҳам ундан кам бўлмаган даражада муҳим эканини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Ғафур Ғуломнинг ушбу мисралари нечоғлик ҳаётининг ва долзарб эканини янги аср бошидаёқ рўй бераётган оловли ҳодисалар тасдиқлаб турибди.

“Фақат мен яшайман”, деб бошқалар уйин бузиш

Тарих далолат берар, жазосиз қолмас экан.

Ҳатто боларининг ҳам уясига чўп суқиш –

Оқибат бадкирдорнинг кўзига қадар тикан.

Бу мисраларни ўқиб, улар эллик йил аввал ёзилдими ёки худди шу бугуннинг маҳсулими - ўйланиб қолади киши. Шу эмасми, шоир асарларининг ўлмаслигига нишона?

Ғафур Ғулом поэтик меросини синчиклаб кузатган киши унинг шеърларида, умуман Шарқ, шунингдек, хорижий Шарққа куюнчаклик ҳисси жуда кучли эканини сезмай иложи йўқ.

Юзаки қаралса, бу куюнчаклик билан муаллиф гўё Шарқ ва бир-бирига қарама-қарши қўяётгандек таассурот қолдириши мумкин. Бироқ, аслида, ундай эмас. XX аср ўрталарида қатор Шарқ мамлакатлари айрим Ғарб давлатларининг истибдодидан қутулиш учун курашни кучайтириб юбордилар. Тўғри, уларнинг кўпида шўроларнинг таъсири йўқ эмас эди. Ва бу ишни шўролар у мамлакатлар манфаатини қўллаб эмас, балки кўпроқ ўз таъсир доирасини кенгайтириш мақсадида қилди. Шундай шароитда шоир ижодида Ғарбнинг маълум маънода умумлашган тарздаги мустабид образи шакллангани табиий. Лекин, моҳиятан олганда, Ғафур Ғулом Шарқ билан бирга Ғарбга ҳам чуқур ҳурмат билан қараган, Бунга “Тинчлик минбаридан” шеъридаги қуйидаги мисралар мисол бўла олади:

Ўз юрти, ўз уйида, осойишта, баркамол,

Ҳалол меҳнати билан яшаб келган Ғарбу Шарқ.

Кўрнадики, Ғафур Ғулом Киплингга ўхшаб, Шарқ ва Ғарб бир-бирини тушунолмайдди, деб бирини иккинчисига қарама-қарши қўймайдди, уларнинг бирдек ҳалол меҳнаткашлигини ва бир-бирига муносиб ҳамкорлигини эътироф этади. Айни вақтда, уларнинг ҳар бири ҳам, айниқса, ўз уйида осойишта бўлганини ва ҳалол меҳнати билан яшаб келганида баркамол бўлганини таъкидлашни унутмайдди.

Ғафур Ғулом XX асрда ўзи яшаётган ва жўшқин ижод этаётган паллаларда ер юзининг қаеридаки ижтимоий адолатсизлик ҳукм сураётган бўлса, бир юрт иккинчисига зўравонлик қилаётган, тинчлигини бузаётган, ўз

сиёсатини ўтказмоқчи бўлаётган бўлса, дарҳол ҳеч иккиланмай, долзарблик билан унга ўз поэтик муносабатини билдиришга ошиқади. Бундай ноҳақликларни шоир сифатида наинки мен, балки, бутун дунё кўриб-билиб турибди, демоқчи бўлади. Хусусан:

Корея еридаги мазлумлар ноласини

Бузолмас Америка саксофонин овози.

Шоир фикрича, ижтимоий разолатни эътироф этиш озлик қилади. Унга қарши курашиш керак, лекин, у авж олганда эмас, балки пайдо бўлиши биланоқ. Бу мақсадни ҳам у қуйидагича ифодалаб беради:

Ҳар бир газандани ҳам янчмоқ аъло бўлади

Ҳали ўрмаламасдан, тухум қўйган пайтида.

Ғафур Ғулом поэтикасига хос хусусиятлардан бири шуки, у айна шу куннинг ҳодисаси, воқеаси билан боғлиқ масала хусусида фикр юрита туриб, шу масалани ҳам ўтмиш, ҳам бугун, ҳам келажак, - бир сўз билан айтганда, абадиятга дахлдорлик билан боғлаб юборадики, асарнинг худди ўз руҳидан келиб чиққани боис, уни аллиф бадий тафаккурининг натижаси сифатида қабул қиламиз.

“Ғолиблар шарафига” шеърида шоир шу куннинг муаммолар ёрита туриб, ёзади:

Асл одамзотнинг жаҳоний орзулари

Чашма қатраларидай бир-бирининг ўхшаши.

Одамлар, халқлар оқми, қорами, бир-биридан узоқми, сиёсий қарашлари бирми, бошқами, қатъий назар, уларнинг жаҳоний орзулари ўхшаш, ҳатто шу даражадаки, чашма қатраларидай. Шундай экан, уларни бир-бириг саннаб, бир-бирига зид қўйиш тўғри бўладими?

Синфийлик фалсафаси ҳукм сурган бир пайтда инқилобий курашлар кўрсатилган бадий ва тарихий асарларда ота болага, ака укага синфий душман қабилида тасвирланаётган шароитда, капиталистик ва социалистик тузум кишилари бир-бирига ўт ва сувдек гиж-гижланаётган бир замонда Ғафур Ғуломнинг гўё шўро сиёсатини олқишлашга бағишлангандек

кўрунувчи бу шеърига зимдан юқоридаги мисранинг сингдириб юборилиши ва уларда ўз ифодасини топган поэтик фикр даврининг жуда жиддий гапларидан бири эди.

Бу билан биз: Ғафур Ғулом синфий қарама-қаршиликни инкор қилди, ҳар иккала тузум одамларига фақат бир хилда қараш керак деб тушунди, қабилидаги фикрдан йироқмиз, албатта. Тўғри, у буларни буткул инкор этмади, тан олди. Лекин, унинг қарашлари юқоридаги қаби фикр, нуқтаи назарлар мавжуд экани билан ҳам, айниқса, қимматлидир.

Шоир “Ғолиблар шарафига” шеърини 1950 йил 30 октябрда ёзган бўлса, шундан беш кун ўтаб, 4-ноябрда “Тинчлик нашидаси” шеърини ёзди. Дунёга келиш вақти жиҳатидангина эмас, моҳияти, фалсафаси, ғояси, образлар дунёсидаги муштараклик жиҳатидан ҳам бу асарлар бир бирининг мантикий давомидек бўлиб майдонга келган.

Ўтган асрнинг 50-йиллар бошида икки қарама-қарши тузумнинг ўзаро ўчакиши янада авж олди. Бу эса, айниқса, шоир халқини безовта қилмаслиги мумкин эмасди, албатта. Ғафур Ғуломнинг 50-йиллар аввалидаги шеърларида тинчлик мавзунининг алоҳида ўрин тутиши, шундан. “Тинчлик нашидаси” шеърининг марказини ҳам худди шу масала ташкил этади.

Ҳар тонгнинг лирикаси, ҳар нафаснинг ўз файзи,

Ҳар куннинг қайд этарлик мазмуни, тарихи бор.

"Лирика" сўзи бу ерда - ҳам айни, ҳам кенг, серқатлам, кўчма маънода. Ҳаёт гашти, яшамоқ сурури, ёрқин туйғулар завқи, орзулар таманноси, умидлар восили, набиралар фалсафаси, камолот зинапояси ва ҳоказо. Лекин, шоир ҳали асл мақсадини, поэтик ниятни очганича йўқ. Унга тайёргарлик кўряпти. Асл мақсад бу мисраларда, ҳозирча, найчалаш жараёнида. Улар кейинги мисраларда япроқ ёзади:

Бу куннинг лирикаси, файзи, мазмун, тарихи

Ер юзида тинчликнинг қудрати-ла барқарор.

Аввалги сатрлардан биридаги “нафас” ҳам шоир ижодида кўп ва ранг баранг қўлланиладиган поэтик образлардан бири. Бу ерда у мумтоз шеърят,

тасаввуф поэтикасидаги анъана ўларок кенг ва кўчма англогдаги “вақт”, “замон” маъноларида келмоқда.

Буни шоир атайин, тасаввуф поэтикасидаги образни шу сатрда айнан қўллашни мақсад қилиб қўйган эмас, албатта. Бедил шеърляти, унинг поэтик тизимидаги айрим образлар Ғафур Ғулом бадий тафаккурига шу даражада сингишиб кетадики, улар шоирнинг дунёвий ғояларни аниқ, тиниқ, образли ифодада ўз-ўзидан, табиий равишда, худди нафаснинг ўзидек эркин етиб келади. Хусусан, бу ердаги “нафас” образи ҳам шундай. Аввалги байтдаги “лирика” сўзи тонга нисбат берилган бўлса, кейингисида у бир мунча конкретлашиб, шу “куннинг лирикаси”га айланмоқда. Кунларнинг мазмуни эса, ўз навбатида, тарихлар яратишини истифода этмоқда. Яъни, бу куннинг файзи-таровати, унинг тарихга айланиши мумкин бўлган пурвиқор гўзаллиги ер юзида фақат тинчликнинг қудрати билангина барқарор бўла олади. Уруш даҳшати ва одамзотнинг бир-бирига ёвлиги эса, тонгнинг ҳам, куннинг ҳам ҳар нафасдаги файзию, ҳар мазмундаги гўзаллигини ер билан яксон қилиши, бадном қилиши мумкин. Бу фикрларни ХХІ асрнинг аввалида ўқиб, Американинг Ироққа қарши олиб бораётган хуружларининг гувоҳи бўлиб турар эканмиз, Ғафур Ғулом уларни худди шу бугун ёзаётгандек бўлиб туюлмайдими?

Кўриниб турибдики, тинчлик мавзуи, тинчлик муаммос Ғафур Ғулом, айримлар талқин қилмоқчи бўлганидек, фақат чорлов, декларация (бундай шеърлари ва мисралари ҳам оз эмас, албатта) сиёсатлашув, мафкурабозлик тарзида эмас, ўзининг асл услубига содиқ равишда — фалсафий йўналишда чуқур образлилик, мумтоз поэтика анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган ҳолда ҳам талқин этади. Тинчлик қандай амалга ошуви, қандай рўёбга чиқиши мумкин? Тўғри-да, тинчлик-тинчлик, деяверган билан, у ўз-ўзидан ҳал бўлиб қоладиган нарса эмас-ку. Бу борада инсоният, жаҳон аҳли нима истайди ўзи? Шоирни мана шундай оддий ва кўҳна, содда ва чуқур сўровлар исканжага олади. Шоир бу саволларга ўзбекона соддалик ҳамда пурҳикматлик билан жавоб беришга ҳаракат қилади. Бу масалада шоир

Ўзининг қудратли овозига, кучига ишонади. Ўзи ва ўзи жавҳарини ташкил этган лирик қаҳрамони шеърда инсоният номидан гапиришга журъат эта олишининг сабаби шундан.

Кишилар истайдики, дейди шоир:

Ҳаммага баб-баравар саховат нурин сочиб,
Юракларни иситиб, куёш кўргазсин жамол.

Бу ерда - “куёш” адолат ва ҳақиқат; “саховат нури” эса, тент ҳуқуқлик, мурувват, диёнат эканини англаш қийин эмас.

Шоир поэтик ниятини юзага чиқаришда мумтоз поэтика анъаналаридан унумли фойдаланишда давом этади:

Кишилар истайдики, ер юзи гулбоғининг
Мусаффо ҳавосидан ҳамма бўлсин баҳраманд.
Кишилар осойишта ўз меҳнат шарбатидан
Мўл-тўкин, истаганча қайната олсин гулқанд.

Шеърнинг давомида Ғафур Ғуломга хос бўлган интуиция деймизми, билағонлик ё ишончми, ёки виқор ва ғурур ҳиссими, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир туйғунинг поэтик ифодаси намоён бўлади. Хиросимага атом бомбаси ташланганидан сўнг жаҳон бу даҳшатдан нечоғлик таҳликага тушгани маълум. Хўш, унга қарши тура оладиган бирор бошқа куч борми жаҳонда? Бошқа мамлакатда ҳам бундай қудратли қуроли борми, токи Хиросимага қирғин келтирганларни бир оз жиловлаб қўйса?! Бундай ишлар билан шуғулланиш, шоирнинг иши эмас, албатта. Лекин, бундай ҳодисаларга бефарқ қарай олмовчи инсоннинг, замондошнинг уларга муносабатини, қалбини, дардини, орзуини ифодалаш шоирнинг бурчи экани табиийдир. Ғафур Ғулом ҳам шундай. Атом ва уни яратиш сирини америкаликлар фақат биз биламиз, деб ўйлашмасин, у бизга ҳам маълум, деган маънода шоир ўз фикрини қуйидагича ифодалайди:

Уран атомларининг қудратли сири, ҳукми
Фақат америкалик қотилларга хос эмас.

Лекин, шоир бунга ҳам қарама-қарши, ундан ҳам зўрроқ куч бор

жаҳонда, деб ишонади. Шу кучга ишонч мавжуд экани туфайли ҳам “жаҳоний қирғин — уруш бўлмаяжаги”га умид билдиради. Бу шундай кучки, уран атомларидан ҳам қудратлироқ ва кучлироқ. Инсоният бирлиги, бирдамлиги, биродарлиги, инсониятнинг хоҳиш-иродасидир, бу куч.

Кишилар истайдики, тинчлик бўлсин жаҳонда,

Дунёдаги бор кучдан зўрроқ инсон истаги.

Дунё халқларининг ҳамжиҳатлиги, ҳамнафаслигидан таркиб топувчи жараёни шоир демократиянинг бирдан-бир инқилобий йўли, деб атайди:

Халқларнинг шууридан кўкариб, найчалаган

Демократиянинг инқилобий йўли шу.

Лекин, нима қилсинки, Ғафур Ғулом ҳам шўро даврининг деярли барча улуғлари қатори бу бош йўл бутун инсониятни коммунизм асрига олиб чиқади, деб ишонди. Ким билсин, балки, бирдан-бир тўғри йўл фақат шу йўл демай, “бош йўл”, дейиш, унинг бошқа йўллари ҳам бўлиши мумкин, деб ўйлаганига бир ишорадир, балки.

Ғафур Ғуломнинг лирик қаҳрамони XX аср ташвишлари, аламлари, ўкинчу армонлари, азобу уқубатлари, қувончлари билан дардманд яшаган киши. Унинг кўп шеърлари бунга мисол бўла олади. Лекин шундай бўлса ҳам, бу лирик қаҳрамонлар фақат шўро инқилоби қонларидан юзиб чиққан, иккинчи жаҳон уруши уқубатидаги хонумонликни ортда қолдирган, “совуқ уруш” талотумларида юрак-бағри хун бўлган мажруҳнамо одам эмас. Унинг лирик қаҳрамонлари мана шу азоб уқубатларни кўрган, бошдан кечирган, лекин иродаси синмаган, руҳи чўкмаган, доим ҳаёт завқи, яхши кун шавқи, умид гулоби билан яшаган ва улардан ўзига нимадир ола билган кишилардир. Бу ўринда кимдир: ҳа, энди улар ўзимиз билган шўро кишилари, тарбияси маълум коммунист, билаги пўлат комсомол, қўлидан кирка билан болға тушмайдиган ишчи, белидан этагини ечмайдиган пахтакор-да, демокчи ҳам бўлар. Лекин, бундай фикрлаш инсофсизлик бўлур эди. Тўғри, Ғафур Ғулом ижодида бундай қаҳрамонлар оз эмас. Лекин биз ҳозир Ғафур Ғулом ижодида “шўровий” хусусиятлардан ҳоли, оддий инсон

сифатида ҳаётга чанқоқ, далил-гули, содда ва софдил қаҳрамонларни назарда тутяпмиз. Улар шоир асарларида оз эмаслигини таъкидламоқчимиз. Булар социалистик реализм талаблари билан айтиб келинган оптимист кишилар ҳам, ўтда ёнмай, сувдан ҳўл бўлмай чиқадиган афсонавий кишилар ҳам эмас. Улар худди ҳаётнинг ўзидагидек, баъзан ўкинадиган, янглишадиган, аммо ишни дўндириб бажарадиган ва кези келганда, ялқовлик ва дангасаликдан ҳам ҳоли бўлмаган кишилардир.

Ғафур Ғуломнинг XX асрда жаҳондаги турли мамлакатларда рўй берган ва бераётган, шу асрнинг фуқароси сифатида ўзи тўлқинлантирган ҳодисаларга бағишланган асарлари ва айрим асарларидаги муосир воқеаларга оид мушоҳадалари шу қадар бисёрки, улар, ҳеч муболағасиз муаллифни жаҳоншумул шоирлар қаторига қўяди. Гап бу ерда, турли мамлакатларда рўй берган ҳодисалар қаламга олинishiда эмас. Бу ишни тарихчи ҳам қила олиши мумкин. Асосий гап уларнинг поэтик идрок этилишида, жаҳон миқёсидаги ҳодисаларнинг ўзбек шоири томонидан умуминсоний қадриятлар мезони билан бадиий таҳлил этилишида. И. Эренбург ва А. Фадеевдан тортиб П. Неруда, Нозим Ҳикмат, Мартин Андерсен-Нексе, Файз Аҳмад Файз ва бошқалар назаридаги Ғафур Ғуломнинг обрўси ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас, албатта.

Ғафур Ғулом 1955 йидда эрамиздан илгариги 340-278 йиллард яшаб ижод этган улуғ Хитой шоири Цюй Юанга бағишлаб бир шеър ёзган. Шеър бу улуғ ўзбек шоирининг тафаккури ва нигоҳи эрамиздан аввалги минг йилликлардан тортиб, XX аср ва келгуси наслларда кечгучи ҳодисотларни қамраб олувчи Ғафурона учқур хаёлдан ташқари, унинг асарлари томирида барча замонлар учун доимо қимматли ва ардоқли бўлиб қолажак Инсон ва унинг нафис туйғулар тасвирига муҳим эътибор берилиши жиҳатидан қимматлидир.

Шоир таҳайюлча, улуғ Хитой мутафаккирининг асарлари барча замонлар оша яшаб келади:

Тори узилмаган янги соз каби,

Чала уйқудаги янги ноз каби,
Йигит севгилисин сочидан ўпиб,
Қулоғига айтган ним овоз каби.

Ғафур Ғулом кўпинча шеърни ўзига хос салобат ва файласуфона доншмандлик билан бошлаб, асарни шу хислатларнинг юқори пардаларига кўтариб тугатади. Хитой шоирига бағишланган шеъри ҳам шундай. Цюй Юанни Ғафур Ғулом билан бирлаштириб турадиган бирор хусусияти бўлса керакки, ўзбек шоири унга махсус шеър бағишлаган бўлмаса, шунчаки ёзармиди, деган ҳаёл ўтади асарни ўқиш жараёнида ва шеър якунига келиб бу фикр ўзини оқлайди.

Гарчи орамизда минг-минг йил фарқ бор,
Эрк учун қуйлашда жондош, ҳамнафас, -
деб яқунлайди шеърини шоир. Ҳа, Ғафур Ғулом қалбининг тубида нанки ўзгалар, ҳатто ўзининг энг яқинларига ҳам доимо очавермаган ҳақиқий эрк ҳақидага орзулари бўлган.

Маълумки, XX аср ўрталарида Осиё ва Африка мамлакатларида миллий-озодлик ҳаракатлари кучайди. Ўз Ватани мустақиллиги учун жон олиб-жон бериб, курашаётган миллий қаҳрамонлар оғизга тушди, Оммавий ахборот воситаларида, турли тадбирларда, улкан анжуманларда уларни ҳимоя қилиш кенг тус олди. Бундай қаҳрамонларнинг шаънига кўплаб асарлар битилди. XX асрнинг бу каби тарихий воқеалари, халқаро адабий жараён ҳодисалари Ғафур Ғуломнинг назар-эътиборидан четда қолиши мумкин эмас эди. Шу маънода, Жазоир халқининг мустақиллик учун олиб борган кураши, унинг айрим фидойи миллий қаҳрамонларининг халқаро миқёсда нечоғлик шов-шув қозонганини XX аср ўрталарида яшаган авлоддар яхши билади. Бу мамлакатнинг қаҳрамон қизларидан бири - Жамила ўша вақтда тилларда дoston бўлди. Бу масалада шўро сиёсати, мафқурасининг роли йўқ эмас эди. Ҳатто биз, ўша вақтдага ўрта мактаб ўқувчилари, “Яшасин, Жамила!” деб парталарни шақирлатиб, митинглар қилганмиз.

Ғафур Ғулом Жазоирнинг ана шу машҳур қизига бағишлаб 1958 йилда

“Она қизим Жамилага” номли шеърини ёзди.

Шеър, бир караганда, сиёсий мавзуда. Шоир олис Африкадаги мамлакатлардан бирида рўй берган мустақиллик ҳаракатига, унинг қаҳрамонларидан бирига поэтик муносабат билдираётгани. Шу боис, унда сиёсий қаҳриқлар, ундовлар, даъватлар бўлиши табиий. Лекин, шеърда бундай руҳдан кўра кўпроқ фалсафий руҳ устунлик қилади. Янада тўғрироғи, шеърдаги “даъватпарварлик” фалсафий теранлик асосига қурилади. Асарнинг жозибаси ва таъсир кучи ундаги бош образ Жамила қиёфаси билангина эмас, шеърнинг етакчи лирик қаҳрамони - шоир шахсидаги темперамент, инсонпарварлик, донишмандлик ва адолат учун куюнчаклик билан ҳам белгиланади.

Жазоир зиндонида бир қиз уқубатдадир,

Рубобнинг торларидек жонинг жонимга пайванд.

Ким билсин, эҳтимол, бу мисралар замирида шоирнинг Жазоир қаҳрамонига ҳамдардлигидан ташқари, жоннинг жонга пайвадлигию, рубоб торларидаги ҳамдард нолалар муштараклиги, яқинлиги, ўхшашлигида ўзбек фарзандининг Ватан озодлиги, истиқлоли, мустақиллигини кумсаш туйғулари ҳам жо эмасмикан?

Шеърнинг ниҳоясида, айниқса, охирги тўртлигида шоирнинг ёрқин қиёфаси, вулқонли табиати, бир чимдимгина мутуйиба доимо уфуриб турувчи закийлиги, ғафурона ғурури мана-ман деб туради:

Шарқдаги қуёш билан, ўртадаги ош билан,

Кекса кўзда ёш билан, шу чимрилган қош билан,

Қасам ичиб айтаман: сен ўлмайсан, Жамила!

Сен ўлмайсан, Жамила, сен яшайсан, Жамила!

XX аср ва Ғафур Ғулом деган масала атрофида фикр юритилар экан, шоирнинг бу давр муҳитидаги энг характерли фазилати шундаки, у ўзбекнинг бир фуқароси сифатида, шоир сифатида ўз асрида рўй бераётган муҳим ҳодисаларга ўзини дахлдор деб билади, уларнинг бирортасига лоқайд қаролмайди. Унинг шеърларига Ливан-у, Миср, Сувайш канали-ю, Порт-

Саид, Жазоир-у Жамила, Корея, Поль Робсон, Черчилл-у Уол-стрит, Гагарин, Куба, атомнинг кашф этилиши-ю, водород бомбаларининг пайдо бўлиши ва ҳоказоларнинг кириб келиши шундан. У булар ҳақидагина эмас, умуман жаҳон ҳақида фикр юритади. Шунинг учун унинг шеърларида: “Жаҳон бир қатра симоб, титраб, қалқиб турибди” сингари бадиий образларга дуч келар эканмиз, дунёни ўз уйддек тасаввур қилишга шоирнинг қалб инграшларини эшитгандек бўламиз.

Тошкентнинг ҳаво йўллари орқали жаҳоннинг айрим йирик шаҳарлари билан боғлана бошлаганидан қувониб ёзган “Буюк оламга салом” номли шеъри ва ундаги “Азиз ўзбек халқимдан буюк оламга салом” мисраъларидаги кўтаринкилик ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин.

Бундай шеърларда ҳам, албатта, бирор-бир чиройли, янги образ топиш ёки тарихдан нодир бир маълумот бериб, уни бадиий гавдалантириш Ғафур Ғулом услубининг характерли фазилати бўлиб қолаверади. Масалан, юқоридаги шеърдан Искандар Тошкентни ололмагани-ю, Фирдавсий мақтагани, Низомий эса бу шаҳарга келишни орзу қилганини билиб оламиз.

Ғафур Ғулом, умуман, космогоник йўсинда поэтик фикрлайдиган шоир. Унинг шеърлятига назар ташласангиз, у бутун оламни, коинотни, ер юзини яхлит бирлик ва алоқада қуришга ҳамда талқин этишга интилади. Унинг адабий меросида, айниқса, қуёш образининг серқирра ифодаси, юлдузлар, Сомон йўли сингари образларга мурожаат этиш мўл учрайди. XX аср ўрталарида космосга, ойга ракеталар учирилиши Ғафур Ғуломнинг космогоник фикрлаш йўсинини янада кучайтирди.

Шоир 1959 йилни космос мавзусига дахлдор “Қуёшдан салом” ва “Қуйш теварагида” номли шеърлар билан кутиб олди. Бу - янги давр адабиёти, шу жумладан, ўзбек адабиётида (мумтоз адабиёт ва фантастик жанрда у ўзига хос тарзда талқин этилиб келинганини унутмаслик керак, албатта) бевосита космос мавзуи ва у билан реал боғлиқликдаги инсоният муаммоларининг фаол бадиий талқини бошланганидан далолат эди.

Фазони ўрганиш, фазога ракета учуриш билан инсоният ўз тараққиётида

нечоғлик олға кетмасин, Ғафур Ғулом “Қуёш теварагида” шеърида айтганидек, инсон ўз Ватани бўлмиш заминга янада кўпроқ меҳр қўймоғи лозим. Шоир фикрича, инсониятнинг вазифаси шу заминни чаманга буркашдан иборатдир: “Тупроқни ҳурмат қилсанг, ўн қилади бирингни”. Эй, Инсон, дейди шоир, “ҳозирча ерни дегил”, кўк сийнаси эса, захирадир.

Шу ўринда табиат ва инсонни ниҳоятда улуғлаган, уларни ҳар нарсадан юқори қўйган Ғафур Ғулом инсоният ҳамда фан ва техника таъсири асосидаги цивилизация ривожини, бу боғланишда инсон қалбининг тутган ўрни масаласини бадиий талқин этишда бирмунча чекланишга йўл қўйганини ҳам айтиш керак. У техникани, тракторларни, қурилиш кранлари ва ҳоказоларни улуғлаб, уларнинг ўқирган шовқинлари-ю, жарангосини, садоларини “бизнинг симфониямиз”, деб атайди. Бундай-ку аташ мумкиндир, лекин фан ва техника тараққиётининг инсон қалбига, цивилизацияга кўрсатаётган айрим салбий таъсири Ғафур Ғулом назаридан четда қолди. Шоир талқинича, уларнинг инсоният учун малоли йўқ. Гўё океан тўфонлари, тўлқин дағдағаларининг балиққа малоли бўлмагандек. Маълумки, 30-йилларда вагранкаларни, болт ва станокларни қуйлаш баъзан инсонни қуйлашдан авж олиб кетган эди. Ғафур Ғуломнинг 50-йиллар охиридаги шеърида айтилган фикр 30-йиллардаги инерциянинг давомидек кўринади. Тўғри, фан-техника ривожини иқтисодий тараққиёт учун зарур, лекин, у ўз навбатида инсон қалбида, табиат гармониясида жароҳатлар, салбий излар ҳам қолдирилаётгани ва бу муаммо адабиётда ўзининг акс-садосини топиши муҳим эканлиги ҳам табиийдир.

Ғафур Ғулом ва XX аср муаммолари хусусида фикр юритилар экан, бизнинг барча бадиий фикрлари фақат тўғри чиқаверадиган башоратчи сифатида талқин этмоқчи эмасмиз. Ғафур Ғулом ҳам сиз билан биздек оддий одам эди. Илғор фикрлар қатори, унинг ижодида тарихан ўзини оқламаган, тарих синовидан ўтмаган бадиий фикрлар ҳам йўқ эмас. Ва бу, ҳар қандай, энг улуғ ижодкор учун ҳам табиий бир ҳолдир.

Ғафур Ғулом кўпинча муайян ўзбек, муайян пахта, конкрет Ватан

хақида ёзади. Лекин, кўпинча жаҳон миқёсида фикрлайди, наинки ўзбек, бутун инсоният ташвишларини асарларига олиб киради ва ўзбекнинг бир фарзанди, унинг виждони сифатида уларга ўзининг куюнчак муносабатини билдиради. Масалан, Ватанига кўклам келганидан таъсирланиб “Тинчлик кўклами” (1955) шеърини ёзар экан масала секин-аста юрт сарҳадларидан чиқиб, жаҳоний миқёслар касб этади.

Жаҳон бўйлаб шалдирамас энди кишанлар,

Олам халқи қад кўтаргай қоя сингари.

Атомлардан топталмагай энди гулшанлар,

Инсоният тинчлик томон босар илгари.

Шоир шундай орзу қилади. Орзуининг рўёбга чиқишига шак-шубҳасиз ишонади. Ҳолбуки, жаҳон бўйлаб шалдирамас энди кишанлар деб турган замоннинг ўзидаёқ, қанчадан-қанча халқларнинг оёғи кишанда эди. Венгрия, Чехословакия, Вьетнамдаги воқеалар хали олдинда эди. Демокчимизки, шоир ижодида давр ва ҳаёт, Инсон ҳаётининг муаммолари аксар ҳолларда етарлича кўринмай қолади. Лекин, нима бўлган тақдирда ҳам инсоният ўз-ўзини англаши зарурлигини шоир доимо ҳис этади. Бухоро педагогика институтининг 25 йиллигига атаб ёзилган “Ёш ўқитувчиларга” (1955) номли шеърида айтилганидек:

Кишилиқ ўз-ўзин, атроф оламини

Англамоқ шарафи билан гўзалдир.

Агар хотирангизда бўлса, 20-йилларнинг аввалида шоир инсондаги гўзаллик, ҳаётдаги гўзаллик деб, энг аввало, меҳнатни, меҳнат қилишни тушунган эди. Салкам чорак асрдан сўнг шоирнинг гўзаллик хусусидаги қарашлари янада чуқурлашади. Энди, шоир талқинича, Инсон наинки ўз-ўзини, шу билан бирга, атроф оламини, табиатни, жамиятни идрок этмоғи, англамоғи билангина том маънода гўзал бўла олади. Шу иккигина мисра бағрига шоир бир олам маънони жо қилади.

Умумин, шоир тафаккурининг улуғлигига, учқурлигига, дунёнинг бир бурчидан иккинчисига тез ўтишига, бир муаммодан бошқасига осон

кўчишига ҳайратланмай иложимиз йўқ.

Юқорида “Поль Робсонга” шеъри нечоғлик жиддий муаммога бағишланганини қисман кўрдик. Бу асардаги ҳолатдан, кайфиятдан чикиб кетишнинг ўзи осон эмас.

Шу шеър билан деярли бир вақтда шоир болаларга бағишлаб шундай ажойиб бир шеър ёзганки, уни ўқиб роҳатланасиз. Шеърнинг номи – “Ола бузоқча”. Қуйида ундан каттароқ бир парча келтирамиз:

Уй ичимиз билан шу кеча
Ухламадик оппоқ тонггача.
Бизда қўнғир сигир бор эди.
Соғ-саломат кўзи ёриди.
Ола бузоқ қашқаси ҳам бор,
Усти қора, бағри оппоқ қор.
Тили худди лола япроғи,
Сафсар гулдай тикка қулоғи.
Думи гажак, қўнғир-қўнғироқ,
Садаф мунчоқ тиши ялтироқ.
Олхўридай қуралай кўзи,
Босволдидай чўзинчоқ юзи.
Бақбақаси маржон осгандай,
Тумшуғига чакич босгандай.
Ҳиёл ўтмай бурни терлайди,
Нафасидан келар сут ҳиди.
Қамчин даста ҳар бир оёғи,
Бирам жажжи силлиқ туёғи...

“XX аср ва Ғафур Ғулом” мавзуси хусусида фикр юритилаётганини эслаб турган китобхон болаларга бағишланган бу шеърни ўқиб ҳайрон бўлиши мумкин, XX асрнинг ола бузоқча нима алоқаси бор, деб.

Биз эса бу шеърни тасодифан эмас, махсус келтирдик. XX аср ва Ғафур Ғулом дейилар экан, шоирнинг бу асрдаги энг муҳим воқеаларга,

муаммоларга поэтик муносабати, уларни бадий акс эттириши назарда тутилади, албатта. Бироқ, ҳамма гап шундаки Ғафур Ғулом XX асрнинг энг муҳим муаммоларини акс эттириш деб, фақат улкан ижтимоий, тарихий, сиёсий ҳодисаларнигина бадий муҳрлашни тушунмади. У, энг аввало, ана шу ҳодисалар силсиласида яшаётган инсон қалбини, уларга муносабатдаги инсон руҳини акс эттиришни шоирнинг асосий вазифаси деб билди. Тарихий, сиёсий, ижтимоий ҳодисаларни ёритишни тарих фани ҳам уддалай олади. Шундай экан, инсон қалбини акс эттиришни адабиётнинг энг муҳим вазифаси деб билар экан, “Вақт”, “Сен етим эмасан”, “Мен яхудий”, “Соғиниш”, “Кузатиш” қаторида, буюк Ғафур Ғулом, жажжи болажонлар қалбини, улар дунёсини, қизиқишини, бу бекиёс ва бетимсол жажжи олам гўзаллигини бадий акс эттириш ҳам XX аср адабиётининг вазифаларидан бири, деб тушунди... “Ола бузоқ” сингари шеърлар ҳам муаллифнинг ана шундай талаб ва қалб эҳтиёжи туфайли ҳамда болаларнинг абадий заволи билмас қизиқишлари ва завқининг сўровлари натижаси ўлароқ дунёга келди. Ғафур Ғулом астойдил, эркаланиб, роҳатланиб шеър битар экан, катталар учун ёзадими, болалар учун ёзадими, қатъий назар, доимо бадий образ масаласида, албатта, бирорта бир кашфиётни амалга оширмай қўймайди. Юқоридаги шеърни мутолаа қила туриб, “тумшуғига чакич босгандай” мисрасидан завқланмай бўладими? Янги туғилган бузоқдан сут ҳиди келишини-ку кўпчилик билади, лекин, ҳиёл ўтмаёқ бузоқчанинг бурни терлаб, нафасидан сут ҳиди келиб туришини бир байтнинг ўзига боғлаб, қофия ҳам “очроқ” эканига қарамай, буни деярли билинтирмай, чанқаган кишига бир қултум сувни роҳатланиб ичиргандай, шундоққина кўнглимизга жойлаб қўйиши - бу энди, фақат Ғафур Ғуломнинг қўлидан келиши мумкин. Бунинг устига, бояги “тумшуғига чакич босгандай” дейилган образ, шу қадар оригинал, шу қадар миллийки, дейлик, уни бир сатрда, худди ўзидек маъно ва мазмунни, ҳиссиёт ва манзарани сақлаган ҳолда бошқа тилга таржима қилиш қийин. Таржима қилиш ҳам мумкиндир балки, лекин барибир, у нечоғлик муваффақият билан ўзга тилга, масалан, рус тилига ўгирилмасин, у

энди ўзбекнинг эмас, ўриснинг бузоғи булиб қолади. Бадий ижод, шеър, таржима ана шундай сирли, сехрли дунё.

Биродарликни, дўстликни, инсоннинг бир-бирини тушуниши, халқларнинг бир-бирига қўл беришини ва буларнинг эмин-эркинлигини Ғафур Ғулом доимо улкан саодат қаторига қўяди. Бунинг аксича кулликни, мутеликни, инсоннинг инсонга қарамлигини инсон бошидан кечириши мумкин бўлган мудҳиш азоблардан бири, деб тушунади. Тўғри, шўро даври адабиёти сохта, зўрма-зўраки интернационаликни кўп мадҳ этади. Ғафур Ғулом асарлари ҳам бундан мустасно эмас. Бироқ, шоир асарларидаги биродарлик мадҳиясини доим ҳам сиёсат билан боғлаб тушуниш ёки талқин этиш тўғри эмас. Аксар ҳолларда Ғафур Ғулом инсоний дўстликни, инсоний биродарликни, инсоният пайдо бўлганидан буён юксак маънода ўзаро эркин ва тенг ҳуқуқли қадрдонликни чунонам тўлқинланиб мадҳ этадики, буни шўровий интернационалик билан чалкаштирмаслик керак.

Бу ўринда Ғафур Ғулом эркинлик, озодлик билан алоқадорликдаги биродарлик, дўстлик ҳақида гапирар экан, унинг қарашларига реалликдан ташқари, орзу ва идеал ҳам сингишиб кетганини унутмаслик керак бўлади.

Қардош оилада эркин умрнинг

Юз йили бир суҳбат онича яқин.

Куллик, асоратда ўтган минутнинг

Ҳар бир секундида бошларда чақин.

(“Фарғона дарёси” шеъридан)

Ғафур Ғуломнинг, кўпчилик улуғ шахслар сингари, қилган башоратлари ичида тўғри чиққанлари ҳам бўлди, тўғри чиқмаганлар ҳам. Унинг “Коммунизм асри” номли шеъри бор. 1949 йилнинг 31 декабрида ёзилиб, 1950 йилнинг 1 январидида босилиб чиққан.

Йигирманчи асрнинг қудрати билан

Мақтанур тарихлар, мақтанур замон...

Мана, не-не балогардону, не-не мушакхандон ҳодисаларнинг гувоҳи бўлган XX аср ҳам орқада қолди. Тўғри, бу замонда улкан ҳодисалар,

кашфиётлар оз бўлмади, лекин бу замоннинг барча қисми-ю барча тарихлари билан ҳам мақтана олмаслигимиз маълум бўлди. Хусусан, шўро замонининг не-не абгор ҳодисалари...

Бугун ер юзининг озод уфқида

Инқилоб байроғи ҳилпирар кўркам...

Ўтган асрнинг 80-йилларигача бу байров зўравонлик билан бўлса-да, ҳилпираб турди. Лекин, кейинги мисраларда шоир айтган:

Бу байроқ остида эркини олган

Миллиардча инсонлар қоядай маҳкам, —

деган Ғафур Ғуломнинг ва шу нуқтаи назарда турган бошқа юзлаб шоирларнинг фикри рўёбга чиқмади. Аввалам бор, бу байроқни дастак қилиб берган эрк ҳақиқий эмас экан. Қўлга киритилган эрkning ҳақиқий эрк даражасига кўтарилишига йўл қўйилмади. Натижада шеърда айтилаётган миллиардларча одамлар қоядай маҳкам бўлиш ўрнига, аксинча, тарикдек путраб кетди. Шоир таҳаюлида намоён бўлган:

Кўринур тошларга теккан шишадек

Капитализмнинг увоқ кукуни, -

ҳам кукунга айланмай, аксинча, янада мустаҳкамланиш йўлига ўтди. У ҳатто худди сомон йўлидай ўзгаларни ҳам чорламоқда ва ўзига эргаштирмоқда. XX асрда миллионлаб одамлар кўз тиккан социализм эса, аксинча, кўз ўнгимизда парчаланиб кетди. Лекин, гап бу ҳақда эмас. Гап шоирнинг юқоридаги мисралари мазлумлар муаммосига бориб тўқинишида:

Кўринур даҳшатлар тўла туш каби

Мазлумлар оҳининг кўкда тугуни...

Мана бу масалада шоир янглишмади. Унинг бадиий тафаккуридаги хулоса тўғри бўлиб чиқди. XX аср охири ва XXI аср бошларидаги Чеченистон дейсизми, ё Афғонистон, Босниями, ёки Сербия, маълум муддат ўзи ўз юртида нобакорлик туфайли ночор мазлумга айланиб қолган Озарбайжон, Қорабоғ ёки Тожикистонда кўкка ўрлаган оҳларга тарих келгусида янада аниқроқ, тўғрироқ баҳо берса ажаб эмас. “Коммунизм асри”

(1950)нинг айрим ўринларидаги идеални, башоратни биз юқорида фикр юритганимиздек ёки яна бошқачароқ талқин этиш мумкиндир. Лекин Ғафур Ғулом ушбу шеърдаги бир тўртликда “Худди шундай бўлади”, деб комил ишонч билдирган бир башорат борки, у, шубҳасиз, тўғри бўлиб чиқди.

Худди шундай бўлади, ер юзидаги

Барча мазлум инсон кўтаради қад -

дейди Ғафур Ғулом ўзига хос виқор ва кескирлик билан. Аслида бу мазлумлар сафида Африка занжиларию Осиё фаллоҳларигина эмас, озод юрт деб аталган шўролар мамлакатадаги кўпдан-кўп халқлар ҳам бор эди. Бирок буни Ғафур Ғулом очик айтолмас, буни айтиш учун тили тугик эди. Барча мазлумларнинг, шубҳасиз, бош кўтариши ҳақидага гап эса, моҳиятан XX асрнинг умидли, энг улкан нидоларидан бири эди. Тарих ҳам, худди шоир айтганидек, мазлум инсонларнинг қад кўтармасликлари мумкин эмаслигини тасдиқлади. Бироқ, XXI аср тонги шуни ҳам кўрсатмоқдаки, инсоният тарихи умуман ўтмиш бўлиб бораётган қудратлилик маъносини янги кўринишда давом эттириш мақсадида адолат ниқобидаги янги найранглар ҳам пайдо бўлмоқда. Бу йўлни янги-янги “инсонпарварлик”нинг янгича кўриниши сифатида тақдим этишга уринилмоқда. Бир самолётда бомба, кетидан иккинчисида инсонпарварлик ёрдами тариқасидаги совғалар ташланаётгани шунинг бир кўриниши эмасми?

Шоирлар ҳам фуқаро сингари алданадиган замонлар ўтди. Ёки бундай алданиш, адашиш ҳеч қачон утмайдими? Агар алданмаса, адашмаса, шоир шундай деб ёзармиди?

Тарих излай-излай таянч нуқтасин,

Ниҳоят, Кремль бағридан топди.

Бу излай-излай топилган макон эса, кимларга таянч, кимларга аянч нуқта бўлиб чиқди. Одам, ким бўлишидан қатъий назар, умуман, алданиши ёмон нарсас. Лекин, элнинг шоири алданмасин экан. Шоири алданган эл тез алданади. Шўро тузуми даври бунинг ёрқин далили эмасми? Шўро шоирни ҳам, элни ҳам алданишга, адашишга мажбур қилди.

Кези келганда шуни ҳам айтиш лозимки, тинчлик, дўстлик, биродарлик мавзуларига сўнгги босқич танқидчилигида баъзан сийқаси чиққан масалалардек қараладиган бўлди. Асар мавзуга қараб баҳоланмаслиги маълум. Асосий гап мавзуга асос бўлган масала, муаммо, унга муносабатдаги инсон қалби нечоғлик санъаткорона бадий идрок этилиши ва талқин қилинишида. Шу маънода, тинчлик мавзуи ва муаммоси бадий теранлик талаблари билан қаралганда ҳеч қачон ва ҳеч қандай беписандлик, безътиборлик учун асос бўлолмайди. Балки, бу йўналишдаги бўш, саёз, декларатив, бадий чайналган асарлар кўнгилга текканлигидан шундай бўлгандир. Бу бошқа гап. Лекин, бу йўналишдаги ҳақиқий санъат асари доимо ўз қадрини топа олади.

XX аср ва Ғафур Ғулом хусусида фикр юритилар экан, шоир ижодида тинчлик муаммоси алоҳида ўрин тутганини таъкидлаш зарур. Бу борада Ғафур Ғулом ижодида декларатив характер бўртиб тургувчи шеърлар йўқ эмас. Лекин, улар шоир ижодини белгилай олмайди. Шоир ижодида тинчлик муаммоларига бағишланган шундай асарлар, шундай мисралар борки, улар том маънодаги ўзбекона соддалиги, соддаликдаги пурмаънолиги, чуқурлиги, самимийлиги, бинобарин, теран инсонийлиги билан ажралиб туради.

Ер юзида ҳеч киши
Ўзи эккан боғини,
Ўз суянган тоғини,
Ёру дўст ўртоғини,
Уйдаги чароғини,
Ўғил-қиз, қароғини,
Эндиги жаҳаннамнинг
Гирдобига бошламас.

Бу “Яшасин тинчлик!” шеърдан. Номидан кўриниб турибди - ўтган асрнинг 40-йиллари охири - 50 йиллар бошидан “совуқ уруш” замонининг маҳсули. Тинчлик ҳақида гапирар экан, Ғафур Ғулом наинки ўзбек халқи, балки бутун инсоният номидан гапиришни нокамтарлик, деб билмайди ва

бунга унинг ҳаққи ҳам йўқ эмас эди. “Мен яҳудий”, “Сен етим эмассан” сингари шеърлари билан лирик қаҳрамонни бу йўсинда намоён этиш услубини теран ўзлаштирган ва бу тажрибалари жаҳон ўқувчиси томонидан қабул қилинган шоирнинг бундай дейишга тўла асоси бор эди.

Бу шеърида ҳам шоир услубига содиқ қолади. Инсоният ўз номини оқлаши учун урушга йўл қўйиши мумкин эмаслигига барча замондошларини ишонтиришга интилади, уларда шу ишонч жавҳарини мустаҳкамлаш учун бутун поэтик куч-қудратини ишга солади. Поэзия тили, бадиий тил билан ишонч руҳини курашувчан қудратга айлантирмоқчи бўлади:

Ер юзи инсонники
Мазмун - жаҳони билан,
Денгиз, осмони билан,
Бойлиги, кони билан,
Вақти-замони билан,
Барча имкони билан.
Демакки, асл инсон,
Шунча нозу неъматни
Улоқтириб ташламас!

Ғафур Ғулом XX асрнинг энг ўткир ва долзарб ижтимоий муаммоси деб тинчликни тушунди. Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир бу масалага нечоғлик катта эътибор бергани маълум. 40-йиллар охири - 50-йиллар аввалида ҳар икки тузумда қуролланиш кучайиши муносабати билан Ғафур Ғулом ижодида тинчликка даъват янада кучайди. 60-йилларнинг бошларида Куба атрофидаги “даҳанаки” тортишувлар зўрайиб, учинчи жаҳон уруши бошланиб кетишига бир баҳя қолган паллада ҳарбий қудрат қай томонда устун деган савол кўндаланг бўлди. Шундай вазиятда жаҳонни бундан буён аскар, ракета, қурол-яроғ эмас, маърифат бошқариши мумкин ва шу кучгина жаҳонни тинчликда тутиб тура олади, деган гапни айтди шоир.

Ўтиб кетди жисмий қувват - солдатлик замонлари,
Эндигиси маърифатлар инженерии ишончим.

“Ватан фарзандлари” (1962) шеърдан олинган бу мисралардаги поэтик фикр моҳият эътибори билан XX асрнинг иккинчи ярмида – “совуқ уруш” авжига чиққан паллада поэтик тил билан айтилган буюк гаплардан бири эди. Тўғри, шеърда шўрони улуғловчи “бутун олам қойил қолган Советский илму фан”, тузумни мадҳ этувчи “Жаҳон сенинг шуҳратинг-ла баҳордек қуёшланди” сингари мисралар ҳам мавжуд. Лекин, ҳозир бу шеърга бундай мисралар эмас, юқоридаги каби тинчликни улуғловчи қарашлар орқали муносабатда бўламиз. Маърифатли келажакка ишонч эса XXI асрга келиб янада долзарб аҳамият касб этганини замоннинг ўзи кўрсатиб турибди. Бизда маърифат, маънавиятга мустақиллик даврига келиб давлат миқёсида алоҳида эътибор берилаётгани ҳам шоирнинг бундан салкам ярим аср аввал айтган фикрларининг қанчалик муҳим бўлганини кўрсата олди.

Ўтган асрнинг 60 йиллари бошида Куба атрофидаги можаролар туфайли янги уруш олови бошланиб кетишига оз қолгани ҳақида яқин-яқингача ошкор гапирилмасди. Шўро мамлакати ўзи парчаланиб кетгунича буни кўп ҳам ошкор қилгани йўқ. Бу ҳақда XX аср охирлари XXI аср бошларидагина очиқ гапириладиган, вазият нечоғлик қалтис кечгани эътироф этиладиган бўлди.

Ғафур Ғулом, бу вазиятни шоир юраги билан уша вақтнинг ўзидаёқ сезган кўринади. Ўша вақтдаги қатор шеърларида бу масалага такрор-такрор мурожаат қилиши шундан дейишга асос беради. Хусусан, “Уч совға” шеърида шоир Куба атрофидаги масаланинг ҳал этилишида қурол-яроғ эмас, тинчлик йўли билан олиб борилган музокаралар, бошқача айтганда, яна маърифат ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, деса, бошқа бир шеърда, Куба атрофидаги масаланинг бу тарзда ҳал этилиши, етилиб келаётган “даҳшатни яксон айлади” деган фикрни айтади. Ғафур Ғуломнинг бу каби поэтик қарашлари наинки ўз даври, балки ҳозирги асрнинг аввали учун ҳам муҳим, даҳлдор бўлиб қолади.

Тарих айрим ҳодисаларнинг турли замонларда турлича кўринишда қайтарилиб туришини кўрсатади. Бадиий ижод ҳам бундан истисно эмас.

Лекин, ижодкордага фаоллик ҳар бир замонда ўзича кечадиган кўринади. Бу нарсa бaдий сўзнинг ижтимоий салмоғига замон қай даражада эътибор бериши билан ҳам боғлиқдир.

БИЗ БИЛГАН ВА БИЛМАГАН ҒАФУР ҒУЛОМ

Яширин дардлар

Ғафур Ғулом элини-юртини бекиёс даражада севар эди. Ватанига меҳри ифодаланган фикрлар, образлар, санъатлар унинг шеърларида юлдуздек порлаб туради.

Лекин, бу улуғ шоир она тупроғига, халқига меҳрини асарларида шўро мафкураси йўл қўйган даражадагина айтиш билан чекланишга мажбур эди. Ота-боболари яшаган замон ҳақида кўп ҳам ижобий фикрлар айтавериш имкони йўқ: бу - ўтмишни, феодализмни улуғлаш деб баҳоланади. Миллати ҳақида куюниб ёзишнинг эса, ўзи бўлмайдиган, унинг баҳоси ҳам қирқиб, бичиб қўйилган: миллатчилик. Шўролар юртини кўкларга кўтармай, кўпроқ умумбашарий тулқинларда қулоқ отсанг борми, яна бошинг балога қолади, бундай асарнинг ҳам ўлчови, мезони тайёр: космополит.

Ғафур Ғуломлар авлодига мана шундай аянчли, оғир ва азоб-уқубатли шароитларда ижод этишга тўғри келди. Ҳозирга келиб баъзи танқидчилар бу авлод шоирларини шўроларни улуғлаб ёзгани учун, улар бу вазифани гўё осонлик билан, бир қалам тортишда роҳатланиб амалга оширганлар, деб ўйлайдилар шекилли, кўп ҳам оғиримай-нетмай, зўр танқидчининг кучи дўппослашда маълум бўлади, деган ақидадан келиб чиқиб, иш тутаверадилар. Аслида эса, ундай эмас. Ҳақиқий, улкан санъаткорлар учун у замонларда ҳам осон бўлмаган. Қанчадан-қанча виждон азобларида қолишга тўғри келгани, шубҳасиз.

Ғафур Ғулом кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қатағон замонларида яшаб туриб ҳам бизга “Шараф қўлёмаси”дек асарларни мерос қолдирди. Агар шоирдан фақат шу биргина асар мерос бўлиб қолган тақдирда ҳам у ҳозиргидан кам бўлмаган даражадаги эъзозга арзигулик бўлур эди.

Ғафур Ғулом шўроларни очик мадҳ этди, лекин бошқа дардларини очик айтолмай яшаб ўтди. Ҳолбуки, “Шараф қўлёмаси”дек асарни яратган киши қалбида қанчадан-қанча қонталаш дардлар

яширин бўлганига ҳеч қандай гумон йўқ. Аксинча, унинг ҳаёти ва ижодига синчиклаб, эҳтиёткорлик билан ёндашилса, айниқса. Бедил мактабидан олинган сабоқлар нури остида матндаги тағқатлам, кўчим маънолар очилса, унинг қалбида, хусусан, Ватан, миллат, халқ мустақиллик ҳақида кўпдан-кўп яширин дардлар яшаганини аниқ далиллар билан исботлаш қийин кечмайди.

Мама, бир қарашда, аҳамиятсиздек туюлса-да, ўзига жиддий эътиборни талаб қиладиган айрим ҳаётий фактлар. Агар Ғафур Ғулом фақат шўроларнинг мадҳиячиси бўлганида Абдулҳамид Чўлпон унга ўзининг “Дарё бўйи” (1931) деган шеърини бағишлармиди? Абдурауф Фитрат “Аруз ҳақида” (1936) номли рисоласида ўз илмий фикрини далиллаш учун унинг шеърдан мисол олармиди? Бу улуғ миллатпарварлар Ғафур Ғулом қалбидаги асл дардлар нималар эканидан воқиф бўлсалар керакки, юқоридагидек ашёлар асосида унга ўз муносабатларини билдирганлар. Бундан ташқари, Чўлпон ва унинг даврасидаги қаламкашлар билан муттасил ҳамсухбат бўлгани учун 30-йилларнинг иккинчи ярмида адабини бериб кўйиш мақсадида Ғафур Ғуломнинг феъл-атвори Ёзувчилар уюшмасида махсус муҳокама қилингани ва у ўзининг бу хатти-ҳаракати учун кечирим сўрашга мажбур бўлгани ҳақида ўз даврида матбуотда мақолалар эълон қилинган.

Бундай ижодкор ўз Ватани асоратда эканини билмаслиги мумкинмиди? Бундай шоирнинг ўз Ватанини озод кўришни истамай яшаши мумкинлигини тасаввур қилиб бўладими? Бундай фуқаро ўз юрти мустақил бўлишини орзу қилмаганига ким ишонади?

Лекин, афсуски, бу дардлар шоир қалбида пинҳон, асарларида бўлса, жиддий равишда яширин кечди.

Шу ўринда адабий танқиднинг хос хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Айрим мутахассислар тадқиқ йўналишидаги асос кучлилигидан келиб чиқиб, уни илмга мансуб топадилар. Бошқалар эса, бадииятни таҳлил этиш

асносидаги бадиий мушоҳада устунлигини назарда тутиб, танқидни адабий-бадиий жанрлар оиласига киритмоқчи бўладилар. Биз адабий танқидни илм дегувчиларнинг далилларини асослироқ деб топамиз, ундаги бадиий мушоҳада, таҳайюл, тасаввур эса, жанрнинг мақбул ўзига хос хусусиятлари тарзида зоҳир топади, бусиз адабий танқид ўзининг том маънодаги фазилатини намоён эта олмаган бўлур эди. Танқидчи ва адабиётшунос томонидан илгари сурилгувчи гипотетик фикрлар эса, бу фаннинг табиати, моҳияти ва фазилати учун зид бўлмай, аксинча, жанр хусусиятлари доирасида унинг илмий асосларини мустаҳкамлашга ва янада чуқурлатишга хизмат қилади.

Ўзимиздаги айрим йирик адабиётшуносларнинг фикрича, танқид ва адабиётшунослик асарнинг ўзида, унинг матнида кўриниб турган нарсаларнигина таҳлил ва тадқиқ этмоғи даркор. Асарнинг матнида тўғридан-тўғри кўриниб турмаган нарса ҳақида фикр юритиб, шундай бўлса керак, шундай бўлмоғи мумкин қабилида мулоҳазалар юритмоқ мақбул эмасдир ва тўғри саналмайди. Чунки, танқид ва адабиётшунослик илмдир, илм эса далил ва исботгагина асосланмоғи лозим.

Агар шундай қилинганида борми, қанчадан-қанча даҳо асарларнинг бадиий гўзаллиги, руҳиятидаги фалсафа, кўчимдаги жозиб фикрлар, замона цензорлари ва мустабидларидан кизлаб, матннинг тағзаминида илгари сурилган яширин ғоялар очилмай қолган бўлур эди. Узоққа бормай, Шарқ шеърляти, ўзимизнинг мумтоз поэзиямизга назар ташлайлик: ундаги буткул санъатларнинг асосини кўчим маънолик, кўпмаънолик, серқатламлик ташкил этмайдими? Бедилнинг бир ғазали қирқ маънода талқин қилиниши-чи? Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”идаги “сир сақлаш” маҳорати-ю, Абдулла Ориповнинг “Тилла балиқча” шеъридаги матн замирида илгари сурилган ғоя хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Бу масалага тўхталаётганимиз сабаби шундаки, у ҳам бевосита, ҳам билвосита, Ғафур Ғулом меросини, айниқса, шеърлятини янгидан ўқиш, янгидан таҳлил этишга даҳлдордир.

Ғафур Ғулом шеъриятидаги яширин дардларни ўқиш, тағмаёноли фикрларни очишга ҳаракат қилиш, матннинг ўзидан ташқари, унинг замиридаги ғояларни аниқлашга уриниш, шубҳасиз, бир мунча қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Авваламбор, бу йўналишда илгари сурилган фикрлар, қизгин баҳсларни келтириб чиқариши тайин. Чунки, у ёки бу асар, ундаги лавҳа, парча хусусида айтилаётган бу йўсиндаги мулоҳазаларни кимдир қабул қилиши, кимдир қабул қилмаслиги мумкин, бошқа биров бунга мутлақ зид, карама-қарши фикрни айтиши мумкин. Лекин, бундан кўп ҳам ажабланмаслик керак. Чунки, улкан адиблар, уларнинг асарлари доимо баҳс ва мунозараларнинг манбаъи бўлиб келган. Ғафур Ғулом ҳам ана шундай улкан ижодкорлар қаторида туради. Буюк санъаткорлар ижоди ҳақидаги тортишувлар, мунозаралар эса давом этаверади, асарларини янгича ўқишлар юзага чиқаверади.

Янги авлодлар аввалги замонларда қабул қилинган асарларни рад этадилар ёки, аксинча, инкор этилганни кўкларга кўтарадилар ва ҳоказо. Шу маънода, камина ҳам Ғафур Ғулом асарларига доир қуйидаги фикрларни шу йўналишдаги бир уриниш, деб билади, улар баҳсталаб бўлиши мумкинлигини инкор этмайди. Шундай баҳслар келгусида масалага янада аниқлик кирита олишига ишонади.

Ғафур Ғулом шўролар тузуми, партия, Ильич, коммунизмни нечоғлик олқишламасин, бир фуқаро сифатида шўролар тузумидан кўпдан-кўп рўшнолик, яхшиликлар кўрмасин, шоир сифатида ўзи яшаб-ижод этган жамиятни қадрлаб, унинг бугуни, келажагига ишониб, бу ҳақда қанчадан-қанча асарлар ёзмасин, барибир, катта тажриба, билимга эга мутафаккир сиймо сифатида ёзаётган нарсаларининг ҳаммаси ҳам тўғри ва ҳақиқат эмаслигини зимдан идрок қилар, акс этарди. Буни шоир айрим асарларида эътироф ҳам этган. “Тишларинг тушибди, десам, Шукрулло...» номли шеъри бунга мисол бўла олади.

Олтмиш йил оламни қилиб тамошо,

Нимани кўрибман таққослаб ёздим.

Мукаммал аниқлик топа олгунча

Кўпинча ҳақ ёздим, баъзида оздим.

Бу, моҳият эътибори билан, буюк шоирнинг ҳаёт шомидоғи мардона иқрорномаси эди. “Баъзида озиш” - бу шўролар тузуми ғоясини мажбуран қўйлаганини, мафкура зуғуми остида ёзмаслик ноиложлигини эътироф этиш эди. Кўпинча ҳақ ёзиш баробарида, баъзан, ҳаф ёзишдан озишга тўғри келганини тан олган шоир бағридла яширин дардлари кўп бўлганини, бу дардлар юрагида ҳам, чехрасида ҳам ўз изини қолдирганини рўй-рост эътироф этади:

Соч, соқол оқарди, мункайиш, тишлар...

Билинур баъзида яширин дард изи.

Хўш, бу “яширин дардлар” нималардан иборат эди? Бу яширин дардлар нима? Балки бетобликдир. Уларнинг изи-чи? Юракдаги ўқтин-ўқтин санчиклар, эҳтимол юздаги ажинлардир? Бўлса, бордир. Ахир, шоир аҳли учун шахсий, руҳий, жисмоний азоб-уқубатларни айтиш бегона эмас. Лекин, таржимаи ҳолига, яқинларининг хотираларига эътибор берсак, шоир кўп ҳам ўз соғлиғидан нолийверган эмас. Ундай бўлса, шоир қайси яширин дардлар ҳақида гапиряпти. Улар, фикримизча, Ватанининг эрки, озодлиги, истиклоли, мустақиллиги ҳақида очиқ-ойдин гапирилмай қолган дилдаги дардлар эди, албатта. Ватандошининг, фарзанддарининг, келажак наслларнинг ўзгага тобе бўлмай, ҳур, эмин-эркин яшашини кўрмок истагидаги дардлар эди. Ўз халқининг ўзга халқлар билан тенг ҳуқуқли бўлишини исташ дарди эди. Бундан ташқари, шоир юрагида яна бошқа не-не дардлар бўлгани шубҳасиз. Бироқ, уларни энди биз ҳеч қачон билолмаймиз, уларни шоир ўзи билан мангуликка олиб кетди. Биз уларни бундан буён энди секин, асталик ва эҳтиёткорлик билан унинг асарлари бағридан, яқинларининг хотираларидан битта-битта, қонталаш маржонлардек териб олишимизга тўғри келади.

Шоир юқоридаги шеърда айтаётган “яширин дардлар” фарзанд доғи-ю уруш давридаги очлик ва фалокатларга алоқадор эканини эслатиб, баъзан

неъматларнинг “суиистеъмол” бўлаётганига имо қилиб ўтади. Тўғри, шоир калбида шундай дардлар йўқ эмас, бор ва мустаҳкам эди, ва улар ҳаққоний эътироф этилаётибди ҳам. Лекин булар, назаримизда, айни вақтда муаллиф бағрида, лирик қаҳрамон калбидаги асл-яширин дардлар нима экан, дейилувчи давлат ва цензура иштибоҳларидан чалғитиш учун ҳам айтилган эди.

Агар шоир ижодида бундай фикрлар битта-яримта бўлса, уларни тасодиф дейиш ва юқоридагидек хулоса чиқаришга ботинмаслик мумкин эди. Бу ва бунга ўхшаш фикрлар Ғафур Ғулом ижодида бот-бот учраб туради.

Унинг меросига чуқурроқ назар ташласак, бу каби қарашлар шоир ижодининг дастлабки босқичидаёқ анча чуқур ва алоҳида асарларда мавжуд бўлганини кузатамиз.

Ғафур Ғуломнинг 1927 йил 2 сентябрида “Ёш ленинчи” газетасида “Илғор” таҳаллуси билан босилган “Бўлсин” номли шеъри бор. Шу йили шўро давлатининг Буюк Британия билан алоқаси анча таранглашиб қолган ва маълум муддат дипломатик алоқа узилишгача борган эди. Шеър гўё, бир қараганда, шу ҳодисага бағишлангандек таассурот қолдиради. Унда эртаги курашда бизга аэропланлар, танклар қалқон бўлсин; ҳарбий аҳволимиз жойида, яъни аскарларимиз зўр, бу ютуқларимизга Чемберлен чидолмасдан кўр бўлсин, мазмунидаги фикрлар бор. Чемберлен Буюк Британиянинг ўша вақтдаги ташки ишлар вазири бўлиб, шўро ҳукумати билан бу мамлакатнинг алоқалари бузилишида унинг айби катта, деган қарашлар мавжуд эди. Шоир шеърини: чоракор бўладими, мардикор ёки ёш авлод - доим тайёр бўлсин, деган даъват билан тугатади.

Ҳозир гап бу ҳақда эмас. Умуман, асардаги бизни қизиқтирган сатрлар кўпроқ унинг аввалги қисмида бўлиб, улар қуйидагичадир:

Эл тинч, тўқ,
Душман йўқ,
Ҳар кимда эҳтиётга

Бир милтиқ бўлсин!
Сўзлар оз
Ишлар соз.
Юртимизни сақлашга
Ҳар йигит ғоз бўлсин!

Шеърнинг умумий руҳига ва бу сатрларга диққат-эътибор берсангиз, ҳар қалай, у халқаро мавзуда ёзилмагандек, Буюк Британиядан қутилиши мумкин бўлган ҳужумга ёки урушга тайёргарлик кўриш, унинг асосий мақсадини ташкил этмагандек кўринади. Шоир шу мавзу баҳонасида юрагининг тубида яшириниб ётган дардини айтяпти чоғи, деган фикрга борасиз. Ҳар эҳтиёжга қарши бир милтиқ сақлаб қўйиш, юртни сақлаб қолиш учун ҳар йигитни ғоз бўлишга чақириш сингари ундовлар бу тусмолни янада кучайтиради. Бундан ташқари, дастлабки тўртликнинг сўнгги мисраси – “Бир милтиқ бўлсин!” билан иккинчи тўртликнинг сўнгги мисраси “Ҳар йигит ғоз бўлсин!” ўртасида қофиявий боғланиш йўқлига, асарнинг илк вариантыдаги шаклий қурилиши ва қофиявий тузилиш ўзгачароқ бўлмаганмикин? деган фикрни уйғотади. Масалан, мана бундай:

Эл тинч, тўқ бўлсин,
Душман йўқ бўлсин,
Ҳар кимда эҳтиёжга
Бир милтиқ бўлсин.

Бу ҳолда шакл анча уйғунлашади, яхлитланади, қофия ҳам тиклангандек бўлади. Энг асосийси, мақсад биз тахмин қилаётган йўналишга анча мос тушади ҳамда асарнинг мазмун, ғоясида ҳам жиддий ўзгариш содир бўлади. Яъни: эл тинч ва тўқ эмас, балки шундай бўлишини исташ, душман йўқ эмас, мавжуд душманнинг йўқ бўлишини исташ; тўртинчи сатрнинг ҳам, ўз навбатида, биринчи, иккинчи сатр билан қофиядошлиги тикланади.

Иккинчи тўртликда ҳам шундай ҳодиса рўй беради, масалан, мана бундай:

Сўзлар оз бўлсин,

Ишлар соз бўлсин
Юртимизни сақлашга
Ҳар йигит ғоз бўлсин.

Бу мулоҳазаларни ўқиб, айрим китобхонлар ёхуд мутахассис дўстларимиз: асарнинг асл ҳолатини бузиб, ўзбошимчалик билан унга айрим сўзларни қўшиб ўрганишга ким ҳуқуқ берди, дейишлари мумкин ва бу тўғри.

Лекин, бу ўринда биз шеърда, шубҳасиз, шундай бўлган, деган узил-кесил маънода эмас, балки, гипотетик асосда мулоҳаза юритмоқдамиз, холос. Айрим ҳолларда адабиётшунослик фанида ҳам гипотетик мулоҳаза юритиш шоирнинг қоғозга тушмаган, лекин тушиши мумкин бўлган ҳаёллари, ички оламини ўқишга ҳаракат қилиш гуноҳ саналмайди. Бундан ташқари, бу шеърнинг дастлабки қораламаларини топиб, илк бор матбуотда эълон қилинган нусхалар билан солиштириб ўрганиш келгусида бу масалага янада ойдинлик киритиши мумкин.

Ғафур Ғуломнинг шундай шеърлари борки, улар биз билган деярли қирқ беш йиллик ижоди давомидаги шоир асарлари ичида ўзига алоҳида эътиборни талаб қилади.

Маълумки, XX асрнинг 20-йилларида томирида ўзбек қони оққан шоир ким бўлишидан ёхуд шўро мафкураси таъсирига нечоғлик берилган бўлишидан қатъи назар, ватанининг, халқининг, миллатининг энг улуғ дарди-орзуси билан, эрк, озодлик умидлари билан, қай даражада бўлмасин, нафас олмаслиги мумкин эмас эди. Ҳолбуки, деярли ҳозиргача Ғ. Ғулом доимо ва мустаҳкам равишда шўро позициясида турган, ижодининг буткул йўналишини ҳам шўро тузуми, сиёсатини, ленинчи партияни мадҳ этиш ташкил этган, деган қараш ҳукм суриб келди.

Аслида шундайми? Ғафур Ғулом меросига синчковлик билан назар ташлаш бу фикрни бирмунча ўзгартиришга асос беради. Яъни, истиқлол руҳидаги, миллатпарварлик дардлари билан йўғрилган, Чўлпон ва Фитратларнинг эрк ва озодлик иддаоларига ҳамоҳанг шеърларни Ғафур Ғулом ҳам 20-йилларда ёзган ва бу руҳ ниҳоятда чирмалган, яширинган

равишда кейинги даврдаги айрим асарларига ҳам бегона эмас, деган хулоса чиқариш мумкин. Шу жиҳатдан унинг 20-йилларда ёзилган “Донгли” шоирга”, “Олқиш” ва “Фалак она” номли шеърарига назар ташлайлик. Биринчиси 1927 йилнинг 13 декабрида, иккинчиси ўша йилнинг 2 августида, учинчиси 1928 йилнинг 10 январиди ёзилган. Қизиқарлиси шуки, ҳар учови ҳам шоир ҳаётлигида чоп этилмаган. Яъни, улар ё ноширлар томонидан чиқарилмаган ёки муаллифнинг ўзи уларни эҳтиёткорлик ваъжидан чоп этишни маъқул кўрмаган бўлиши мумкин. Бу асарлар шоир вафотидан сўнг, илк бор, биринчиси “Шарк юлдузи” журналининг 1967 йил 9-сониди, иккинчи ва учинчиси эса, 12 жилдлик Мукаммал асарлар тўпламининг биринчи жилдида нашр этилган.

“Донгли” шоирга” шеърида ўз ватанини дардини, орзу-умидини куйлаш ўрнига сотқинлик қилиб, “ёт эллар”нинг пулига учган, шоир тили билан айтганда, “ёлланган” шоирга чексиз нафратни кўраммиз. Ғафур Ғулом тавсифича бу шоир янги замон, яъни шўро давригагина келиб пайдо бўлмаган. Тажрибаси катта, у ҳатто пошшолик қозониди обдон пишган:

Бекзода, пошшолик дошида қайнаган,
Ёт эллар пулига ёлланган бир сотқин.
Келгинди, бош кесиб қаҳрамон саналган
Сардор босқинчининг қонли садоғин
Ялашдан тўймаган, эй эпчил, “ширин тил”!

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бу шеърнинг журнал ва Мукаммал асарлар тўпламидаги нусхаларида қатор ҳолларда, фикримизча, айрим тиниш белгилари тўғри қўйилмагани сабабли асл маънони илғаб олишда баъзи сакталикларни келтириб чиқариши мумкин. Шу боис, мазкур асарнинг навбатдаги нашрларида тиниш белгиларни жой-жойига қўйиш муҳим кўринади.

Ғафур Ғулом шеър давомида бу “донгдор” шоирнинг кирдикорларини янада чуқурроқ, ҳиссиёт билан фош эта боради. Сен, ахир, қандай “шоир”санки, дейди муаллиф ўз асари “қаҳрамони”га қарата, бу номард

“ботир”нинг ўлими учун йиғлаб ўтирибсан, у ким ўзи? У ўз ишини жаъмики бузғунликлар билан битирган, бунинг устига, не-не гуноҳсиз мурдалар устида илжайишдан тоймаган. Ахир бундай келгинди, бош кесиш билан қаҳрамон саналмоқчи бўлган маълуннинг кўкрагидаги ўқ қаердан келди ўзи. У мазлумлар номидан жойланмадими бу кўкракка? Сенинг эса, бу номард учун йиғламоқчи бўлишинг нимаси!

Бузғунлик ичида тамомлаб ўз ишин,
Гуноҳсиз мурдалар устида илжайган.
Маълун кўкракларда бир мисқол қўрғошин
Мазлумлар номидан жойлашган эрурган,
Бир номард “ботир”-чун йиғлаган, эй кўнгил!

Шеърнинг бундан кейинги - охири бандида Ғафур Ғулом ўз нафратини ифодалашга янада шиддатли тус беради. У “донгдор” шоирнинг мадҳларини, мадҳияларини “ёлғончи тараннум”, деб атайди. Жамият, эҳтимол тузумнинг кўкларга кўтарилишини ёхуд уни қудратли, кучли деб улуғланишини “кўпикли ваҳима”, деб баҳолайди.

Асарга қаҳрамон қилиб олинган бу “донгдор” шоир эли-юртининг дардманди бўлиш, оғирини енгил қилиш ўрнига, аксинча, уни эзиб, хор қилувчилар етагида бўлгани учун Ғафур Ғулом унга қарши нафрат тиғини янада ўткирлаштиради ва бу ҳолни “туз ичган тузликка тупурмоқлик”, яъни ватанга ҳиёнат, деб баҳолайди. Бундай йўл билан топилган ҳурмат, обрў эса, шоир фикрича, “фаслли ҳурмат», яъни ўткинчи ҳурматдир.

Аҳамиятлиси шуки, Ғафур Ғулом 1917 йил тўнтарувини инқилоб ёки революция деб эмас, қуллаарнинг исёни, деб талқин қилади ва “қуллаарнинг исёнин ўн йили” (шеър 1927 йилда ёзилганини эсланг) тўлган йилда бундай “донгдор” шоирларнинг ва, эҳтимолки, уларнинг тегирмонини айлантириб турган тузумнинг маҳв бўлишини орзу қилади.

Яна бир мулоҳаза. Энди шеърга бошқа тарафдан назар ташлаб кўрайлик. Масалан: наҳотки, Ғафур Ғулом шундай шеър ёзган бўлса? Яъни, шеърнинг маъно-мақсади, мазмун-ғояси шу йўналишда бўлса? Балки шеърда

Ватанга хиёнат қилаётган шоир ҳамда шўро тузуми эмас, балки, аксинча, шўро тузумини инкор қилаётган шоир ва у кўкларга кўтармоқчи бўлган эски тузум фош этилаётгандир?

Агар шундай бўлган тақдирда, асар, шўролар сиёсати, мафкурасига айнан мос бўлиб тушган, уларнинг тегирмонига сув қуйган, бинобарин, карсақлар билан ўз даврида нашр этилган бўлур эди.

Шеърнинг ўз даврида ва, умуман, шоир ҳаётлигида унинг тўпламларида чоп этилмагани, балки ноширлар томонидан бунга йўл қўйилмагани ёхуд, муаллифнинг ўзи буни маъқул кўрмагани, ҳар қалай, ушбу асарни, биз кўриб чиқишга ҳаракат қилганимиз аввалги маънода ва мақсадда ёзилган, деб хулоса чиқариш имконини беради.

“Фалак она” ҳам “Донгли” шоирга” каби ўзига жиддий эътиборни талаб қиладиган шеърлардан биридир.

Эр йигит!

Бошингда ўрнаган қайғуни,

Ошинга қўшилган оғуни

Кўрмагил ўз онанг фалакдан,

Эсда тут!

Ҳеч она бағрида яйратиб

Ўстирган ўғлига киприк тутиб,

Ажратмас у қилган тилакдан.

Бир ўгит!

Курашда кўп ваҳший кучлар бор,

Чидамсиз кўкларни айлар хор!

Шоир бу шеърга халқ қўшиғидаги “Эй фалак, чархинг бузил син, мунча хор этдинг мени” мисраларини эпиграф қилиб олади. Асар давомида гўё ушбу қўшиқни аytувчи йигит кўнглидаги руҳониятга муносабат билдириб: онанг қадар яқин саналувчи фалакдан нолима, қайси бир она ўз фарзандига ёмонликни раво кўрибди- ки, фалак сенга ушбуни раво кўрса, деб фалсафий мушоҳада юритгандек бўлади. Шеърдаги фалсафий рух унинг моҳиятига

тўла мос келади, лекин, фикримизча, бу руҳнинг моҳияти фақат шу билангина чекланмайди, ундан чуқурроқ янада теранроқдир. Бу нарса асар катламига курашчанлик ғояси келиб қўшилгач ва бу ғояга асарнинг лирик қаҳрамони - эр йигит даъват этилгач, янада ойдинлашади. Натижада умидга, курашга, ишончга чорлаш шеърнинг лейтмотиви даражасига кўтарилади. Бу умид - эрка, кураш - уйғонишга, шионч - кучга қаратилгандир. Курашда кўп ваҳший кучларнинг борлиги, бу - миллий озодлик курашига отланган, отлари кишнаб турган асов йигитларга ишора бўлса, “чидамсиз кўклар” бу - ўзларини чексиз-чегарасиз тўралар” деб билган мустабидларга ишора эди.

Ғафур Ғулом 1936 йил “Конституциямиз” номли шеърини ёзди. Унда конституция, табиийки, жуда улуғланади, тузумга мадҳиялар ўқилади, партияга нисбатан:

Сен беролдинг одамзодга чин баҳони,

Сен тополдинг бизда идрок ва даҳони,

қабилида баланд гаплар айтилади.

Шеърда айни вақтда:

Қалбимизда севги ҳиссин сен қўзғотдинг,

Ғазаб ўтин юракларда сен тўзғотдинг.

Биз танидик дўсту душман кимлигини,

Сен йўқотдинг қул юраги “жим”лигини -

сингари мисраларни ҳам ўқиймиз. Уларда яна партияга мадҳиялар ўқишни давом эттириш мақсад қилиб қўйилгандек туюлса-да, лекин, энди бу мисраларнинг ўзида ифодасини топаётган: қул юраклардаги жимликнинг йўқолиши-ю, юракдаги ғазабларнинг тўзғишидаги тағ- маънодан, зийрак ўқувчи ўзига керак маъноларни ҳам ўқиб олиши мумкинлигини, эҳтимол, шоир назардан қочирмаган бўлса, ажабмас. Бу фикрларимизни ўқиган, ҳурматли мутахассиснинг: алоҳида сатрларни шеърдан ўзиб олиб, бундай баҳолаш мумкинми, деган фикри нотўғри бўлмайди. Лекин китобхонни, шеърхонни доимо мутахассисга ўхшаб шеърга баҳо беришга мажбур қила оламизми? Ўқилаётган шеърдаги парчадан ўзига керак хулоса чиқара олиш

хукукини ҳам шеърхондан ҳеч ким тортиб олмаслигини унутмайлик. Агар, шундай дейиш мумкин бўлса, шеърдаги, гўё, ўтмиш ҳақида фикр юритиш учун мўлжалланган:

Биз бировга бахт яратиб, карахт қолган

Биз ўзгага тахт яратиб, бадбахт қолган –

каби мисралардан ҳам ўқувчи, наинки ўтган замон, балки, ўз замонаси учун ҳам тегишли хулоса чиқара олади.

Кўринадики, Ғафур Ғулом, айримлар тасаввур қилганидек, фақат партия, фақат Ильич, фақат шўро тузумини мадҳ қилган шоир эмас. У ёзганларини, бугундан эртали кунга қолаётган асарларини кўнгил тафтишидан ўтказиб турган. Асарлари келгуси авлод томонидан қандай қабул қилиниши мумкинлигини унутмаган. Бундай кезларда андишаларига юраганинг овози жавоб бўла олажасига ишониб яшаган. “Сарҳисоб” (1940) шеърида ёзганидек, “нималар ёзибман. Нима куйлабман?” деб ўзи берган саволига кўнгли: ёзганларим “Тонглар жилосидай уфқимга зийнат, Жилғалар ранг олди ўйноқ дилимдан, Покиза шеърлар оқмиш тилимдан», деб жавоб берди. Шундай бўлса ҳам, шоир бундай шеърларига:

Миллиард сатрларда занжирбанд сўзлар,

Ўзингиз шоирга юпанч берингиз

Ва шоирлигига ишонч берингиз -

сингари дардли ва ларзон фикрларни ҳам қистириб ўтишни унутмади. Мисраларида сўзлар доим қушдек эркин бўлавермай, баъзан улар занжирбанд бўлиши мумкинлигини келажак авлод тушуна олишига ишонди. Бу сатрларда Гомердан бошланиб ўзигача давом этиб келаётган шеърятга муносабат акс этган бўлса-да, сатрларда сўзларнинг занжирбанд бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр унинг ўзига, ўз асарларига ҳам тааллуқли экани шубҳасиздир.

Ғафур Ғулом шўролар ўзбек халқига қанчалар ҳақ-хуқуқ берганини куйламасин, партияга бунинг учун қанчалар мадҳия ўқимасин, Ватани ўзига хос тарздаги истибдод қурбони эканини ёдидан чиқаролмас; юрт тарихи

топталишига, айрим урф-одатлар оёқ ости бўлганига, тили, дини мажрух бўлганига бефарқ қарай олмас эди. Бу аламлар бари унинг шоир юрагида бир оғир дард каби чўкиб ётгани шубҳасиз. Энг азоблиси шуки, дилидагини у тилига чиқара олмас эди. Бундай қилганлар қисмати барчага аён-ку, ахир. Шу боис, бу масалада хушёрлик ва эҳтиёткорлик унинг юрагини занжирбанд этганди.

Лекин, барибир, нечоғлик эҳтиёткор бўлмасин, инсон юрагидаги, бунинг устига, яна шоир юрагидаги чексиз-чегарасиз дарднинг, орзунинг, аламнинг у ёки бу даражада, қандай қилиб бўлмасин, ифодаланмаслиги, юзага чиқмаслиги, ниманингдир имконияти билан талқин қилинмаслиги мумкин эмас экан. Бу, умуман, инсон табиати учун хос бўлган фазилатдан буюк шоир Ғафур Ғулом бегона бўлиши мумкинми?

XX аср ўрталаридага иккига бўлинган дунёнинг капитализм дейилган бир тарафидаги норасоликлар, унинг, ўзгалар тинчлигига тажовуз қилаётган сиёсатлари қораланаётган “тинчлик минбаридан” деб номланган шеърнинг ўрталарига келганда Ғафур Ғулом шу поэтик ниятни давом эттираётгандек бўлсада, аслида, шоирнинг юқорида айтилган дардлар, армонлар билан тўлган яралари секин “ёрилади”:

Бир халқнинг ватанини ва қутлуғ тарихини
Муғомбир кибр билан топташ мумкин, муваққат...
Фиғонлар-қон туғдириб, қон-интиқом туғдириб,
Бу вулқон золимларнинг қасрин йиқар оқибат.

Бир халқнинг азиз умрин, авлодин - истиқболин,
Ҳечга чиқаролмагай ҳеч қандай қонли шамшир.
Тарих ўзи ўч билан, бўгин-бўгин куч билан,
Ваҳшатин кишанлашга қуяр оташин занжир.

Бу халқнинг баҳорини, меҳнат - киштукорини
Ногаҳон офат билан кўкка совуриб бўлмас.

Офат ижодкорларин вабодай нафасини
Аламдийда халқ кўли бўғиб қўя қолур, бас!

Дунёда ҳеч бирон халқ Робинзондай саргашта,
Қалбаки қуюн аро бўлмагай гирдобга ем.
Катта оила бўлиб, катта жамият бўлиб
Ер юзининг халқлари мазлум халққа бўлар эм.

Бу - буюк Ғафур Ғуломнинг “Вақт”, “Соғиниш”, “Мен яхудий”, “Сен етим эмассан”, “Шараф қўлёмаси” сингари шеърларидаги мисралар билан бўйлаша олувчи; қиммати, аҳамияти, моҳияти, бадий теранлиги жиҳатидан улардан кам бўлмаган даражадаги шоҳ байтлардир. Улар Чўлпон ва Фитратнинг эрк, озодлик, истиқлол орзуси, истибдодга қарши курашга даъват этувчи порлоқ шеърлари билан бир сафда тура олади. Фарқ: аввалгалари Туркистон халқлари ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ҳақида муғомбир ваъдалар айтилгандан кейинги шароитлар - 20-йилларда, кейингиси замон ўта қалтислашган, аввалги қатағон натижасидаги даҳшатлар қалбдан ўчмасдан, янги қатағонлар бошланай деб турган - 50-йилларнинг аввалида ёзилганида. Яна бир фарқ Фитрат, Чўлпонларда ният, мақсад очиқ-ойдин айтилганида, Ғафур Ғуломда эса, бу мақсад яширин ифода қилинганда ва бунинг ўзига хос ифода йўсини топилганида. Лекин, аввалгиларида ҳам, ва бу, кейингисида ҳам бирдек оташ: Ватанга, юртга, элга чексиз муҳаббат ёлқинланиб туради. Аввалгиларида она халқнинг уйғонажак кучларига умид билдирилса, кейингисида алам-дийда халқнинг ўзига ҳам, айни вақтда, катта оила - ер юзи халқлари кумагига ҳам ишонч билдирилади. Буюк киргаз адиби Чинпиз Айтматов «Асрларга татиғулик кун» романидаги машҳур манкурт образи оркали мустабид тузумнинг уз тасарруфидаги халқларни утмиши-ю бугуни, урф-одатлари, тили-ю динини унуттириб, йук килиб юбораётганини, мажбурлаб, ўзига сингдириб, юхо сингари ютиб юбораётганини яширин равишда ифодалаб берган эди. Юқоридаги шеърда келтирилган мисраларга эътибор берсак, шунга якин

максадни шеърӣй шаклда, бошқа бир йусинда бундан ярим аср аввал Ғафур Ғулом ҳам амалга оширганини курамиз. Чингиз Айтматов уз максadini мифологик мотив ёрдамида ифодалади. Ғафур Ғулом эса, бу максадга поэтик кучим маънолик асосида эришди. Ўзбек шоири ва киргиз адиби реалистах ҳамда мифологик йусинда, бир жихатдан, уз халқларининг дардлари, орзуларини ифо- даладилар, иккинчи жихатдан, худди шу ҳолатда булган жаҳондаги

бошқа халқларнинг ҳам орзу-умидларини акс эттиришга муваффақ булдилар. Маълумки, ўтган асрнинг 40-йиллар охири - 50-йиллар бошида Ғафур Ғулом тинчлик ҳақида, турли қитъаларда ўз озодлиги, эрки-ҳуқуқи учун кураш олиб бораётганлар ҳақида талай шеърлар ёзди. Лекин, гап ҳозир бу ҳақда эмас. Гап шу тўғридаки, шоир мазкур йўналишдаги шеърлари бағрига яширинча, тағмаёноли услубда озодлик, эрк, мустақиллик ҳақидаги ўз халқининг, ўз ватанининг, ўзининг ҳам орзу-умидларини сингдириб юборишга ҳаракат қилди. Айтилган йўналишда ёзилган бу даврдаги қайси шеърларига қараманг, асар қатидаги у ёки бу маънода у ёки бу тўртликка, байтларга шоир ўз армонларини муҳрлагани сезилади. Мана, унинг “Тинчлик нашидаси” (1950) номли шеърдан бир мисол:

Кишилар истайдики, ер юзида барча халқ
Ўз эрки, ҳуқуқида умр кўрсин пойдор.
Ҳар кимнинг ўз меҳнати, ўз ватан, ўз хоҳиши
Жаҳоний орзуларин давом этсин беозор.

Шеърда жаҳон халқларининг-ки орзулари ҳақида ёзилаётган экан, нега биз буни фақат капитализм исканжасида бошқа қитъаларда ўз мустақиллиги учун курашаётганлар ҳақидагина, деб тушунишимиз керак? Шеърда “ер юзидаги барча халқ” ҳақида гапирилаётган экан, “ўз ҳуқуқи” билан пойдор умр кўришни орзу қилаётган, ният қилаётган халқлар ичида нега биз – ўша вақтда булардан маҳрум бўлган ўзбек халқини ҳам кўрмаслигимиз керак? Биз бугун, албатта, буни кўрамиз, кўришга ҳақлимиз ва кўра олишга бурчлимиз. Ғафур Ғулом яширин дардларини бир кунмас-бир кун шундай ўқий

олишимизга ишонган ва у янглишмади. У ишонган кунлар келди элининг толеига. Асар ёзилган вақтда эса, гуё юртимиз обод-у озод, ҳуқуқимиз - эркимизга эса, қўйнимизу қўнжимиз шу даражада тўлаки, ҳатто ишончимиздан тошиб чиқиб кетадиган даражада мўл, шу боис шўро цензорлари ҳам эрк ҳақидаги бу фикрларни, ҳориждаги ким-кимгаки даҳлдор бўлса бордир, лекин, у ўзбекка даҳлдор эмас, деб ўйлаган ва ўтказиб юборган.

Эли, юрти ва эҳтимол, у билан дармиён қўшни халқлар ҳам “қалби обод” бўлиб, бир “ажойиб замон”лар келганда “конхўр зўрлардан озод”ликка эришиб, “саодат манзилига енгилмас карвон”дай “тевасини етаклаб” кириб бориш орзуси Ғафур Ғуломнинг “Қутлуғ йил тонгида” номли шеърида ҳам куйланади (1950). Бу фикрни умуман, ери обод, эли озод бўлажак халқларга нисбатан қўллаётган шоир уларнинг Қорақум чўлларини асрлар давомида кезган карвон учун ҳам хос эканини айтади. Бу чўлларни кезган карвон, яъни халқ ким? Авлод-аждоди у ерда ва унинг атрофида яшаган ҳозирги халқлар, албатта. Демак, биз ва қўшниларимиз. Шоир ўз фикрини қуйидагича шакллантиради:

Етаклайди тевасин тарихда сўнгги навбат

Қорақум чўлларини асрлар сезган карвон.

1950 йилнинг 29 декабрида ёзилган бу шеърдаги “карвон” ва унинг “тева”си сизга 1945 йилнинг 19 сентябрида ёзилган “Вақт” шеъридаги “карвон” ва унинг “бўта”сини эслатмаяптими? Фикримизча, улар ўша-ўша битта карвон, битта тева бўлиб, асоси бир - иккаласи ҳам Ғафур Ғуломнинг бир бадий тафаккур булоғидан сув ичади. Агар шундай бўлса, 1945 йилда айтилган:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек

Ногирон кўзларда халқа-халқа ёш, -

даги “карвон” билан унинг “бўта”сида ҳам 1950 йил шеъридагига яқин ва ўхшаш маъно йўқ эмас, деган фикрни билдириш мумкин. Демак, наинки, тинчлик даврида, турли паст-баланд кунларда, балки уруш тугагандан

кейинги хушбахтликнинг сарбаланд кунларида ҳам халқининг чин маънодаги эрки, ҳуқуқи, ҳурлиги, ўзлиги, дарди масаласи буюк Ғафур Ғулом тафаккуридан кўтарилган эмас ҳамда шуурий ёки ғайри шуурий равишда бўлсин, энг қутлуғ, энг пок хиссиётларига эш бўлиб, қоғозга тушган. Юқоридаги икки байтдан кейинги:

Энг кичик заррадан Юпитергача

Ўзинг мураббийсан, хабар бер қуёш, -

мисралари ҳам бунини далиллайдн. Бедилна космогоник микёсдаги ушбу образлар силсиласидаги кўпмаънолик, серқатламлик ва кўчимлилик бичимида: “қуёш”ни Яратган ёки “ҳақиқат” маъносида тушунамизми; “зарра”-ю “юпитер”ни бутун борлиқ деб биламизми ё энг кичик халқлардан буюк халқларгача, бир кишидан эл-юртгача, кичик ташвиш-дардлардан улкан мамлакатларгача деб идрок этамизми, бундан қатъий назар, бу мисралардаги карвон кетида қолган бўтада - қадимда бир бўлган улуг халқидан узилиб, ўзлигидан мосуво бўлаёзган халқни назарда тутиб ва бунини мураббий “қуёш” - Яратганнинг, Адолатнинг ўзи ҳам кўриб турибди, деган маъно жо этилгани эҳтимолдан узоқ эмас.

“Қутлуғ йил тонгида” шеъридага Қорақум чўлларининг карвонига доир мисрага қайтсак. Шоир асосий мақсади аён бўлиб қолишини хаспўшлайдимиз ёки ҳар эҳтимолга қарши, ўз одатидек, гумон-шубҳаларни ўзидан йироқлаштириш учун атайлаб, “катта ғоя”га садоқатини кўрсатмоқчи бўладими, ҳар қалай, дарҳол ўша байтдан кейиноқ шўро ваъда қилувчи порлоқ жамият ва даврни кўкларга кўтаришга ўтади. Бунга ажабланмаслик керак. Бу шоир томонидан - ҳам ўзининг яширин дардларини ўтказиб олиш учун, ҳам шўро шоирларининг яловбардорларидан бири, дейилган мақомни қўлдан чиқармаслик учун туғилган йўл эди.

Назаримизда, Ғафур Ғуломнинг ҳеч қайси босқич ижодида 40-йилларнинг охири - 50-йилларнинг аввали даражасида яширин, тағмаъноли услубда Ватан, эрк, истиқлол ғояларини куйлаш кучаймаган. Бунинг бир неча сабаби бор. Биринчидан, бу йилларда халқаро микёсда “совуқ уруш”

пойгаси авж ола бошлади. Осиё ва Африка қитъаларида миллий-озодлик ҳаракати кучайди. Шу муносабат билан тинчликка чорлаш, айниқса, ўз озодлигига эришиб бораётган қатор Шарқ халқларининг истиқлол ҳаракатини куйлаш, улуғлаш кенг миқёсдаги адабий жараённинг характерли хусусиятларидан бирига айланди. Натижада, мана шу йўналиш мақсадларида ёзилган асарлар бағрида, худди халқаро миқёсдаги воқеаларга муносабат билдираётгандек бўлиб, аслида, ўз дардини, Ватани дардини зимдан айтиб олиш имкониятлари туғилди. Ва шоир бундан усталик билан фойдаланди. Иккинчидан, яқинда тугаган жаҳон урушидаги ғалаба нашидаларини суриш мумкин бўлган бир паллада шўроларнинг навбатдаги қатағони бошланиб, 50-йиллар бошида Шайхзода, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Шукрулло ва бошқа қатор ижодкорларнинг қисматиға тушаётган бало-қазо, чамаси, шоир юракгини ларзага солди. Бир тараф, дўстлар, шогирдлардан, иккинчи тараф, жондан азиз кўргани айрим фарзандлардан ажралиш меҳрга зор юрак-бағрини ўртади. Башар вафоти (1946, 14 март) боис фарзанд доғида куйган шоирнинг марсиясида айтилган:

Осмон тўла юлдузлар, қани сенинг юлдузинг?

Қани сен ваъда килган келажагинг, кундузинг? -

байтидаги иккинчи сатрга жо бўлган чуқур шахсий, оилавий дардда, айна вақтда, бедилона тарзда кўчимли, тағмаъноли услубда тузумга, жамиятга қаратилган сўровнинг ҳам акс этиши шундан.

Ғафур Ғуломнинг қатор шеърларида Ватан, эрк, ўзликни куйлаш билан деярли, бир вақтда, олдинма-кейин Сталинга бағишланган Ода, “Коммунизм сари”, “Улуғ рус халқига” сингари шеърларнинг ҳам юзага келиши бежиз бўлмаса керак. Фикримизча, улар аро ҳам кўзга кўринмас, муайян боғланиш ётади. Яъни, шеърларидаги Ватан, халқ, эрк, ўзлик ҳақидаги асл дардлар ифодаланган ўринларни сездирмаслик, улардан эътиборни чалғитиш учун тутилган йўл бўлса ажаб эмас бу.

Ғафур Ғулом 1953 йилнинг 26 мартида “Шарқ тинчлик истайди” номли шеър ёзди. Номидан кўриниб турганидек, асар Шарқ халқларининг озодлик,

тинчлик учун олиб бораётган курашларига бағишланади. Шарқнинг инсоният тарихидаги буюк хизматлари эътироф этилади. Филиппин, Вьетнам, Бирма, Малайя, Корея халқларига курашда хайрихоҳлик билдирилади. Ва, энг асосийси, шоир, асар ичида зимдан ўз дардларини, халқининг дардларини ҳам айтишга имконият қидиради:

Томирларда қуюрган ҳар қатра покиза қон,
Ўшқириб тошмоқдадир ғазабнинг юки каби.
Замон деб аталгувчи биздаги умру имкон
Ҳаддига етди керак филларнинг кеки каби.

Эътибор беринг, томирдаги ҳар томчи қон унинг эгаси ҳаётини таъминлаш билангина чекланаётгани йўқ. Бундай ҳолда фикр эътироф, қайд, хабаргина бўлиб қолар эди. Бу қон бамисоли ғазабнинг сўнгги чеки, сўнгги чегарасига бориб урилаётганидек тошмоқда. Ана энди у образга айланди ва бадиийликка бўйсиндирилди. Бадиийлик эса, ўз навбатида таъсирни кучайтиришдан ташқари, маънони теранлаштириб, мазмунни чуқурлаштиради.

“Замон” сўзига, атамасига не-не таърифлар берилмаган. Ғафур Ғулом юқоридаги тўртликнинг учинчи сатрида унинг аниқ, сиқик фалсафий-поэтик ифодасини топади: замон, бу - унинг бағрида яшаётган авлоднинг “умр ва имкони”дир. Мана шу умр ва имкон бағридаги хўрланиш-у азоблар, шоир талқинича, шу қадар “ҳаддига етди”ки, у тинимсиз калтаклаб ишлатилган филнинг сабр косаси тугагандаги чинқириш кабидир ёки шу билан бирга бутун дардларини ичига ютиб, бир кунмас-бир кун аламини олиш тараддудидаги филнинг ҳолати кабидир.

Муаллиф бу тўртликка катта маъно юклагани кўриниб турибди. Шоир бу билангина кифояланмай, фикрини, мақсадини яна бир тўртликдан кейин, қуйидагича давом эттиради:

Тупроқ, ҳаво, сув, иқлим, меҳнат билан тажриба,
Ўн йиллаб тўйдиради бу ернинг ҳар бир фасли.
Аммо ўз тукқанлари оқ қилиниб ватанга

Оч, юпун саргардондир Шарқнинг умидли насли.

Бу ерда ҳар бир фаслнинг ўн йиллар давомида халқни тўйдира олишдек баракотли экани ҳақидаги тўғридан-тўғри маъно билан бир қаторда, ҳар бир авлод ўнлаб йиллар давомида номатлуб кимларнидир тўйдириб келаётганига ҳам ишора яширинган кўринади. Лекин, бу ерда ўз тукқанларининг ватанга оқ қилинганлари, Осиё ва Африкада, хорижий Шарқда истиқлол учун курашаётганларгина эмас, фикри ожизимизга балки, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Қодирий, Фитрат, Чўлпонлардир, десак янглишмасмиз?

Бу сатрлардан, ундаги маънолардан, ғоялардан, шоирнинг куюнчак, миллатпарвар, дардманд илҳоми жунбушга келаётганини сезмаслик мумкин эмас. Ғафур Ғулом асарнинг навбатдаги бандида мақсадини янада тиниқлаштиради, янада чуқурлаштиради. Аввалги мисраларда халқининг қай аҳволга тушгани айтилган бўлса, энди, уни шу аҳволга туширганлар кимлар эканини кўрсатишга ўтилади. Лекин асосий мақсад матн юзидан яширилиб, унинг тағмаъноли қатламига олиб тушилади. Матн юзасида “мазлум Шарқ” ва “йиртқич империалистлар” тарафайнлари қолади:

Ер юзи неъматларин юми (коми)га ютган билан

Бунчалар тўймас экан етти бошли аждаҳо?

Империалист йиртқичдан марҳамат кутган билан

Мазлум Шарқ тақдирига қўйиб бўлмайди баҳо.

Агар Фитратнинг “Миррих юлдузига” деб номланган шеърини эсласангиз, унда шоир бошқа сайёраликларга мурожаат қилиб, сизларда ҳам бировнинг топгани ҳисобига ўзининг қорин-қурсоғини тўйдириш билангина банд бўлган, тўйиш нималигини билмайдиган юҳолар борми, деб мурожаат этган эди. Ғафур Ғулом талқинидаги тўймас аждаҳо билан Фитрат тасвиридаги қорин-қурсоғи бўлмайдиган юҳо - иккови бир, бир махлуқнинг икки вақт оралигида нуруниши. Нар и борса ота-бола ёки ака-ука. Бу йиртқичдан (шоир уни “империалист” деб ниқоблашга мажбур) марҳамат кутиш, етти бошли аждаҳодан мурувват кутиш билан тенг эмасми? Мазлум Шарқнинг (яна, шоир шундай деб ниқобланишга мажбур, унинг замирида

ватанини назарда тутяпти, зеро, Ўзбекистон ҳам Шарқ) тақдирини юқоридаги аждаҳодан марҳамат кутиш билан белгилаб бўладими? Яъни, бундай марҳамат кутиш хатодир, алданишдир. Ана шоирнинг асосий яширин мақсади, яширилган асосий фикри.

Бу фикрлардан кейиноқ шоир дарҳол Ҳиндистон, Америка, Уолл-стрит, Корея, Вьетнам ва ҳоказолар ҳақида мушоҳада юритишга ўтиб кетади ва, энг асосийси, “Москва онгимизни ёритган қуёшимиз” эканини алоҳида таъкидлашни унутмайди.

Шу ўринда қизик бир парадокс фикр келади кишининг ҳаёлига. Юқоридагидек истиқлол ғояларини яшириб эмас, очиқдан-очиқ айтилса, бунинг устига, “Москва онгимизни ёритган қуёшимиз” сингари фикрлар “илгари” сурилмаса, нима бўларди? Шеър ёзилгани билан босилса-ку, майли эди-я. У халқни уйғотишга, кўзини очишга хизмат қилган бўлурди. Лекин, ҳамма гап шундаки, ҳеч шубҳасиз равишда у босилмасди.

Хўш, энди истиқлол ғояларини асарнинг тағмаъносига имкон қадар яшириб, шу йусинда асосий дардни айтиб олиб, айна вақтда, асар чоп бўлиши учун Москва ва мафкурани улуғлаб, матнда замон талаб қилаётган ғоя ва муаммолар ёритилса-чи? Шу йул туғилиб, келгуси авлодлар бу услубни англаб етишларига умид билдирилсачи?

Қай бири афзал? Мана шундай фикрлар, уйлар, азобли изланишлар шоир ҳаёлларидан, шубҳасиз, кечган деб айтишга журъат этмайлик, майли. Бироқ, шундай фикрлар кечмаган деб ҳам ким қафолат бера олади.

Таҳлил этилаётган асарлар, ундаги лавҳалар, парчалар, мисралар, кўчим маънолар, образлардаги далиллар, фикримизча, ниҳоятда қалтис замонда Ғафур Ғулом тутган йул янглиш булмаганини курсатади.

Фикр юритаётганимиз шеърга қайтайлик “Шарқ тинчлик истайди” шеърининг ёзилиш тарихи билан унинг чоп этилиш тарихи хусусида қизик бир фактга дуч келамиз. 12 жилдлик мукаммал асарлар тўпламининг 2-жилдини нашрга тайёрловчилар⁴ берган маълумотга кўра, у 1953 йилда

⁴ Нашрга тайёрловчилар: Осим Боқиев, Фароғат Мусамуҳамедова, Ваҳоб Рўзиматов.

ёзилган бўлса-да, ўз вақтида босилмаган кўринади. Илк бор 1972 йилда нашр этилган. Ҳолбуки, шеърда, ижтимоий-сиёсий йўналишдаги барча асарлари катори мафкуравий талабларга метин-мустаҳкам риоя қилинган, Москва қуёшимиз экани айтилган, Улуғ Шарқ «коммунизм асрининг ўлмас ижодкорига» эргашгани тақдирдагина муродига етиши таъкидланган.

Шеърнинг машинка нусхасида у Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш мукофоти лауреата Сайфиддин Китчилуга бағишлангани айтилади. Эҳтимол, шу ёки бошқа бирор сабаб биланми, ҳар қалай, шеър ёзилган вақтида эмас, кейинроқ чоп этилади. Бунинг сабаби келажакда балки, аниқланар.

«ЎЗИНГИЗ ШОИРГА ЮПАНЧ БЕРИНГИЗ...»

Ҳар бир шоир ёзган асарлари билан оламга, ўзини қуршаган муҳитга ва, энг аввало, ўз кўнглига юпанч излайди. Бу ёзилган не-не асарлар-у мисралар, не-не сўзлар-у санъатлар оламга, элларга, ўзгалар ва шоирнинг нозиктаб ўз кўнглига қай даражада юпанч бўла олади, буни ёлғиз оллоҳнинг ўзи билади.

Шўро тузумида яшаб ижод этган, бунинг устига, ҳаётлигидаёқ деярли буюк шоир мақомини қўлга киритган, ўз юрти, улкан ҳудуддан ташқари, жаҳон миқёсидаги кўпдан-кўп халқларнинг ҳам орзу-умидларини, муаммоларини гўзал равишда бадий ифодалай олган, ва шунинг билан бирга, мафкуранинг юракдаги чандиқлари боис ҳақ ёзишдан ташқари, баъзан бу йўлдан озиб ёзишга тўғри келганлигани ич-ичдан ўзи англаб етган шоир учун эса, бу ёзганлари унинг ўзига нечоғлик юпанч берган-бермаганини аниқлашга интилиш жамият, ҳамда янги-янги авлодлар учун, шубҳасиз, муҳим ва қизиқарлидир.

Россиянинг Пушкин даври адабиётидан ўзига мустаҳкам ўрин эгаллаган адиблардан бири А.С. Грибоедовдир. У «Ақллилик балоси» номли асари билан шуҳрат топгани барчага аён. Ғафур Ғулом шу асарни она тилига ўгирган. Унда куйидаги мисралар бор:

Гуё менга ҳамма ҳануз тушунтирмоқчи,
Ниманидир кутмоқдаман... фикрим паришон.
Эй, кўр толе! Шунча тортган машаққатларнинг
Мукофотин мен кимлардан қидирган эдим?
Шошдинг, учдинг, қалтирадинг, бахт яқин дединг,
Ҳалигача ким олдида шунча тавозе.
Шунча ҳирсу хавас билан икки букилиб,
Энг мулойим сўзларимни айладим исроф!..

Таржима асар, аслида, ўзга муаллифга мансуб эса-да, ўгирилиш жараёни ва ўгирилиб бўлгандан сўнг мутаржимнинг ҳам юрак парчасига айланади. Агар асар буюк бўлса ва у ўзига муносиб равишдаги санъаткор

томонидан ўғирилса, таржима асносида деярли янгидан туғилган бу асар бағридан кўпдан-кўп хайратларни кашф этиш мумкин.

Ахир тамомила бошқа бир жуғрофий-ижтимоий муҳитда, тамомила бошқа бир мақсад-муаммоли ғояни илгари суриш ниятида, тамомила бошқа бир ижодий услубда ёзилган бу асар яратилганидан сўнг, тахминан, юз йигирма беш йил ўтгач, катор мисралари билан бир буюк ўзбек шоирининг дардларини, дард бўлганда ҳам, мутаржим тириклигида ечимини топмаган «мангулик» дардларини худди қуйиб қўйгандек ифодалай олади, деб ким ўйлабди. Лекин, бадиий олам мана шундай мўъжизали хилқат. Шунинг учун ҳам у доимо инсон кўнглини ўзига ром этиб келади.

Юқоридаги парчанинг, ундаги мисраларнинг Грибоедов асари доирасида аниқ ўз мақсади, муаддоси бор, албатта. Ғафур Ғулом эса, оригиналдаги бу бадиий муддао моҳиятига путур етказмай, муаллиф иддаосидаги пафосни ҳамда асар қаҳрамони руҳий дунёсидаги талотумларни ифодалай олган ҳолда, таржима учун шундай сўзларни топиб, чертиб, танлаб оладики, улар ўзаро бирикувда Ғафур Ғулом учун матлуб фикрга айланиб кетадилар. Улар Грибоедовдан ўзбек таржимонига ўтиб, энди Ғафур Ғулом мулкига айланадилар. Натижада, адабиёт тарихида, наинки, рус адиби асаридан бошқа тилга ағдарилган парча, балки, айнаи вақтда, муайян шароитда, муайян бир азобли вазиятда қолган ўзбек шоирининг аламли дардларини муҳрлаб қолган поэтик мисралар деб баҳолана олувчи ҳуқуқни қўлга киритадилар.

Айтилган фикрларни далиллаш учун юқоридаги мисраларни янада деталлаштириб таҳлил этиш мумкин эди. Лекин, бундай қилиш шарт эмас, шекилли. Зотан, мухтарам ўқувчи бу мисраларни такрор-такрор ўқиб, унинг замирида уриб турган Ғафур Ғулом юраги садоларини ҳис эта олади. Бу садолар моҳиятидаги маъноларни ҳам еча билади. Булар Ғафур Ғулом шеърларидан бирида: «ўзингиз шоирга юпанч берингиз», дейилган мисралардаги ниятга, мақсадга ниҳоятда эшдир.

Шоир наинки ўз асарлари, балки таржималарида ҳам дардларини,

армонларини беришга ҳаракат қилганини далилловчи кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Рудакий таваллудининг 1100 йиллиги муносабати билан 1957 йилда Ғафур Ғулом «Қариликдан шикоят» деб номланувчи қасидани ўзбек тилига ўғирди. Унда, жумладан, қуйидаги мисралар бор:

Замона айнади, мен ҳам тамоман ўзгардим,

Асомни қўлга бер энди, у бошқа даврон эди.

Таржимада, авваламбор, Рудакийнинг фикрлари бериляпти, албатта. Лекин, ким билсин, бу мисраларни ўғара туриб, Ғафур Ғулом ҳам бир вақтлар, шўро ваъдаларига тозза ишонганини, ҳар қалай умид учқунлари ёлқинланган у давронлар бошқача бўлганини, ҳозир эса, замона-ю тузум айниб, тамоман ўзгариб кетаётгани бир қур хаёлидан ўтказгандир, балки.

Ҳар қалай, Ғафур Ғулом, айримлар уйлагандек, шўро тузумига, унинг мафкурасига ўз хоҳиши билан, қучоғини катта очиб киришган эмас. Бу фикрга қарама-қарши ўлароқ «асарлари-чи?» дейишлари мумкин. Тўғри, асарлари бор ва оз эмас. Лекин, шўравий ғоялар мадҳ этилган асарларидаги дунёқараш, мафкура, нуқтаи назарга бирмунча ойдинлик киритувчи айрим далиллар ҳам йук эмас.

1937 йил бўлиб ўтган Ўзбекистан Ёзувчилари уюшмаси пленумида Ғафур Ғулом ҳам сўзга чиқади. Унинг бу нутқида ўз вақтида ўзгалар томонидан кўп ҳам сезилмай ўтиб кетган бир фикрга дуч келамиз: Шўро ҳукуматига, дейди шоир, «унинг талабини (мен чиздим – Б.Н.) ижро қилиш учун хизмат қилдим» (Мукаммал асарлар тўплами, 12-жилд, б. 9). Ҳар бир сўзнинг ўз маъноси бор. Чунончи, «хоҳиш» бошқа, «талаб» бошқа. Ғафур Ғулом шўро ҳукуматига ўз хоҳишим билан хизмат қилдим, дейиши мумкин эди, бу нутқида, лекин бундай деяётгани йўқ. Нутқ эгаси очик-ойдин, тушунарли тилда ва услубда шўро ҳукуматига «унинг талабини ижро қилиш учун хизмат қилдим», демоқда. Талабни ижро қилиш эса, ўз хоҳишимча, кўнглим буюрганини ёзганим йук, мен буюрилган топшириқни, талабни бажаришга, ижро қилишга мажбур эдим, дегани бўлади.

Ҳар қалай, бу масала нуқтаи назаридан, Ғафур Ғулом қўлёзмаларини, асарлари, фикрлари чоп этилган бирламчи манбаларни янада синчиклаб ўрганиш лозим.

Коммунизм қуриш дастури қабул килиниши муносабати билан Ғафур Ғулом 1961 йилда «Инсоният программаси» шеърини ёзди. У бошдан-оёқ партияни, Масковни улуғлаш асосига қурилган, албатта. Шеър «Октябрь оламни айлагач равшан, Кишининг ҳаётга ошди ихлоси, Юртимиз фаровон, эл дориломон, Шунчалар мазмундор дунёни кўриш» руҳи билан суғорилган ва «ҳар тонгда Ильичга таъзим килиш» зарурлиги эътироф этилган. Лекин, Ғафур Ғуломнинг буюклиги, биз учун азизлиги, тарих синовидан ўтолмай, қолиб кетган бундай шеърлар билан эмас, ўзбекни улуғлаган, унинг дарди билан гоҳ пинҳон, гоҳ ошкор ёнган ва шу ёнишларини акс эттиришга интилган асарлари билан белгиланади.

Шуниси эътиборлики, шўро мафкурасини улуғлаган шеърларида ҳам шоир ниҳоятда сиқилиб, ўзи айтгандек, қошлари чимрилиб бўлса-да, ўта эҳтиёткорлик билан жамиятдаги дардларни, азобларни, норасоликларни кичик-кичик чизгиларда ифодалаб кетишга ҳаракат қилди. Биз кичик-кичик чизгилар деяётганимиз мисраларда ҳам, аслида улкан ва қудратли ижтимоий маънони Ғафурога усталик билан ифодалаш маҳорати ётади. Бунга «улкан тарихий» съездга (1961) бағишланган шеърдаги қатор мисралар мисол бўла олади. Шеърда: истибдоднинг кишанларини парчалаган ғарбу шарқлик мазлумлар кўзини сенга тикади, мадад сўраб қўлини сенга чўзади, Москва, дейди шоир. Лекин, шу умид кўзини тикканлар кимлар? Улар:

Не-не қаҳру-ғазабларнинг қуллуғида кон ялаб,

Ўзгаларга тахт яратган тирик мурда маҳкумлар.

Асарнинг қуйироғида маълум бўладики, Масковга тикилган умидлик кўзлар доим ҳам хурсанд бўлиб, севинчдан ёниб, порлаб тургани йўқ, улар «ёшга тўлиқ» кўзлардир.

Келтираётганимиз қўштирноқ ичидаги сўзлар, шеърдан юлиб олингандек тасаввур қолдирмаслиги учун ва фикр аниқроқ намоён бўлиши

учун шеърйй парчани яхлитроқ келтириш ўринли:

Не-не қаҳру ғазабларнинг қуллуғида қон ялаб,
Ўзгаларга тахт яратган тирик мурда маҳкумлар,
Не-не зулму истибдоднинг кишанларин парчалаб,
Бир бошоқча нур қидирган ғарбу шарқлик мазлумлар.

Бу тўртликдаги озодликка энди интилаётганларгина эмас, «зулму истибдод кишанларини парчалаб» бўлиб, айни вақтда, «бир бошоқдек нур қидираётганлар» ҳақидаги фикр муҳимдир.

Агар, шўро тўнтаруви туфайли истибдод кишанларини парчалаганлар қаторига бизлар ҳам кирсак, кишанлар парчаланган бўлишига қарамай, «бир бошоқдек нур қидираётган» ҳам бизнинг ўзимиз эмасми?

Шоирнинг бу ўринда, биргина образга улкан ижтимоий дардни, бир (балки, бирнеча) миллатнинг орзу умидини, эрк деган буюк тушунча ва унинг замиридаги кенг маънони жойлай олиш маҳоратига эътибор беринг: «бир бошоқдек нур». Нақадар аниқ, ихчам, мўъжаз ва ҳаётйй. Шу билан бирга жонли, миллий ва умумбашарйй. Бу образни дилига жо қилган ўқувчи уни нечоғлик ривожлантириш имкониятига эга. Нур нега бошоқдек? Бошоққ униб, ўсиб, одамни, халқни, оламни тўйдирувчи ризқ-рўз экани туфайлидир, эҳтимол. Унинг нурга сифатланиши эса, бошоқдаги маъно ва кучнинг нурга эврилиб, қуёш ҳароратини ифодалай олишига ишора. Унинг замирида эса, эрк ва озодлик деган муқаддас тушунча ётади.

Бундан ташқари, юқоридаги тўртликни яна бир-икки, қайтариб ўқиб кўринг-а ундаги рух, пафос, пўртанавйй оҳанг сизга Чўлпоннинг ушбу мисраларидаги туйғулар шиддатини эслатмаяптими:

Сенинг қаттиқ, сирт-бағрингни кўп йиллардир эзганлар,
Сен безсанг-да, қарғасанг-да кўкрагингда кезганлар.
Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ, хўжалар
Эгасини бир қул каби қизғонмасдан янчалар.

Гап бу ерда ҳар иккала банднинг ўн беш бўғинли эканида эмас. Ҳар иккала шоир шеърларининг шакли, мазмуни, мақсади тамомила бошқа-

бошқа экани ҳам маълум. Лекин бизга, юқоридаги тўртликни ёзаётганда Гафур Гулом кўнглига шуурий балки, ғайришуурий равишда устоз руҳи назар ташлагандек туюлади.

Гафур Гулом партия ҳақида шеър ёзадими, асарини турли съездларга бағишлайдими, пахта планининг дўндирилишини қоғозга туширадими, олдига қўйган мафкуравий мақсадларидан катъий назар, айтиш мумкинки, беистисно равишда шу асарларида ҳам доимо элнинг, юртнинг, миллатнинг дарди, орзу-умидлари билан яшайди. Бунга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, партиянинг улкан тарихий съезди бўлган 1961 йилда у қатор мафкуравий шеърлар билан бир қаторда «Азиз ватандошлар» номли шеърини ҳам (4 ноябрь) ёзди. Янглишмасак, шеър номаълум сабабларга кўра шоир ҳаётлик чоғида тўпламларига киритилмаган. Илк бор 1966 йил охирларида «Шарқ юлдузи» журналида нашр этилган. Муҳаммас жанрида ёзилган асар хорижлик ўзбек мусофирларига бағишланади.

Шу йили Гафур Гулом «Янги замон сари» номли яна бир шеър ёзди. Шеърда қуйидаги мисралар бор:

Бир йигит умрича фурсат ўтади,

Инсонлар мунтазир замон келади.

Бу сатрларни ўқиб, беихтиер ўйланиб қолади киши. Нима бу? Шоирона башоратми бу ё кароматми? Шеър ёзилганидан роппа-роса ўттиз йил - бир йигит умри ўтгач, юртимиз мустақилликни қўлга киритди. Лекин, бу - мустақиллик ҳақидаги башорат эмас эди. Чунки, шоир «инсонлар мунтазир замон» деб ҳозирги мушқиллигимизни эмас, партия дастурида эълон қилинган «порлоқ» замонани назарда тутган эди. Лекин, шоир шу мунтазир замонда мустақил бўлишини ҳам орзу қилмаган, деб бўладими? Бу билан нима демоқчимиз? Шунини демоқчимизки, Гафур Гулом ҳам ўз даврининг фарзанди эди, жаъмики - улуғлиги, жаъмики - чекланиши, камчилиги билан. Шу боис, у ҳақда ижобий фикрлар айтиш уни зўрма-зўраки улуғлаш маъносини билдирмайди. Унинг ҳам бошқалар каби камчилиги бўлган ва буни хаспўшлаш зарурати ҳам йуқ.

Юқоридаги фикрларни айтган шоир, барибир доимо Ватан эрки на озодлиги хақидаги орзуларини айтиш имкониятларини қидириб яшади.

Бу масалани, яъни озод ва хур Ватан муаммосини, юрт ўзгалар томонидан топталмаслиги керак, деган иддаони, наинки, катталар, балки болаларга бағишлаб ёзган шеърларида ҳам гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон кўтариб чиқди. Бу мисоллар юрт ҳурлиги шоир юрагани доимо тўлқинлантириб юрганини тасдиқлайди. Болаларга бағишланган «Бизнинг асримиз» номли шундай шеърлардан бирида асарнинг лирик қаҳрамони - марказдаги катта съезддан қайтган ота - фарзандига улкан анжуманда бўлган воқеаларни гапириб беради. Шеърда Ленин ғояларидан тортиб, коммунизм қасригача кўтаринки, патетик гаплар оз эмас. Айни вақтда, қуйидагиларни ҳам ўқиймиз:

Бирор халқнинг Ватанини

Зўрлар эгалламасин.

Кишиликнинг чаманини

Ваҳшийлар топтамасин.

Босқинчи жаҳонгирлик

Ер юзидан йўқолсин.

Қулдорлик ва қонхўрлик

Из-изидан йўқолсин.

Шундай деган шоир дунёнинг турли ҳудудида эзилиб келаётган халқлар қатори ўз Ватани, ўз халқини ҳам хаёлидан ўтказмаган бўлиши мумкин эмас. Бундай мисралар бирозгина бўлса-да, ёшларнинг кўзини очишига, улар қалбида кичкинагана чўғ бўлиб хизмат қилишига пинҳоний умид билдирмаган бўлиши қийин.

Шундай савол туғилиши табиий: Ғафур Ғулом у шеърида тағмазмунли фикр айтди, бу шеърида кўчим маъноли мақсадни илгари сурди, кабилидага мулоҳазалар керагидан ортиқроқ даражада кўпайиб кетмадимми? Бу йуналиш давом этадиган бўлса, унинг деярли ҳамма шеърларини кўчим маъно босиб кетмайдими? Умуман, бу айтилаётган услубни муаллиф ўзи

онгли равишда қўллаганми ёки уни намоёни қилиш сизнинг зўрма-зўраки уринишингиз натижасими? Ушбу саволга ҳеч иккиланмай, мазкур услубни кўп асарларида шоир онгли равишда, маҳоратни ишга солиб қўллаган, ўз замонида айтилиши мушкул бўлган гапни айтиш имкониятларини топиш ва айтиш мумкин. Зеро, буни шоирнинг ўз эътирофи билан тасдиқдаш ҳам мумкин.

Не-не офатлардан соғ қолган бошнинг

Оламча мазмуни, маҳорати бор, –

дейди шоир бу ҳақда ўзининг «Муқаддас замон» шеърида. Вадуд Маҳмудлар мажлисдан қувиб чиқарилган ўтган асрдаги 20-йилларнинг ўрталари, Мунаввар қори Абдурашидхоновлар нобуд бўлган 30-йилларнинг аввали, Фитрат, Чўлпонлар катагон бўлган шу ўн йилликнинг охирлари, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Шукруллолар бадном қилинган 50-йилларнинг боши, Ойбек тилдан қолган, Шайхзода Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган вақтлардаги офатларга ишорадир бу мисралар. Шундай балолардан ўтиб ижод қилолган шоирнинг маҳорати бир олам, дейишга Ғафур Ғулом тўла ҳақли эди.

Ана шу «соғ қолган бош»лардан бири, шубҳасиз, Ғафур Ғуломнинг ўзи эди. Бу бошни соғ олиб қолиш учун, унинг ўзи айтганидек, авваламбор, бошга не-не «оламча мазмун»ларни сиғдиришнинг ўзи озлик қилади, энг асосийси, ана шу мазмунни маҳорат билан ифодалай олиш керак бўлади. Бунинг йўлларида бири эса, мулоҳаза юритаётганимиз, яширин дардларни айта олиш услубидир.

1960 йилда ёзилган «Ленин офтоби» шеърида ўқиймиз:

Фалсафий чигилларни ҳал қилувчи ақллар

Инсоний эрк жумбоғин ечиб беролмадилар

Ягона бир таълимот оламга берди хабар,

Бу - Маркс фалсафаси, Лениннинг офтоби.

Бу тўртликни шошилмай, синчковлик билан ўқийлик... Ҳар бир ибора,

сўз, тиниш белгиларга диққат билан эътибор берайлик. Шоир гўё биринчи байт билан иккинчи байтни боғланишда бераётгандек, гўё иккинчи байт биринчисидаги маъно-моҳиятни давом эттириб, унинг талаби билан юзага келгандек таассурот қолдиради. Ва ажаб эмаски, у ўз даврида кўплар томонидан шундай қабул қилинган ҳам. Яъни тўртликдан: ҳеч ким тарихда эрк муаммосини ҳал қилиб беролмади, бу ишни фақат Маркс билан Ленин амалга ошира олди, деган фикр илгари сурилаётгандек.

Лекин, тўртликни яна бир жиддийроқ ўқийлик. Эътибор беринг, унда, аслида юқорида айтаётганимиз фикрлар йўқ. Биринчи байт билан иккинчиси ўртасида фикрий боғланиш мавжуд эмас. Байтлар бир-биридан ўзаро узилган. Биринчисидаги фикр бошқа, иккинчисидаги фикр бошқа. Биринчисида, тарихдаги ҳеч қайси бир ақл, ҳеч қайси бир фалсафа инсон эрки муаммосини ечиб беролмади, деяпти.

Фалсафий чигилларни ҳал қилувчи ақллар

Инсоний эрк жумбоғин ечиб беролмадилар.

Бундан кейинги байт, гўё, бу ишни Маркс, Ленин фалсафаси уддалади, деяётгандек, лекин, синчиклаб қаранг, унда бу фикр йўқ:

Ягона бир таълимот оламга берди хабар,

Бу – Маркс фалсафаси, Лениннинг офтоби.

Қани бу ерда эрк муаммосини, жумбоғини Маркс ва Ленин ечиб берди дейилаётгани? Ғафур Ғулом гўё бу фикрни айтаётгандек бўлади, лекин бу фикрни айтмайди. Маркс, Ленин фалсафаси оламга хабар берди, деган фикрни айтиш билан чекланиб қўя қолади.

Бу ўринда муаллифнинг асосий дарди, асосий мақсади тўртликнинг аввалги бандида. Асосий фикр шу ерда тугайди. Кейингиси эса ўқувчини «чалғитиш» учун келтирилгандек. Аслида эса, унда ҳеч қандай тугал, аниқ, тиниқ маъно йўқ. Улар баландпарвоз, сиёсий сўзларнинг тизими, холос. Асосий гап биринчи байтда экан, бу билан ҳозиргача эрк деган тушунчанинг жумбоғи ечиб берилганича йўқ, шу жумладан, биз учун ҳам эрк муаммоси ҳал этилгани йўқ, демоқчи бўлади, шоир. Лекин, келажакда бу масала ҳал

бўлиши учун йўллар очилишини орзу қилиб қолади:

Ватандошим, шуҳратинг жаҳон-жаҳон ёйилсин,

Катта истиқболингнинг зар қопқаси очилсин.

Муборак йўлинг усти манзил-манзил сочилсин

Гул ғунчасин гулоби, гул баргининг шароби.

Агар эътибор берсангиз, шеърдаги мана бу бандда ва бошқа барча бандларда мисралар ҳам, байтлар ҳам ўзаро мустақил боғланишда, бири иккинчисининг бадиий мантиғи талабидан ўсиб чиқади. Буларда юқорида кўрганимиз банддаги каби ўзаро фикрий, бадиий узилиш йўқ.

Ушбу мушоҳадалар билан биз Ғафур Ғулом Маркс, Ленин фалсафасига ишонмаган, деган фикрни айтишдан йироқмиз. У бу фалсафаларга, таълимотларга ишонган, буни инкор этиш нотўғри бўлади. Бироқ, Ғафур Ғулом дунёқараши, инсонпарвар ва миллатпарвар кифофи, бадиий олами бизга шунинг учун ҳам қадрлики, у бу таълимотни қабул қилгани ва уни асарларида улуғлагани ҳолда, буюк шахс сифатида баъзан уларга зид келувчи ўзининг мустақил фикрларини ҳам айтиб кетди. Бу фикрлар, айниқса, миллат, халқ, эрк, мустақиллик Ватан тушунчаларига нисбатан бадиий мушоҳада этилганда, булутлар ортидан ялт-ялт кўриниш берувчи юлдузлардек моҳият касб этади. Хусусан, у юқоридаги шеърни ҳам Маркс фалсафаси-ю, Ленин офтобини улуғлаш билан тугатади, лекин бу нарсаси, шоирга шеър бағрида айна вақтда, хусусий дардларини, элининг орзуларини айтиб қолишга монелик қилмайди.

Юқоридаги сингари эрк, ҳуқуқ муаммолари шоир асарларига, шунчаки, тасодифан кириб қолган, деб уйламаслик керак. Бу муаммолар унинг калбида ҳеч қачон кўз юмган эмас, улар шоир шеърларига доимо қутилган меҳмондек кириб келаверади ёки азиз фарзанддек доимо бағрида яшайди.

Масалан, «Қуёшнинг ёруғлиги барча халққа баробар» номли болаларга аталган шеърига (1962) назар ташлайлик. Унда қуёш, сув, ҳаводан фойдаланишда бутун одамзот тенг ҳуқуқлидир, улардан барча бирдай баҳраманд бўлишга ҳақли, дейилган мазмунда етти-саккиз банд атрофида

поэтик фикр юритилади. Лекин, шоирнинг асосий мақсади бунда эмас. У аста-секин, асосий ниятга яқинлашиб келади ва ёзади:

Хавою сув сингари
Офтоб нури каби
Озодлик ҳуқуқи ҳам
Халқникидир азалий.

Ҳар кишининг ўз тукқан
Асиз она ватани,
Тинчгина бошпанаси,
Оиласи чамани.

Хушёр ўқувчи, бу ерда гап нима тўғрисида кетаётганини, шоир нимага шама қилаётганини илғаб ола билади. Лекин, шоир нияти бу билан тугамайди. Шоирнинг бошқа бир мақсади ҳам бор, ўқувчини аста шунга тайёрлаб келяпти:

Ҳар бир озод кишининг
Ўз фикри ва ишончи, –

бўлади, дейди шоир. Бундай одамлар, яъни ўзига ишонган, ўзининг мустақил фикр-қарашларига эга бўлган одамлар эса:

На бировни қул қилур,
На бировга бўлур қул.

Мана, энди шоир ўзининг асл мақсадига яқинлашиб келди. Шеърни ёзишга ундаган асосий дардини тўкиб солди. Бироқ, нечоғлик зўр, нақадар муҳим бўлишидан қатъий назар, шоир бу фикр билан ҳам шеърини тугата олмас эди. Бу дардга, бу армонга, юрак тубида яна бир кичик юракдек яшириниб ётган орзусини ҳам қўшиб ифодалаб олмаса, шоир юрага шу ҳолатда бўшамайдигандек. Ва ниҳоят шоир шу орзуини ўртага ташлайди, гўё шу орзу билан бирга юрагини ҳам кўтариб, ўртага ташлагандек:

Тезда шундай бўлади,

Шундай замона яқин.
Ғоят ёруғ йул томон
Борамиз оқин-оқин.

Балки, коммунизм ҳақида гап кетаётгандир, деб, шеърни бошдан-оёқ, ўқиб чиқиш учун шоир китобига мурожаат этишни истовчилар топилиб қолар. Бу нуқтаи назарда бўлган кишига ҳозирок айтиб қўя қолиш мумкин: шеърда коммунизм ҳақида ҳеч қандай фикр ҳам, имо-ишора ҳам йўқ.

Чамаси, шеър шу банд билан тугаса ҳам бўлар эди. Чунки бу шеърдаги етакчи ғоявий-бадий ният шу нуқтада ўзининг чўққисига етди. Уни ривожлантириш учун асосий ният давом эттирилувчи бошқа шеър ёзиш керак бўлади. Лекин, асар шу нуқтада тугатилса, унга яширилган асл мақсаддан айрим тўралар ёхуд цензор воқиф бўлиб қолишини истамайдими, шоир шеърга яна бир банд қўшиб, якунлайди. Бу якуний банд, гўё шеърни шакл ва қурилиш жиҳатидан яхлитлашга хизмат қилгандек, асар сарлавҳасидаги мақсадга йўналтирилгандек туюлади. Аслида эса, бош ниятни яна бир мунча ниқоблашга эришилади.

Инсонлар бир-бирига
Берар шундай хуш хабар:
Қуёшнинг ёруғлиги
Барча халққа баробар.

«Шундай замона яқин» деб шоир биз эришган ҳозирги мустақиллик замонини эмас, 1961 йилда партия ваъда қилган порлоқ жамиятни назарда тутган, ҳам дейлик. Бу ўринда фақат шу маъно назарда тутилмаётганини тасдиқдаш учун муаллифнинг бир-бирига яқин вақтда ёзилган икки шеърига киёсан назар ташлаш ўринли бўлади.

«Янги замон сари» шеъридаги «мунтазир қутилган замон» остида 1961 йил партия эълон қилган порлоқ, жамият назарда тутилгани тўғри. Лекин, «Қуёшнинг ёруғлиги барча халққа баробар» шеърида тавсифланиб, катта умидлар билан қутилаётгандаги идеал замонани аввалгисининг ўзи, унинг такрори деб бўлмайди. Бу, энди, аввалги шеърда айтилган абстракт

талқиндаги «инсонлар мунтазир» кутгувчи замон эмас. Кейинги шеърда орзу қилиб кутилаётган замон талқинига шоир ўз идеали ва орзуидаги етакчи тушунчаларни жойлайди. Бу тушунчаларнинг асосий тамойили эса, шеърда айтилганидек, озодлик, ҳар бир озод киши ўзининг мустақил фикрига эга бўлиши, инсоннинг на бировни қул қилиши-ю, на бировга қул бўлиши ва хоказо. Демак, Ғафур Ғулом инсон ва юртдоши эришиши мумкин бўлган энг буюк инъом деб эрк ва ҳуқуқни тушунади, эли, юрти, халқи шунга етишувини орзу қилади. Бир сўз билан айтганда, бизнинг бугунги Мустақиллигимиз Ғафур Ғулом тасаввури ва тафаккуридаги олий идеал эди.

Устози билан Самарқанд сафарида бирга бўлган Саид Аҳмад Регистон майдонидан ўта туриб, Навоий билан хаёлан суҳбатлашган Ғафур Ғулом дилидан бадиҳа тарзида қуйидаги мисралар отилиб чиққанини хотирлайди ва бу мисралар шоирнинг бир йилдан сўнг чоп этилган Навоий ҳақидага ажойиб шеъридан ўрин олганини эътироф этади:

Дурахшон юлдузлар сари ўкирган
Бўйнида занжиру қалби озод шер.

Устоз Навоийга нисбат берилган бу занжирбандлик, муайян маънода, Ғафур Ғуломнинг ўзига ҳам дахлдор эди.

Наинки шеърлар, балки юқорида кузатилганидек, қатор ҳикояларида ҳам қанчадан-қанча фикр ва ғояларнинг, сўзлар, ибораларнинг, санъат ва образларнинг занжирбандликка маҳкум бўлгани шундай хулосага келишга асос беради.

Шоир озод жамиятда, озод замонда яшаётганини улуғлаб кўп шеърлар ёзди. Аммо қуйлаётган озодликни ёза туриб, ҳақиқий озодликни қумсаб яшади. Чунки, қалби гўё «озод» бўлган билан, бўйнидаги, вужудидаги кўринмас, залвори жуда оғар занжирларни доимо ҳис этиб яшади. Шунинг учун, баъзан, унинг бағридан отилиб чиққан сўзлар, мисраълар жунбушидан ғазабнок ва аламнок фил хасратининг нидолари келади:

Қўтир фил сингари беш юз йил яшаб,
Беш юз йил бировга хизмат қилмоқдан,

Бедпай даланинг янтоғин ошаб

Озод кулонликни афзал билганман.

«Ассалом» шеъридаги бу сатрларни ўқиган китобхон: улар шоирнинг ўз тилидан айтилаётган орзулар эмасдир, агар шундай бўлса, цензура уларга йўл кўярмиди, деган фикрга келиши, табиий. Тўғри, шоир бу фикрларни Африка фаллоҳлари тилидан айтади. Асар лирик қаҳрамонини ифодалаётган «мен» ҳам ўша Африка фаллоҳини назарда тутди.

Лекин, шеърда акс эттирилаётган мақсадда, лирик қаҳрамон кифоасидаги ҳис-хаяжонда, уй-фикрларда, орзу-умидларда муайян даражада муаллифнинг ўзи ҳам иштирок этишини назарда тутсак, юқоридаги мисралар бағрида Ғафур Ғуломнинг ўзи мавжуд эмас, деб айта олмаимиз. Муаллиф ўз дардлари, қарашларини ана шу лирик қаҳрамонига сингдиради. Янада аниқроқ, айтганда, ўзининг ўрнига ана шу лирик қаҳрамонни сўзлатади. Чунки, ўзи бу фикрларни айтиш имконига эга эмас. Бу гапларни шоир айтмаса ҳам бўлмайди. Айтмаса, бамисоли портлаб кетади. Натижада, шоир ана шу дардларни айтиш имконини қидиради ва топади. Фикрларини лирик қаҳрамонга юклайди. Лирик қаҳрамон – африкалик фаллоҳ шоирга восита ролини ўтайди. Шунинг учун юқоридаги мисралардаги фикрлар фаллоҳ томонидан айтилаётган бўлса-да, лирик қаҳрамон бу ўринда воситагина бўлгани учун, ўқувчининг қабул қилиш орбитасида у иккинчи даражали ўринга тушиб қолади ва шеърхон бояги фикрларни худди шоирнинг ўзи айтаётгандек қабул қилади. Шоир ўқувчисининг бу табиатини билади, шеърни ҳам шунга мослаб ёзади ва янглишмайди.

Ғафур Ғуломнинг шу вақтгача атрофлича таҳлил этилмаган, аниқ мақсади ва ғояси етарлича очиқ берилмаган, моҳият эътибори билан, аксар банд ва мисралари кўчим маъноли, тағмазмунли, бедилона қатлам образлилик асосига қурилган асарларидан бири «Олим дўстимга» деб аталади.

Бир қараганда, шеър мубҳам тасаввур қолдиради. Чунки, муаллиф аниқ нима демоқчи эканини илғаб олиш қийин кечади. У, яна қайта ишланишини

кутган, бироқ, биз учун номаълум сабабларга кўра, шундай ҳолда эълон қилинмадимикан, деган ўйга ҳам боради киши. Лекин, шеърга жиддийроқ назар ташлаш, ундаги бу нотугаллик, «мубҳам»лик асарнинг моҳияти билан алоқадордир, деган ҳулосага олиб келади. Шеърга, фикримизча, даврнинг, тузумнинг ниҳоятда нозик ва муҳим ғояси яширинган кўринади. Бу, эҳтимол, муаллифнинг умр шомида, ўзига хос бир тарзда, чирмаб булса-да, айтиб кетишга эҳтиёж сезган бадий фикрларидан бир бўлса ажабмас.

Шеър, чамаси, 1964 йил охирларида ёзилган. Унда шоир дўстим деб таништираётгани лирик қаҳрамон – олимни ўзига ўзи маҳлиё бўлавермай, бенаф яшамай, бор илмидан халқни баҳрамонд этишга чакиради. Балки, шеърнинг ўз биографияси, тарихи, қаҳрамоннинг рототипи бордир? Ундаги жумбоқли мақсад яширилган мисралар, бандлар асарни муаллиф архиви, ижодий лабораторияси билан боғланишда ўрганишни тақозо этар. Унинг ёзилиш тарихидан хабардор кишилар бордир. Бу вазифаларнинг аниқланиши, келгусида мазкур асар моҳиятини очишга, албатта, аниқлик киритар. Биз эса, ҳозирча шеър матни ва унинг тағқатлами кўринишдаги ҳолатида таҳлил этишга уриниб кўрамыз.

Шоир лирик қаҳрамон (олим)га мурожаат эта туриб, уни бемаъни хаёлларга алданмасликка даъват этади. Лекин, булар қандай хаёллар эканини айтмайди, яширади ёки сир тутади. Улар жамиятга, тузумга, ўз вазифасига ишончсизликми, беҳурматликми, гумон ё иштибоҳми? Ёки, аксинча, тузумнинг шодонлиги, келажакнинг порлоқлиги, нурли, беташвишлиги ҳақидаги хаёлларми? Булар матнда йўқ, буни биз билмаймиз. Олим хаёлининг ундай эканига ҳам, бундай эканига ҳам шеърда очиқ-ойдин ишора йўқ.

Бу ҳақда, хусусан, қуйидагиларни ўқиймиз:

Бемаъни хаёлларнинг жилвасига алданма,
Унинг на тутқиси бор, ранги, ҳиди, сояси.
Сувда керосин изи беқасамдай товланур,
Ранго-ранг мағрурликнинг манманлиқдир дояси.

Лекин, фикрдаги образлиликнинг йўналиши, сўздага образларнинг тағмаёноси, ҳар қалай, узил-кесил аниқ айтиш қийин бўлса-да, шоир ниятларини тусмол қилишга бирмунча имкон беради. Сувдаги керосин беқасамдай товлангани билан, у асл беқасам эмас, бамисли рўё, алдоқчи товланишдир. Бунинг устига, у киши назарини тортгани билан йўқолишга маҳкум, ўткинчи товланишдир. Ялтироқ ўта мағрурлик ҳам ҳақиқий виқор, ижобий маънодаги ғурур бўлолмайди, у манманликдан бошқа нарса эмас. Риёкор манманликини бундай ўзни кўз-кўз қилишни келтириб чиқаради. Шунга қараганда, шоирнинг лирик қаҳрамон – олимга қараб айтаётган: бемаъни ҳаёлларга алданма, унинг на тоза ҳиди бор ва на пок ранги, на ҳатто, ором бергич бирор сояси деган поэтик фикр замирида шўролар тузумининг ўзи ҳақидаги баландпарвоз ҳаёлларию, унинг порлоқ келажаги ҳақидаги беўхшов ваъдаларига шама йўқмикан, деган фикрга боради киши.

Юқоридаги банддан кейинги тўртликнинг аввалида қуйидаги мисраъ бор:

«Умринг ўтиб боряпти, нодонсан, хабаринг йўқ...»

«Умр ўтиб бораяпти...». Бу нима дегани? Халқ тили билан айтганда, бу – умрингни зое ўтказма, яхшилик қил, яхши гапир, хатоларинг бўлса, тўғрилаб қол, дегани бўлади. Демак, бу фикр халққа мансуб, халқ эса, билиб гапирди, у ҳеч қачон шамолга совриладиган гапни айтмайди. Халқнинг бу фикри эса, олимга қаратилган, ким билсин, балки фақат унга эмасдир. Олим тимсолида жамиятнинг пешқадамлари, одамларни илгарига етакловчилар назарда тутилган бўлса-чи...

Агар шоир «Олим дўстимга» номли шеърида яширин равишда, тағмаёноли усулда чиндан ҳам шундай дейишга интилган булса, бу XX асрнинг 60-йиллари ўртасидага наинки ўзбек, балки, умуман ўша давр шўро шеъриясидаги ниҳоятда жиддий гап эди. Эҳтимол, бу мушоҳадалар кимларгадир эриш, кимларгадир зўрма-зўраки бўлиб кўринар, яна бошқа бировларга шеърни ўз ҳолига қўймай, қулоғидан чўзиб мулоҳаза юритиш бўлиб туюлар. Қайси бир мутахассис унинг бошқача ўқилиши, таҳлил

этилишини таклиф қилар. Буни ҳам истисно этмаслик лозим. Зеро, бир шеърнинг бир неча маъноларда ўқилиши бор ходиса ва бу хислат асар учун нутқ эмас, фазилат саналади. Биз эса, «Олим дўстимга» шеърининг ўқилиши мумкин бўлган вариантларидан бирини таклиф этдик, холос.

Қуйидаги бандни сиз ҳам ўқиб, мушоҳада юритиб курунг-чи, балки фикрларимиз бир жойдан чиқар балки, ўзингиз унинг бошқача, янги талқинини берарсиз.

Камтарлик рухингдаги олийликдан нишона,

Қуйи повдевор ғишти бинони кўтаради.

Икки-уч чизик билан қаримайди пешона,

Висол умид қилганлар жафони кўтаради.

Бу мисралар айни вақтда Бедил мактаби сабоқларидан муждалар ҳамдир. Бу каби гўзал муждалар тавсифи эса, ўзига алоҳида ва махсус ёндошувни талаб этадиган вазифадир.

«ҲАСАН КАЙФИЙ» ВА «АЛИҚУЛНИНГ ҚАРЗИ»

Ғафур Ғулом ўзининг яширин дардларини, орзуларини, тузумга раддияларини, келажакка йўллаган пинҳоний умидларини фақат шеърӣ асарларида эмас, айрим ҳикояларида ҳам ифодалади.

«Ҳасан Кайфий» ҳикояси ана шундай. Умр шоми – 1965 йилда ёзилган асар шу йил «Муштум»нинг уч сонидида босилди.

Ҳикоя сарлавҳаси остида қавс ичида «халқимизнинг юмористик эртакларидан» деган ёзувни ўқиймиз.

Ўзи хусусидаги фикрни билиш илинжида дарвеш, девона, Ҳизр кўринишида тунда юрт айланувчи подшо саргузаштлари ҳақидаги халқ эртакларидаги фабула асарга асос қилиб олинган. Асарда подшо Ҳизр қиёфасида юради.

Табиий савол туғилади: вафо қилмовчи умр ниҳоясига бир йил қолар-қолмас улуғ адибни бу мавзуга қўл уришга, уни бу йўналиш ва мазмунда асар ёзишга нима мажбур қилди ёки нима сабаб бўлди? Қалби, кўнгли юморга, ҳазил-мутуйибага, қувноқликка ўта мойил бўлгани учунми? Ғафур Ғулом юмористик ҳикояларнинг том маънодаги мастери эди. Унинг бу йўналишда жаҳон адабиётининг усталари билан бир қаторда тура оладиган асарлари бор. Адиб ижодини дастлаб шу йўналишда бошлаган эди. Умр кузагада унинг донишманд дили ёшликнинг бу жанрдаги қаҳқаҳаларини яна бир қумсадимикан?

Шундай бўлиши мумкин, зотан, яқиндан билганларнинг айтишича, Ғафур аканинг кўнгли ҳазил-мутуйибанинг кони бўлган экан. Бизнинг фикримизча, булар каторида ва булардан ташқари, ушбу асарнинг юзага келишида яна бошқа ниҳоятда жиддий сабаблар бор кўринади.

Булар муаллифнинг бағрида деярли ярим асрдан буён айтилмай, айтила олмай юрган дардлар. Адиб уларни элига, юртига айтмасдан кетолмас эди. Лекин, қандай қилиб айтасиз уларни, замон кўтармаса, мафкура кўтармаса, давлатнинг устунлари кўтармаса. Бунинг устига бу айтиш мўлжалланган фикрлар ўша даврда кенг миқёсдаги мамлакатининг энг каттасини, унинг

бошқарув сиёсатини танқид қилишга, фош этишга қаратилган бўлса?

Шу маънода «Ҳасан Кайфий» ҳикояси, бадиий жиҳатдан ҳам, ғоявий жиҳатдан ҳам Ғафур Ғулом ижодининг ҳеч муболағасиз, оққуш кўшиғи дейиш мумкин.

Лекин, мамлакатни, давлатни бошқараётган шахсни, у олиб бораётган сиёсатни фош этишнинг ўзи бўладими? Ўша замонларда-я. Ўтган асрнинг 60-йиллари ўртасида, устига-устак, шўролар ўз мафкурасини наинки мустаҳкамлаш, уни жаҳон бўйлаб ёйишга янада зўр бераётган бир паллада. Шу юртининг ўзида яшаб туриб бу ишни амалга оширишни ўйлаш хомхаёллик эмасми? Бу ишни очикдан- очик амалга ошириш мумкин эмаслиги аён, албатта. Шунинг учун Ғафур Ғулом ниятини амалга ошириш учун эртак жанрини танлади. Қаҳрамонларни ҳам халқ эртакларидан танлади: бири подшо, иккинчиси, тирикчилигини базўр, учма-уч ўтказиб юрган, ҳаёт уқубатларини норасолигини бир қултум май билан унутадиган ўта камбағал – Ҳасан Кайфий. Ҳикоянинг бошларидаёқ Ҳасан Кайфий тилидан айтилувчи Ҳофиз Шерозийнинг қуйидаги мисраларига дуч келамиз:

Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,

Бояд, ки боз бинем он ёру ошноро.

Адибнинг ўзи бу мисраларнинг қуйидаги таржимасини беради: «Кемамиз синиб, дарё ўртасида қолганлармиз, э ёқимли шамол, тезрок эсиб, бизга кирғоққа чиқишга ёрдам бер. Кошки, ўша ёру ошноларимизни қайтадан кўролсак».

Ҳикояни жиддий ўқиб чиққан хушёр китобхон бу байтга алоҳида эътибор беради. Ҳасан Кайфийдан ҳиргойи сифатида эшитилган, қаҳрамоннинг таъбидан шунчаки, хабар бераётгандек кўринган бу мисраларга ёзувчи муҳим мақсад ва маъно юклайди. Ёзувчи бизга таништираётган қаҳрамон қисмати, тақдири аро йўлда қолган, образли айтганда, кемаси синиб, дарё ўртасида афтодаҳол турган, қандайдир бир ҳаётий ёрдамга мухтож, бундай ҳолатга тушишдан аввалги вазиятдаги яқинлари, шажараси билан қайтадан дийдорлашув, бирлашув умидидаги киши. Ўқувчи бу камбағал, ночор Ҳасан

Кайфий тимсолида асар ёзилган замонадаги бутун бир халқ тақдирига ишорани туйишга ҳақли.

Ҳасан Кайфийнинг ҳаётда ўз аъмоли, эътиқоди, принципи бор. «Ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин». Ҳасан ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзининг ақлига, меҳнатига ишониб яшайди. Шунга амал қилади. Чунки унинг боқувчиси ҳам, ризқу рўзи ҳам шу – ақли ва меҳнати. Лекин, ҳикоядага подшо на Ҳасанни ўз ҳолига қўяди, на ақли ва на меҳнатини. Подшонинг асосий мақсади Ҳасанни боқаётган манбалардан, касб-кордан, тирикчилигидан, хуллас, ўзи танлаган йўлдан, ишдан мосуво қилиш. Фақат ўз йўриғига йўрғалатиш. Сен хоҳлаган йўл эмас, мен белгилаб берган йўналишигина сенинг қисматинг бўлади, бундан бошқасини топиб кур-чи, деб, шўрлик камбағал Ҳасан бошига истаган кишту корини солиш. Ҳасан эса, яна ўз ақли ва меҳнати туфайли подшо қўйган тўсиқлардан ўтиб, ризқу рўзини топиш билан овора. Подшо эса, яна уни ўз ҳолига қўймай, фақат мен айтган йўлдангина юрасан, ўзинг эмас, мен айтган ишнинггина қиласан, бўлмаса ҳолинг хароб, аҳволинг вовайло, қабилида иш тутишда давом этади.

Ҳикоя шу тариқа давом этади. Шу сюжет чизиғидаёқ, асар ёзилган замонадага бошимизда юритилган мустабидлик сиёсатига ишорани пайқаш қийин эмас. Лекин ёзувчи бу билангина кифояланмайди. Унинг мақсади янада чуқур «Подшо деган махлуққа доим бўйин эгиш хуш ёқади», дейди Кайфий ва ўзининг бу нарсасига хуши йўқлигини билдиради. «Сиғинадиган нарсам, – дейди у, – ўз ақлим, ўз меҳнатим, тақсир».

Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида шўроларни нечоғлик улуғлаган бўлмасин, шўро туфайли Ўзбекистан нақадар гуллаб- яшнаганини куйлаган бўлмасин, умрининг охирларига келиб, янада аниқроғи, 60-йилларнинг ўрталарида, жамият расолиги-ю, тузумни бошқараётган раҳбар адолатидан ҳафсаласи тамоман пир бўлди. Буни у яширин услубда, Ҳасан Кайфий тилидан образли ифодалар орқали айтиб кетди. Подшо яратганнинг сояси эканини у тан олади, айнаи вақтда, подшони яратганнинг сояси, дер экан, «соядан бирон нарса умид қилган киши аҳмоқ бўлади», дейди. Бу, ўз даври

учун ниҳоятда жиддий гап эди.

Ҳасан – Кайфий бўлгани билан, беш қултум-беш қултум нўш қилиш севган одати эканига қарамай, ҳалол, меҳнатсевар, беозор ва ўз эътиқодида мустаҳкам. У ҳатто «Ҳизр» қиёфасида кўриниш бераётган подшо олдида ҳам ялтоқланмайди. Ялтоқланиш у ёқда турсин, ҳатто подшо ҳақида икки оғиз ижобий гапиришни истамайди. «Ҳизр» қиёфасида яшириниб, элдага ўзига доир фикрни билишни истаган подшо қанча уринмасин, Ҳасан Кайфий оғзидан «подшо саломат бўлсин», деган фикрни юлиб ололмайди.

Бу асарга синчиклаб назар ташлаш, унда ёзувчи наинки умр шомидаги, балки узоқ замонлар, яъни ёшлигидаги аламларини, армонларини ҳам яширган, деган хулосаларга келиш имконини беради. Зотан, ҳикоядаги: «инсонпарвар» ваъдаларга алданиб, учиб, ишониб, бир вақтлар уйимизнинг эшигини ўзгаларга ланг очиб қўйганимиз ҳам тўғри бўлмаган экан, дейилгувчи фикрга имо-ишоралар шундай дейишга асос беради.

Яшириниб, бошқача кийим кийиб, ўзини «Ҳизр» кўрсатиб юрган подшонинг номатлуб фикр ва феъл-атвор эгаси эканини билгач, унга қарата Ҳасан Кайфий шундай дейди: «Мен аҳмоқ бўлмасам, биринчи куниёқ сизни хужрага таклиф қилармидим, эҳ, аттанг, аттанг!».

Эътибор беринг, охириги «эҳ, аттанг, аттанг» сўзлари ҳис-ҳаяжонни кучайтириш баробарида, адиб кўзлаётган яширин, кучимли маъно-мақсадни янада мустаҳкамлаётгандек бўлади. Шу биргина «аттанг!» остига қанчадан-қанча улуғ маъно ва афсусни яшира олади адиб.

Булар-ку, майли. «Ҳизр» кўринишидаги киши Ҳасан Кайфий подшога навкар бўлишини нафас қилганда, унинг ўтакаси ёрилаёзади. «Бундан ҳам расво нафас бўладими», дейди Кайфий. Ҳурликни, эркинликни ҳамма нарсадан аъло қўйган, ўз ақли, ўз меҳнати билан кун кўришни барча юмушдан устун қўйган Ҳасан Кайфий учун энди бу мужда – ҳатто подшо эса-да унга тобелик, бўйсиниш, сўзсиз итоат қилиш, хизматида бўлиш Ҳасан учун бахтиқаролик, дегани эди. Шунинг учун Ҳасан Кайфий «бу нафасдан жуда ранжиди».

Эртасига Ҳасаннинг уйига бир шоп мўйловли ҳарбий йигит кириб келади. Унинг «бошида дубулға, эгнида совут, билагида қалқон, қўлида найза, елкасида камон, бир ёнбошида садоғ, бир ёнбошида қилич». Бу портретни ўқиб, бир жиҳатдан, ундаги жонлиликдан қойил қолиб, ёппирай, Ғафур Ғулом бу сипоҳини тириклайин ўз кўзи билан кўриб ёзганми, деган фикрга борасиз. Ва, яна бир жиҳатдан, қадимги қурол-яроқларни номба-ном билиши-ю, улар аскар танасининг қаерида жойлаштирилишидаги аниқликни кўриб, адибнинг билагонлигига қойил қолмай иложингиз йўқ.

Сезиб турибман, аёвсизроқ танқидчи ҳамкасбим, бу ерда адиб меъёридан ошириб юборган-ку, бир вақтнинг ўзида бир сарбоз шунча аслаҳа билан юрмайди, балки, уни қўтара олмас ҳам, деган иштибоҳни билдириши мумкин. Бу фикр мантиқан тўғри, лекин бадиий жиҳатдан эмас. Бадиийлик ҳам меъёр талаб қилади. Лекин бу ўринда, асарнинг юмористик характери ва эртақнамо жанравий услубда ёзилганини унутмаслик лозим. Ҳикояга, шуни эътиборга олиб ёндошсак, адибнинг юқоридаги тасвири ўзини тўла оқлайди ва фикр юритаётганимиз портрет тасвирини ёзувчининг қусури эмас, аксинча, бадииятдаги, тилдаги, тарихийликдаги юксак маҳоратидан бир кўриниш сифатида баҳолай оламиз.

Ғафур Ғулом вафотига яқин бундай қалтис ғоялар илгари сурилган, қалтис фикрлар айтиб кетилган асари шу биргина «Ҳасан Кайфий» ҳикояси эмас. Бундай хусусиятлар унинг бу даврда ёзган яна бир қатор ҳикоялари учун кам хосдир. Демак, катта ижтимоий дардларни, миллий-ижтимоий ғояларни яшириб айтиш Ғафур Ғулом ижодининг сўнгги босқичида у ёки бу даражада кўриниб қолувчи тасодифий ҳодиса бўлмай, бу даврда жиддий тайёргарликлар билан онгли равишда амалга оширилган ёзувчи ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида баҳоланиши мумкин. Адибнинг ана шундай навбатдаги асарларидан бири «Алиқулнинг қарзи» ҳикоясидир.

Асардаги бадиий ният, бадиий ғоя, ҳатто, аввалги асардан кучли бўлса кучлики, ундан кам эмас. Аввалги ҳикояда эртақнамо мазмун ҳажвий-

юмористик усулда баён қилинган бўлса, кейингиси - «Алиқулнинг қарзи»да реал, ҳаётий воқеалар изчил реалистик услубда акс эттирилади.

Ғафур Ғулом пахта ҳақида кўп ёзди. Режаларнинг дўндирилишига қанчадан-қанча ёлқинли мисралар бағишлади, азамат пахтакорни кўкларга кўтарди. Энди, мана, кўп йиллар ўтгач унинг меросига шошилмай, синчиклаб назар ташласак, Ғафур Ғуломнинг ҳам юрагида пахта масаласида дардлари жуда кўп экан. Кўп экан-у уларни ошкор айтишмай, юрак тубига яшириб юрар экан. Уларнинг, чамаси, айтиш вақтини, имконини, йулини, услубини тинмай қидириб юрар экан.

«Алиқулнинг қарзи»да адиб шу йўлни, имкониятни топади шекилли, уни амалга оширишга киришади, шунда ҳам ниҳоятда эҳтиёткорлик билан. Фикримизча. Муаллиф бу ҳикояни ёзиб бўлгач, ўзининг яқин фикрдошлари, шу жумладан, партиявий матбуот казолари, ва, эҳтимол, ҳаттоки, жумҳурият раҳбарлари билан асарни чоп этиш масаласида маслаҳатлашган. Маслаҳатлашганлар ҳам ҳикоя ичидаги яширин дардлар, гаплар, илгари суриладиган бадиий ғоя давр учун унча-мунча эмас, ниҳоятда жиддий эканини тушуниб етганлар шекилли, цензурадан ўтказиб олиш, имкони бўлса, уни аввал, марказда чоп этириш маъқул топилади.

Ҳикоянинг аввал рус тилида, марказда, «Правда» газетасида (1965, 6 ноябрь), сўнг ўзбек тилида (1965, 7 ноябрь) эълон қилиниши юқоридаги каби мушоҳадалар юритишга ундайди.

Пахта ўзбек халқининг бахти, толеи, ризқ-рўзигина эмас, унга зўравонларча муносабатда бўлиш туфайли бошига тушган бало ҳам бўлди, деган гапни 60-йилларнинг ўрталарида айтиш мумкин эмас эди. Лекин, керак эди. Ғафур Ғуломнинг дев юраги шу иш учун енг шимирди. Ўз ниятини амалга ошириш, бу ўринда, тузум устунларини чалғитиш ҳамда цензурада ўзига йул очиш учун муаллиф мавзуни ва даврни шўродан аввалги замондан танлади. Лекин, асосийси, ҳикояда асар ёзилган замондаги ўзбекнинг дардларини ифодалади. Зийрак ўқувчи асар замиридан шу куннинг ғояларини ўқиб олажагига ишонди. Ҳикоя юзасидаги матнда эса, гуё ўтмиш

кўрсатилаётгандек, ўтмишдаги чоризм ва унинг чиновниклари, тадбиркорларининг пахта ва пахтакорга муносабати кўрсатилиб, улар фош этилаётгандек, бу билан ўтмишга нафрату ҳозирга муҳаббат ўқилаётгандек йул тутилди.

Ҳикоядаги, бир қараганда, гўё аҳамиятсиздек туюлиши мумкин бўлган элементларга ҳам муаллиф жиддий маънолар юклаган. Бош қаҳрамон исмига эътибор беринг: Алиқул. Исмдаёқ унинг тақдирига ишора бор. Воқеа рўй берадиган қишлоқнинг номи эса - «Юпун». Бу, энди, шўрлик пахтакорнинг ҳаётига ишора. Ҳикояда ўқиймиз: «Шу замонларда ҳамма деҳқон ўзини пахтага урган, пахта деса, баъзиларнинг оғзидан бол томади, баъзиларнинг кўзидан ёш оқади». Ёзувчи шу тариқа ўқувчини аста-секин асосий мақсадга, асосий ғояга тайёрлаб боради. Пахта меҳнатининг жуда оғирлиги айтилади. Лекин, чалғитиш ёки эҳтиёткорлик учун бўлса керак, умуман, пахта эмас, Алиқул эккан «жайдари ғўза» навининг ўта қийинчиликлари ҳақида гап боради ҳикояда. Юқорида айтганимиздек, асарга асос қилиб олинган замон ҳам кўп йиллар бурунга давр: ер ҳайдашга ҳўкиз солиниб, омоч тортиладиган пайтлар, ўғит ўрнига катта кўчанинг тупроғи солинадиган вақтлар... Ҳосилнинг чўғи ҳам ҳаминқадар. Иваново-Вознесенскдан келган ҳаннот - комиссионер пахтани олиб кетади. «Тошкенту Бухородан эмас», жуда узоқдан келиб, олиб кетилади, деб урғу беради ёзувчи. Бу етиштирилаётган пахтамининг ўзи-ю, ундан келадиган бойлик, даромадлар Тошкенту Бухорода қолмай, узоқларга ташиб кетилишига ёзувчининг нозик шаъмасидир. Булар ҳам асосий ғояни очишга тайёргарлик сирасига киради. Бош ғояни очишга эса, адиб қуйироқда эътибор беради. Алиқул етишти-раётган пахтаси эвазига тирикчилиги учун ун қадок туз, бир қадок чой, беш газ чит, икки дона лампа шиша олган. Ҳисоб-китоб қилингандан сўнг маълум бўладики, эрга баҳордан кеч кузгача тинмай тер тўккан, баъзан ҳўкизнинг силласи куриганда бир ёнбошига ўтиб, ўзи дам омоч тортганига қарамай, бояқиш Алиқул даромад олиш ўрнига қарз бўлиб қолади. Ахир, тонг отгандан кун ботгунча бутун оиласи билан деярли йил бўйи ишлаб, хирмон

кўтарганда, оқибат не-не колхозлару, не-не минг шўрлик ватандошларимиз даромад олиш ўрнига қарзга ботиб қолавермайдиларми шўро йилларида, ҳатто, унинг гуллаган даврларида. Алиқул тақдирида худди шуни акс эттирмаётими, адиб.

Алиқулнинг қисматини ўқиб, талабалик йилларимизда пахта теримига бориб, соғлиғи кўтармагани ёки шаҳарлик экани боис, қўлию бели кўп ҳам қайишмагани туфайли, нари борса базур овқат ҳаққини оқлаган ва ёки ҳатто терим тугагач, шаҳарга қарз бўлиб қайтан ва бу қарздорлиги учун талабалар мажлисида астойдил изза қилиниб, тавба-тазаррулар билангина базур талабалик гувоҳномасини сақлаб қолган айрим курсдош дўстларим ёдимга тушади.

Ахир, қанча-қанча миллионлаб тонна пахталар ташиб кетилаверди. Ўзимиз етиштирган пахтани ўзимиз тайёр маҳсулотга айлантириш имконига эга бўлмадик. Ўзимиз тайёрлаган пахтанинг, дейлик, бир килосини ўн сўмга сотиб, шу бир кило пахтадан тайёрланган ўнта дастрўмолни эса энди яна ўзимиз юз сўмга сотиб олишга мажбур бўлиб яшадик. Алиқул сингари хўкиздек терга ботиб ишлаб, яна қарзга ботиб қолавердик. Мамлакат миқёсидаги бу «қарз»ларимизни эса, марказда юзимизга писанда қилишдан тинмадилар. Меҳнаткаш халқ, у билан бирга тер тўккан не-не раҳбарлар гўё, гуноҳкордек бошларини эгиб яшаб келаверади.

Ғафур Ғулом бу ҳолни ҳикояда аниқ, тиниқ ва ихчам равишда Алиқул қиёфасида қуйидагича ифодалайди:

«Комиссионер узоқ чўт қоқди:

- Э, Алиқул, Алиқул, бу йил яхши ишламабсан, даромадингнинг мазаси йўқ, пахтанг кам, бозор касод, ҳа, майли, пахтангни оламиз, лекин, устингда анча қарз қолади».

Шўрлик Алиқулнинг «оппок муйсафид боши кўкрагига энгашиб тушади». Ерга тикилганча, у билан маслаҳатлашгандай бўлади, боёқишнинг шу ердан бўлак маслаҳатлашадигани, таянадигани, суянадигани, юрагини ёрадигани йўқ. Биладики, фақат шу ер унинг гапига, дардига жимгина қулоқ

солиши мумкин.

«- Хўш... азиз ер, бундан буёнги ишимиз қалай бўлди, яна қарздор бўлиб қолибмизку. (мен чиздим - Б.Н.). Раҳм қилсанг-чи, дурустроқ ҳосил етказсанг-чи, зорама-зора келаси йилга қарзларимиздан қутулиб, боримизни қоқсак...» Шу лавҳага келганда ёзувчининг ҳам юраги тўлиб кетади шекилли, ушбу жумладан сўнг ўзининг чексиз нафратини тўкиб солади. Бунинг учун адиб бағрида вулқонланган, неча ўн йиллар давомида дилида тугулиб ётган аламни портлатиб юзага чиқаради ва қаҳрамон Аликул тилидан шундай дейди: «Шу олибсотарнинг бетига тупурсак». Бундан каттиқроқ сўз, бундан чексизроқ нафрат бўлиши мумкинми?

Комиссионернинг Аликулдан бўлак деҳқонларга муносабатини кўрсатиш орқали ёзувчи масала моҳиятини ва у шахс табиатида тажассум топган разолатни янада чуқурроқ очади. Бу ўринда адиб сўзининг бадий кучи шу қадар теран, шу қадар аниқ, шу қадар мўлжалга тўғри тегадиганки, комиссионер нутқининг ҳар бир бўлагига, ҳар бир иборасига ҳикояга олинган даврнинг эмас, худди ҳикоя ёзилган даврнинг аламлари, дардларини реалистик равишда сингдиришга муваффақ бўлади.

Комиссионер нутқида ишлатилган «мана бу векселга бармоқ босинглар» дейилган жумла асардаги воқеанинг гўё шўро тўнтарувидан олдинги даврда рўй бераётганига ишора қилаётгандек туюлса-да, бу - аслида, адибнинг яна бир усталиги, шўронинг сиёсий гурзисидан эҳтиётланиш йўсини, матбуот коровулларини чалғитиш усули. Комиссионер нутқидаги қолган деярли барча жумлалардага маъно- моҳият эса, асар ёзилган давр руҳига қаратилгандир. Комиссионернинг хирмон тепасида туриб, деҳқонларга уқдираётган мана бу гапларига эътибор беринг. Адиб келтирган кичиккина бир абзац нутқда пахта масаласида ўзбек халқи бошига ёғилган ташвишу- азоблар нечоғлик аниқ, тўқис, тиниқ ва бадий теран қамраб олинганини англаш учун биз уларни шартли равишда куйидагича, алоҳида-алоҳида бўлиб кўрсатишни маъқул топдик: 1. «Ҳа-ҳа, чаққон-чаққон бўлинглар»; 2. «Мана бу пулни олиб, ўлмаснинг куни еб турунглар»; 3. «Энди яхши меҳнат

килинглар». 4. «Яхши ҳосил олинглар». 5. «Зорама-зора келаси йил қарздан қутулиб қолсанглар» ва ҳоказо.

Адиб комиссиянернинг юқоридаги фикрларини келтириб, шундай деди, эмас, «деяётгандек бўларди», дейди. Бу билан, бир жиҳатдан, қаҳрамон психологиясини очишга эътибор кучайтириляпти, адибнинг қаҳрамон рухий дунёсини ўқий олишдаги усталиги кўриняпти, албатта, лекин, иккинчи бир жиҳатдан, бу ўринда адибнинг ўта эҳтиёткорлиги ҳам яшириниб ётади.

Ҳаёт шу зайлда давом этаверади. Пахта масаласида ўзбек халқи гарданидаги азоб-уқубатларни, ёзувчи қуйидаги икки сатрга жо қилади. «Яна бақор, яна омочу бўйинтуруқ, ўша-ўша чигит, ўша- ўша ер, ўша-ўша меҳнат, ўша-ўша ҳасрат». Эътибор беринг: адиб икки сатрда «ўша» сўзини бир эмас, икки эмас, саккиз марта ишлатмоқда. Бу ўзбек халқини эзиб юборган ҳасратларнинг давомийлиги ва ундан қутулишнинг чорасизлигига бадий ишорадир.

Бу ўринда кичкинагина ҳажмли ҳикояга Гоголь, Чехов, Қаҳҳор, Чўлпон янглиғ жуда катта маъноларни сингдира олиш маҳоратини кузатиш мумкин. Комиссиянер характерида пахталаримизни алдаб, юҳоларча ноинсофлик ва зўравонлик билан олиб кетилган ижтимоий куч қиёфаси; Алиқул характерида эса, пахта даласида салкам| қулларча мутелик билан ишлашда давом этган, бунга чидаган, иродаси синмаган ва букилмаган халқ, вакили табиати гавдаланади. Маллифнинг юқоридаги фикрини яна бир марта келтирайлик. Ун пахта туфайли халқ зиммасидаги уқубатлар ўзининг мухтасар ва умумлашма бадий ифодасини топади: «Яна бақор, яна омоч бўйинтуруқ, ўша-ўша чигит, ўша-ўша ер, ўша-ўша меҳнат, ўша – ҳасрат». Бу – улкан минбарларда туриб халқ фаровонлигининг ўсаётгани ҳақида, порлоқ жамият яқинлашиб қолгани ҳақида дунёга жар солиш нечоғлик авж олмасин, пахтага боғланган халқ ҳаёти турмуши, ҳасрати ўша-ўша бир маромда кечаётгани манзаранинг сўздаги бадий суратидир.

Ёзувчи Алиқулнинг ер билан гаплашиш приёмидан асарда ҳикоя жанрига хос равишда ниҳоятда ихчам, лекин чуқур ва унумли фойдаланади.

Агар хотирангизда бўлса, Чингиз Айтматов ҳам «Момо ер» қиссасида қаҳрамон қалбини очишда шу усулни усталик билан қўллайди ва қирғиз адиби ўз қаҳрамони Тўлғанойнинг Момо ер билан мулоқотига катта бадий маъноларни сингдиришга муваффақ бўлади. Чингиз Айтматовга бу масалада, эҳтимол, Ғафур Ғуломнинг муайян таъсири бордир.

«Аликул ер билан гаплашади:

– Ҳой, онагинам, раҳминг келса-чи, бир кучан, карзлардан қутулиб олайлик.

Ердан чурқ этган садо чикмайди. Аликулнинг елкасида комиссионер шарпаси тургандай». Бу қисқагина жумладаги чуқур, теран маънони таъкидлаш ўринли бўлур эди.

Бу кичик лавҳада Ўзбекистан тупроғидан тўрт етмагандай, беш озлик қилгандай, олти миллионлаб тоннани талаб қилишдан тап тортмаган юхо кучларга ишора, ер шўрликнинг эса, кучана-кучана шўри қуриётганига, унинг турли-туман гербицидлар-у, пестицидлардан адои тамом бўлаётганига шаъма бор эди. Адиб ҳикоя жанрига муносиб равишдаги ихчамлик билан айрим сўз, айрим жумлага шу қадар чуқур маъно сингдира олади.

ИЖОДНИНГ ЖОН ТОМИРЛАРИ

Шоир табияти

Бадий ижод, хусусан, ёзувчи ижоди ҳақида фикр юритганда, биз, кўпинча, асарлардаги фазилатлар, муаллифнинг маҳорати ва ундаги ўзига хос хусусиятлар атрофида мулоҳаза юритишга ўрганиб қолганмиз. Бу мушоҳадалар катида муаллиф номи тилга олиниб, бот-бот такрорланиб, эътироф этиб турилади, холос. Асар ҳақидага кузатишларга берилиб кетиб, уларни яратган муаллифнинг феъли, табияти, атвори, маслаги ҳақида, босиб ўтилган ҳаётий йулидаги муҳим ҳодисалар, мураккабликлар, зиддиятлар, азоблару қувончлар ҳақида гапиришни, нари борса, иккинчи планга тушуриб қўямиз ёки баъзан буткул унутамиз.

Холбуки, шоирни шоир қилган, унинг ҳар бир конкрет асари юзага келишига сабаб бўлган бош, етакчи омил Оллоҳ берган ва муайян муҳит таъсирида тарбия топган табияти, оила кучоғи, дустлари, яқинларидир. Биз шўро замонида шоирни шоир қилувчи омил замон, жамият, тузум деб келдик. Бу – марксча фалсафанинг бир томонлама, ўз йўриғига солувчи таълимоти оқибати эди. Тўғри, тузум ва жамият, унинг фалсафаси ва мафкураси ижодкорга таъсир этади, буни инкор этиб бўлмайди. Бироқ бу таъсирни фақат ва буткул бош омил даражасига кўтариш нотўғридир. Агар жамият, тузум бош омил бўлганида, унинг бағрида, таъсирида яшаган ҳамма ижодкор бўлиб кетмасмиди. Лев Толстой замонида жамиятдан мутаассир бўлган кишилар каммиди?

XX аср тонгидаги жадидлар муҳотида Ватан дардларини, эл-юрт армонларини Чўлпондан кам бўлмаган даражада тушуниб етган замондошлари оз эмас эди. Лекин тарих абадиятга Лев Толстой, Чўлпонлар номини олиб қолди. Бунинг бош сабабчиси эса, уларга таъсир этган жамият, тузум эмас, балки оллоҳ берган ўз шахсий табиатларидаги феъл-атвор, қабул қилинган таъсирни туйғу ва тафаккурда қайта яратиш даҳоси, ўтмиш аجدодларидан ўтиб келган ирсий хусусиятлар, тарбия топган муҳит, оила кучоғи, дўст-яқинлар ва ҳоказолардир.

Шу боис, асарлари билан баббаробар ва ундан кам бўлмаган равишда, санъаткорнинг ўзининг ҳаёти, феъли, атери, эътиқоди, маслаг; яқинлар, дўстлар даврасидаги муҳит, оила қучоғи ва ҳоказолар атрофлича ўрганилиши зарур. Бу ишни амалга ошириш санъаткор асарлари юзага келиши сабабларини аниқлашга очқич бўлади, маҳорати омилларини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Бу гаплар янгилик эмас, албатта. Бу йўналиш жаҳон адабиёт-шунослигида қадимдан мавжуд. Бобомиз Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» сингари мумтоз асарлари барчада маълум. Ғарб адабиётшунослигида ёзувчи табиати, шахсини ўрганиш бўйича кўп асрлик ажойиб анъаналар мавжуд. Ўзимизда ҳам, бу борада масалан, проф. Н. Каримовнинг Ойбек, Ҳ.Олимжон, У. Носирга бағашланган тадқиқотларига ўхшаш қатор тадқиқотлар майдонга келди. Забардаст ёзувчимиз Саид Аҳмаднинг бу борада Ғафур Ғулом ҳақидаги хотиралари, айниқса, қимматлидир. Лекин, бу иш ҳамир учидан патир, холос. Ғафур Ғуломдек буюк адиб шахси, табиатини ўрганиш янада чуқурлаштирилиши лозим.

Ғафур Ғуломнинг шоир бўлиб етишувига кўпдан-кўп сабаблар бор, албатта. Лекин, ана шу сабабларнинг биринчиси, ирсиятга боғлиқ бўлса, ажабмас. Оталари дурустгина шеър ёзган экан. Шоир ўзи оналарининг Шарқ шеърляти ихлосманди бўлгани, гоҳ-гоҳда шеър машқ қилгани ҳақида маълумот беради. Тоғаларидан бири, ҳатто, девон тузиш даражасига етган.

Яқинлари Ғафур Ғуломнинг тил билиш борасида алоҳида иқтидори бўлганини айтадилар. У араб тилини ажабтовур эгаллаган, форс-тожик тилида эркин гаплашган, Бедилни оригиналда ўқиган, озарбайжон, турк, қирғиз, қозок, туркман, татар, уйғур тилидаги асарларни мутолаа этиш баробарида бу тилларда қийналмай мулоқот қилишдан ташқари, уларнинг айримларида, иккиланмай, нутқ сўзлай олиш даражасида бўлган. Улкан озарбайжон олими Ҳамид Араслига озарбайжон тилида хат ёзгани маълум. Академик Салоҳиддин Мамажонов Ғафур Ғуломнинг тўғридан-тўғри уйғур

тилида машқ қилинган шеърлари борлигини айтади. Рус тилини эса, нозик сир асрорларигача ўзлаштирган. Хатто олий маълумоти бўлмаган, тил ўргатувчи махсус ўқув юртларида сабоқ олмаган кишининг бу даражадаги лисоний ўқувига хайрон қолмай иложингиз йўқ ва бунинг сабаблари қаерда экан, деб хайратга тушасиз. Бунинг бош сабаби, шоирнинг ўзидаги буюк ҳофиза кучи, ғавқулодда равишдаги билимдонликдан ташқари, давраларга, у ёки бу тил мансуб муҳитларга жон-дили билан сингишиб кетиши, турли тилдаги биродарлар ила боғланган меҳр ришталарининг давомийлиги ва мустақиллиги, албатта.

Шоир таржимаи ҳолидаги айрим нуқталарга эътибор берилса, тилдаги билағонликка сабаб бўлган бошқа баъзи бир жузъий жиҳатлар ҳам очилади.

Ғафур Ғулом ўсмирлигида жаид мактабда ўқиган. Бу мактабда ўқишни эътироф этиш у ёқда турсин, шўро даврида жаидларнинг номини ижобий маънода тилга олишнинг ўзи мумкин эмас эди. Шу бойс, шоир 30-йилларнинг ўрталаридан кейин, ҳеч қачон, ҳеч қаерда жаид мактабда таълим олганини эсламайди. Ҳолбуки, у ана шу мактабда ўқиганида араб ва форс тилидан дурустгина сабоқ олганди. Унинг бу тиллардан бирини бирмунча, эгаллагани, иккинчисидан эркин, оригиналдаги асарларни ўқий олиши сабаблари ана шунга бориб боғланади.

Бундан ташқари, шоир бу тилларни дурустгина билган отасидан ҳам муайян уй сабоқлари олгани эҳтимолдан узоқ эмас. «Ёлғондан қовоқ солса ҳам табассуми билиниб» турадиган отаси Муҳиддин Мирза Ориф ўғли уч-тўрт тилда сўзлаша билган ва, юқорида айтганимиздек, шеър ёзган.

Кўринадик, тил билиш ҳам Ғафур Ғулом учун ўзидаги билимдонликдан ташқари, ота мерос бўлиб, кўп тилни эгаллаш борасидаги чечанлик, маълум маънода, ирсиятга бориб боғланади.

Бу билан биз улкан шоир, албатта, доим ирсиятга бориб боғланиши керак демокчи эмасмиз. Ота, онаси, авлоди шеърятга кўп алоқаси бўлмаган кишилардан ҳам буюк шоирлар чиққан. Биз бу ўринда Ғафур Ғулом таржимаи ҳоли, шахси ва ирсиятидаги фактларни эътироф этяпмиз, холос.

Мана шунга яна бир мисол.

Тил билишнинг зарурлиги ва муҳимлиги ҳақда шоирнинг ёшларга ўғитлари ҳам бор. 1965 йил ёш ёзувчилар билан учрашувда сўзлаган нуткида у немис, инглиз, француз тилларини «билиш жуда зарур», деган эди. Ғафур Ғуломнинг бу йўналишдаги иқтидори унинг фарзандларида ҳам намоён бўлди. Академик Қ.Ғ.Ғуломов ва академик Б.С.Йўлдошев инглиз тилида наинки эркин сўзлашадилар, эркин ёзадилар, балки инглиз тилидаги матнни эмин-эркин таҳрир ҳам қила оладилар.

Ғафур Ғулом ҳазил-мутуйибага ниҳоятда ўч бўлганини, завқи, хушчақчақлиги баланд бир дилбар ва дилкаш инсон бўлганини айтадилар. Буни унинг асарларидан ҳам билиш мумкин. «Ҳийлаи шаръий», «Менинг ўғригина болам», «Ҳасан Кайфий» каби асарлари жаҳон ҳажвий-юмористик асарларининг нодир намуналари қаторида тура олади.

Ёзувчининг ҳазил-мутуйиба ва қувноқликдаги жозибаси, авваламбор, Яратганнинг бандасига эҳсони, албатта. Бундан ташқари, агар изланса, бу фазилатнинг ҳам айрим учлари кўриниб қолади. Юқорирокда келтирганимиз кичик жумлани яна бир эслайлик. Шоир отаси «ёлғондан қовоқ, солса ҳам табассуми билиниб» турадиган киши бўлган. Бу – отанинг ҳам ниҳоятда серзавқ, қувноқ, ҳаётсевар, шавқи қалбининг қирғоғидан тошиб турадиган киши эканлигидан дарак беради. Демак, шоир табиатидаги бу фазилатлар ҳам ота меросдир, боқача айтганда ирсиятига алоқадордир.

Ғафур Ғулом отадан тўққиз, онадан ўн беш ёшида етим қолди. Етимлик унинг бутун тақдирига, шу жумладан, қатор буюк асарлари яратилишига кучли таъсир кўрсатганини мутахассислар алоҳида эътироф этадилар. Бу масала, айниқса, академик Салоҳиддин Мамажонов тадқиқотларида чуқур очиб берилади. Ҳа, етимликнинг дилда қолдирган оҳлари Ғафур Ғуломнинг 1923 йилдаги биринчи асаридан тортиб, деярли охириги асарларидан бири 1965 йилда ёзилган «Менинг ўғригина болам» ҳикоясигача ўз таъсирини кўрсатиб келди.

Ғафур Ғулом пайғамбар ҳам ўз ҳадисларида катта эътибор берган бу

масалани доимо ёдида тутиб келди. Баъзан асарларига олган қалам ҳақи учун муҳтож мактаб ўқувчиларига кийим-кечак олиб берди, айрим кичик тўпламларининг пулини тўлиғича оталиғидаги мактабга ўтказди, мактаб кутубхонасини китоблар билан таъминлаб турди.

Шоирни, баъзилар, 30-йилларнинг аввалигача кўп ҳам маълум эмас эди, у шўролар мадҳиясига берилгач, машҳур бўлиб кетди, деган фикрни айтадилар. Бу қараш асоссиздир. У 20-йиллардаёқ кенг миқёсда танилди, 30-йилларга келганда эса, бу машҳурлик, ҳатто, халқаро миқёсга кўтарилди. Буни биргина факт тасдиқлай олади. Бу машҳурликни унга асарларидан ташқари, шахси ва табиати, ўз атрофига ўзгаларни, тенгқурларни, ёшларни жипслаштира олиш, уюштира билиш, ташаббускорлик қобилияти, меҳмондўстлиги, одамшавандалиги, оламга тийраклик билан назар ташлашга интилиши каби фазилатлари таъминлади.

Масалан, бу ўзбек шоири ҳақида 30-йилларнинг бошидаёқ Масков матбуотида илиқ фикрлар ёзила бошлади. Бу фикрлар Тошкентлик ўзбек қаламкаши ёхуд масковлик пролетар шоири эмас, фарангистонлик адиб ва арбоб қаламига мансуб эди. 20-йиллардаёқ халқаро ишчилар ҳаракатида анчагина танилиб қолган Поль Вайян- Кутюрё 1931 йилги Тошкент сафаридан сўнг «Огонёк» журналида шундай деб ёзади: «Қирқ кишидан иборат бўлган биз меҳмонларни Ғафур Ғулом рафиқаси ва тунғич кизи Ипак билан ўз уйида қабул қилди». У Ғафур Ғуломнинг таниқди шоир, ҳикоянавис ва таржимон эканини айтгач, шундай дейди: «Бугун унинг атрофига туркман, ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик, рус ва татарлар йиғилишган. Уларнинг ҳаммаси ёшлар». Бундан ташқари, меҳмонни Ғафур Ғулом атрофига йиғилган бу ёш адибларнинг халқаро адабий ҳаётдан яхши хабардор экани ҳайратга солади.

Бизни эса, бу франциялик меҳмоннинг бундан 70 йил илгариёқ эндигина 30 ёшга кириб-кирмаган ўзбек ёзувчиси табиатидаги кейинчалик бутун умри ва табиатида характерли фазилат бўлиб қолажак хусусиятларни улар энди уч бераётган чоғидаёқ ниҳоятда аниқлик билан пайқгани, матбуотда муҳрлаб қолдиргани ҳайратга солади. Булар Ғ. Ғулом табиатидаги

Ўз атрофида кўп миллатли халқларнинг адибларини жипслаштира олиш; шоир хонадони уни билган барча учун бир умрга эшиги доим очик дилкаш ва кадрдон уй бўлиб қолажаги; ва шоирнинг халқаро миқёсдаги адабий ҳаёт ва адабий жараёнидан воқиф бўлиб яшагани каби фазилатлардир.

Ғафур Ғуломнинг ижоди, асарлари каби шахси, табиати, хотираси ҳам камдан-кам кишиларда учрайдиган фавқулодда даражада бўлганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Маълумки, Шайхзода Ғафур Ғуломнинг энг яқин дўстларидан бири бўлган. Шоир шеърларидан бирида дўсти Ғафур Ғулом «Эллик минг байтни ёд тутиб» ғазаллар ўқиганини айтади. Бу юз минг мисра шеър дегани бўлади. Бу эса, ўз навбатида, йил давомида ҳар куни деярли уч юз мисрадан ёд айтиши мумкин деганидир. Агар ушбу маълумотнинг маълум фойизи муболаға бўлгани тақдирда ҳам у шоир хотирасининг феномен даражада бўлганини инкор этолмайди. Биргина Шайхзода эмас, юқоридагига яқин маълумотларни шоирни яхши билган бошқа кишилар ҳам айтадилар. Нутқини эшитганлар, у ёки бу фикрининг далили сифатида шоир хотирасига бирдан, дабдурустдан ўн-ўнлаб мисраъ шеърлар қуйилиб келганини хотирлайдилар.

Ғафур Ғулом ниҳоятда кўп шеърни ёд билганига шубҳаланмаса бўлади, бунга далил сифатида ўзи айтган гаплар ҳам бор. Зулфия опа билан бўлган суҳбатлардан бирида у кишининг ўзи шундай деган экан: «Шу гапни ёдда тутингларки, ҳеч бўлмаганда (!) 25 минг сатр шеърни ёд билмаган шоирни мен шоир санамайман». Айтганидан, ҳеч бўлмаганда икки ҳисса кўпроқ шеър ёд билмаган киши бу гапни айтмайди.

1966 йил Абдулла Тўқайнинг 80 йиллигини нишонлашга борганда Қозонда енгил машинада кета туриб, Ғафур Ғулом бу қардош халқ шоирининг шеърини ёддан ҳиргойи қилганини эслайди татар шоири Самад Шокир. Тўқай қабрини зиёрат қилгани боришганида Ғафур Ғулом кўзида ёш қалқиган экан. Шунда у аста Тўқайнинг «Шоир» деган шеърини ёддан ўқиб, ўксик дилига таскин берган. Умуман, Қозонда бўлган чоғида Ғафур Ғулом

Тўқайнинг уч-тўрт шеърини ёддан ўқиган.

Ғафур Ғуломнинг бадий фикрлаш йўсини, тафаккурининг қоғозга тушган маҳсули сифатидаги кўзга кўринар ва кўринмас ҳаракатлари, бу жараёндаги шоирнинг хоссатан холи ва ҳаёли ҳақида унинг яқинлари – рафикаси Мухаррам ая, қизи Олмосхон она, Ўзбекистан Қахрамони, атоқли ёзувчи Саид Аҳмад ва бошқа қатор ижодкор, журналист, адабиётчи, педагоглар қимматли маълумот берадилар. Бу борада, шоирнинг ўз меросида ҳам баъзи ажойиб, ноёб маълумотлар учраб туради: «Ниманидир ёзгим келади, жуда кўп ёзгам келади, қизиқ ёзгим келади, аъло ёзгим келади. Кутилмаган нарсаларни ёзгим келади. Қаламимни олиб, уни-буни чизган буламан, шакллар, бир умр яшамаган кишиларнинг суратлари, зоологияга маълум бўлмаган ҳайвонларнинг қиёфалари чизилаверади, чизилаверади. Рақамлар, қандайдир формулалар... кейин бу саҳифа мижиқланиб, корзинкага тушади».

1962 йил мақолаларидан биридага бу фикрни муаллифнинг ўзи томонидан фавқулудда муҳраб қолдирилган ўз ижодий тафаккурининг сўздаги сурати дейиш мумкин. Шоирнинг ижоди билан батафсил таниш киши бу суратни қийналмасдан изоҳлаши, ўзига маълум ижодий натижаларни юзага чиқарган жараёнларнинг азиз чехраларини яқин кадрдонларидек «лоп» этиб таниб қолиши ҳам мумкин.

Дастлабки икки жумладаги фикрга эътибор берайлик: улар муаллиф тафаккурининг доимо, тинимсиз ва интенсив равишда ёзиш истаги, тайёргарлиги, тараддуди ҳамда шу жараён дунёси ичида яшашига ишора. Учинчи жумла муаллиф ёзажак нарсасининг, у нима бўлишидан катъий назар, табиатига, шаклига, образлилиқда, албатта, янгилик бўлиши кераклигига шама. Улар ҳеч қачон зерикарли бўлмаслигига гўёки аввалдан қафолат. Бу жумла айна вақтда муаллиф ижодий йўсини бир хил, монотон бўлмай, ранг-баранг, баъзан кутилмаган йўналиш олиши мумкинлиги ва бу йўналишда жиддий оҳанг билан бир қаторда ҳазил, мutoйиба, кулга ҳам доим муносиб ўрин тутушидан дарак бераётир. Улар, шунингдек, муаллиф

табиатидан, характеридан ҳам мужда бериб турадилар. Тўртинчи жумлада эса, муаллиф томонидан ҳали ёзилмаган, лекин ёзилажак асарларига қуйилаётган талабчанлик белгилари кўринадик, бу атрибут Ғафур Ғуломда ҳали асар ёзилмасидан бурун пайдо бўлади ва асар ёзилиши жараёнида доимо муаллифнинг яратувчи онгини таъкиб этиб туради, онг доимо шу хоҳиш измида бўлади.

Тўғри, яхши ёки аъло ёзишни истамаган ижодкор йўқ. Лекин, натижа эса, баъзан дуруст бўлиш у ёқда турсин, ўрта миёнадан ҳам паст даражада қолиб кетиши мумкин. Шундай экан, бу – ўша истакнинг фақат хоҳиш даражасидагина қолиб кетиб, кредо даражасига айлана олмаслиги ёки фикр ва ҳиссиётнинг янги йўсинда айтилиш кучининг етишмаслиги оқибати туфайлидир. Энди, бешинчи жумлага аҳамият берайлик. Кутилмаган нарсани ёзиш. Бу – кутилмаган маъно, мазмун ёхуд муаммогина эмас. Бу – Ғафур Ғулом бадиий тафаккури учун, кўпроқ кутилмаган бадиий образ, кутилмаган санъат, бадиий ташбеҳ, умуман, бадиийликдаги янгилик маъносидадир. Бу шунингдек, фикр йўналган масаланинг кутилмаган қиррасини кўра билиш, уни ўзгаларга кўрсата олиш маҳоратини жиловлаш, эгарлашдир. Масалан, шоир шеърларидаги Европанинг бир «тутантирик», Ўзбекистон эса, куёшнинг «пардоз кутичаси» экани ҳақидаги бадиий образлар, ана шундай кутилмаган нарсаларни ёзиш истаги натижасидир.

Навбатдага жумлага назар ташласак, у, бир жиҳатдан, эътибор жалб қилмайдиган фикрни ташиётгандек кўринса-да, аслида, ундай эмас. Аслида, у ҳам Ғафурона фикрлаш йўсини ва ҳаракатининг аниқ, муайян бир халқасини истифода этади. Бу фикр шу билан бирга ажабтовур, кўп маънолидир.

Ғафур Ғуломнинг аксар шеърларига назар ташласак, бошда ўзи айтганидек гўё уни-бунини қаламга олиб, у ёки бу манзарани чизишга интила бошлагандек таассурот қолдиради. Аслида эса, булар кўп ўтмай, шеър бағрида бошланажак жиддий туғёнлар, даъвату нидолар ёхуд лирик кечинмаларнинг ёрқин ифодаларига тайёргарлик босқичи бўлиб, ана

шуларнинг лейтмотивидир. Уни-буни чизиш ҳиқидага маълумот, шоирнинг кўплаб кўлёмалари хошиясида қолажак турли шакллар, расмларга ҳам ишорадир. Бу жараёнда шоир хаёллари гўё бир зумга асл мақсаддан тин олгандек бўлади, деб уйлайсизми? Йўқ, ундай эмас. Фикримизча, бундай ҳолатда шоир тафаккурида сўз тимсолида кечаётган жараён айрим чизикларда ифодаланувчи шаклларга, расмларда намоён бўлувчи сиймоларга, уларнинг характерлари ва ҳаракатларига кўчади. Лекин, булар бағрида барибир сўзда ифодаланиши лозим бўлган мақсаднинг ҳозирча шаклларда, чизикларда кўриниш бериб турган ва, эҳтимол, бир оз ўтмай, янада тиниқроқ равишда сўзда ифодаланиши учун шу чизик, шу шакллар бағридан отилиб чиқиб, шоир тафаккуридан ўтиб, қоғозга образли фикр бўлиб қуйилиб тушажак маънолар, туйғулар бўлиши ҳам мумкин.

Кейинги жумлада айтилаётган, шоир томонидан чизилувчи суратлар кишини ўйлантириб қўяди. Бунинг устига яна ҳеч қачон яшамаган, яъни, бошқача айтганда, шоирнинг ўзи кўрмаган, танимаган, билмаган одамларнинг қиёфаси. Кўрилмаган, билинмаган кишилар, лекин сурати чизилади. Атоқли адибимиз Саид Аҳмад аканинг хотираларига қараганда, Ғафур Ғулом айрим дўстлари, танишларининг ҳазил-мутойиба тариқасидаги расмини уларга қарамасдан ҳам шу даражада ўхшатиб чизганки, бу суратлар уларнинг эгасини дарҳол танитилиш даражасида аниқ бўлган. Демак, Ғафур Ғулом ўзи эътироф этаётган бояги суратлар ҳам абстракт шаклдаги, шунчаки, одам қиёфаси эмас. Уларни шоир ўзининг хаёлидан, тахайюлидан олиб чизган. Улар, шубҳасиз, шоир ижодида қачонлардир ўз аксини топган ёхуд келгусида топажак қайси бир образ, қайсидир характернинг муайян қиёфалари, расмлардаги кўриниши бўлса ажаб эмас. Балки, улар шоирнинг сўздаги эмас, ундан айри, мустақил қалам билан чизилган, графикадаги ижодидан, портрет эскизларидан айрим намуналардир? Афсуски, уларнинг қанчадан-қанчаси корзинкага тушиб кетган, ва эҳтимол, муаллифнинг ижодий лабораториясида улар ким бўлганлари ва нималарга айланганини, ҳеч қачон билмасмиз. Кўлёмалар хошиясида сақланиб қолганларини

синчиклаб ўрганиш эса барчамизнинг бурчимиздир.

Ғафур Ғуломнинг болаларга атаб ёзилган аксар шеърларида ҳайвонот-у ҳашоратлар дунёсининг кўпдан кўп «вакиллари» билан учрашасиз, уларда баъзан шабнамнинг капалакка айланиб учиб кетаётганига дуч келамиз. Юқорида шоир ўзи эътироф этган ҳайвонот дунёсига оид расмлар болаларга атаб ёзилган ана шундай шеърлар натижасида улуг шоир бадий тафаккурида қолган шаклий садоларнинг аксидир, балки. Ёхуд келгусида ёзилиш эҳтимоли бўлган шундай йўналишдаги асарларда акс этажак қаҳрамонларнинг тафаккурдан жой талашган эскизларидир. Ёки шоир ҳаёлотининг, бетиним фантазиясининг бу борадаги меваларимикин?

Рақамлар, формулалар-чи? Адиб очеркларида, публицистикасида, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча рақамлар келтирилмаган. Келгуси очеркларига тушиши мумкин бўлган қанчадан-қанча рақамлар йиғилмаган бу тафаккурда. Мана, унинг «Биз ўзбеку афғонлар...» мақоласидан бир мисол: «Шарқшунослик институтида Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг 346 та ўз қўлёзма мактуби сақланади. Шулардан 336 таси Алишер Навоий номига, 10 таси Ҳусайн Бойқаро номига ёзилган мактублардир. Бундан ташқари, Жомий асарларидан турли замонларга хос 500 га яқин турли кўчирма нусха, мўътабар нусха ҳам бор». (Макола ёзилгандан деярли 35 йил ўтгач, проф. А. Ўринбоев томонидан бу хатлар нашр этилди.) Бундан ташқари, Ғафур Ғулом ҳам барчамиздек оддий бир банда бўлганини инобатга олсак, унинг ҳам бошида тирикчиликнинг рақамлар билан ўлчанган ва ўлчанажак не-не сир-синоатлари бўлмаган, дейсиз.

Формулалар масаласига келганда, шуни айтиш мумкинки, бу улуг сиймонинг айрим шеърларидаги бадий фактларга суянсак ва фарзанди Олмос опанинг маълумотларига эътибор берсак, адиб физика ва астрономия фанлари билан, бу соҳада кечаётган айрим изланишлар билан жуда қизиққан. Шунинг учун бўлса керакки формулалар билан боғлиқ бу соҳалардаги қатор қонуниятлардан шоир шеърларида бадий образ яратишда усталик билан фойдаланади. Бундан ташқари, жондан азиз фарзандлари физика фани билан

жиддий шуғуллангани меҳрибон отани ҳам гоҳ-гоҳ шу йўналишга назар ташлашга ундаган. Шоир шу йўналишнинг илмий, оммабоп маълумотлари билан муттасил танишиб борган. Бу эса, унинг хаёлотида ва ҳатто бадий тафаккурида ўзининг муносиб изини қолдирмаслиги мумкин эмас эди, албатта.

Ғафур Ғулом табиатан ниҳоятда таъсирчан киши бўлган. Ўзганинг хурсандчилигидан баб-баробар қувона олган, кимсанинг қайғусига қўшилиб баб-баробар йиғлаган. Эл-юрт бошига тушган ташвишни баъзан шу даражада ўзига каттик олганки, бу нарса ҳатто унинг соғлигига таъсир этарли даражада бўлган. Муҳаррам аянинг эслашларича, Тошкентда зилзила бўлган кунлари Ғафур аканинг деярли барча тишлари қимирлаб қолган экан.

Ғафур Ғулом табиатига хос хусусиятлардан бири - бошига қайғу-надомат тушган кишига ҳамдардликдан ташқари, қўлидан келгунча ёрдам бериш эди. У шундай қилмасдан яшолмасди. Шу маънода «Сен етим эмассан», «Мен яхудий» сингари асарлар уруш давридаги жамият, инсоният талабига берилган бадий жавоб эканидан ташқари, шоир шахси, табиатининг бадий сўзда намоён бўлиши эди. У бу асарларни ёзмаслиги мумкин эмасди. Бу асарларни ёзмасликка унинг табиати йўл қўймаган булур эди. Уруш давридаги етимларнинг етимлигини билдирмаслик учун, яхудийларни бало-казодан фориг этиш учун у жонини ҳам беришга тайёр эди. Уларга бағишланган асарлар шоирнинг бадий сўзларга кўчган эътиқоди бўлди.

1966 йилги зилзила кунлари Ғафур Ғулом ўзи қочиб қутулолмайдиган табиати боис деярлик ўша ҳолатларга тушди.

...Зилзила туфайли уйдан маҳрум бўлган оилалардан бирининг кўчада чодир тикилган бошпанаси. Бу қапада ёшгина бир ўғал билан жажжигана қизалоқ баҳорнинг намхуш ҳавосида дийдираб ўтирибди. Бу ҳолатни кўрган Ғафур ака ўзини тутолмай хўнг-хўнг йиғлаган экан. Ким билсин, балки шоир хотирасига ўшанда болалик йилларидаги ўзи ва сингилларининг етимлик дамлари келдими? Ё табиатидаги ҳамдардликнинг жилов бермас туйғулари

жунбушга солдими? Эҳтимол, иккови ҳамдир.

Ўша мудҳиш зилзила кунлари шоир наинки сўзи, шеъри, мақолалари, радио-телевидениедаги, учрашувлардаги кўнгил кўтарувчи, дилда бардамлик уйғотувчи оташин нутқлар билан яшади, балки муҳтож оилаларга амалий ёрдам беришга ҳам интилни. Кайси бир оилага ўз ховлисидаги сўри-каравотни тортиқ қилди, аллакимларга қурилиш материали билан ёрдам кўрсатди, ўзига маҳтал канчадан- канча муҳтожларнинг манфаатини кўзлаб раҳбар кишилар, раҳбар ташкилотларга сим қокди, балоғардон бўлди, ўзининг эса, кулаб тушган деворини тиклашга вақти етишмади.

Ғафур Ғуломнинг қизиқмаган нарсаси оз бўлган. У, айниқса, халқ, урф-одати, феъл-атвори, удумларини икир-чикиригача яхши билган. Бир сўз билан айтганда, ўзбек миллати учун хос деярли барча фазилатлар Ғафур Ғулом шахсида мужассам эди, дейиш мумкин. Ўзбек тилининг бойлиги, назокати, қочиримларини ўзбек адабиётида Ғафур Ғулом даражасида билувчи шоир, ёзувчини топиш қийин.

У халқ табобатини шу қадар кенг, атрофлича билганки, яқинлари гувоҳлик беришича, гапдан-гап чиқиб исириқ ҳақида суҳбат кетганда, фармацевтларни лол қолдирадиган ажабтовур маълумотларни келтирган, дўстларининг қистови билан бу ҳақда хатто бир мақода ёзиб, матбуотда чоп эттирган.

Ғафур Ғуломнинг ҳеч нарсадан эринмаслиги, ўз ўқувчисига катта ҳурмат билан қараши ва айнаи вақтда чуқур билимдонлигига қуйидаги воқеа ҳам далил бўла олади. Алишер Навоийнинг Ғафур Ғулом нашрга тайёрлаган «Фарҳод ва Ширин» достонини ўқиган бир китобхондан шоирга хат келади (1957). Шоирнинг бу хатга жавобида қуйидагиларни ўқиймиз; «7-саволингга жавобим шулки, «кофур» сўзи билан «кофир» бир-биридан фарқ қилади. «Кофур» сўзи Конпур оролининг исмидан бузилган. Бу оролдан юракнинг машҳур давоси бўлган «камфара» чиқарилади. Навоий замонасида шу камфарадан шам мойига қўшиб ёқилар эди. Ўтирган жойга айрим ҳид берар эди. «Шомъи кофурий» дегани – камфара қўшилган шаъм дегани. Порошоги

ғоятда оқ бўлгани учун қорға ўхшатилади».

Шоир ўзини қизиқтирган ҳар битта, хатто, бир қараганда, эътиборсиздек туюлувчи масалалар хусусида ҳам шунчалар синчковки, ҳайрон қоласиз. Масалан, бирор бир сўзнинг келиб чиқиши, тарихини аниқ билмагунча тинчимайди.

...Ғафур ака кўпдан буён «нонушта» сўзининг этимологияси, келиб чиқиши билан қизиқар, кўплаб луғатларга мурожаат этмасин, буни тополмай юрар экан. Эрталабки тамадди чоғида дастурхонда нон бўлакланади, «нонушта» шундаги, «нон ушатиш» иборасининг бузилган шаклимикан? Бироқ, шоир тусмол, тахмин билангина кифяланиб қоладиган киши эмас. Бу сўзнинг этимологияси билан у узоқ вақт қизиқиб юради ва кунлардан бир кун Садриддин Айний билан суҳбатда, фурсатдан фойдаланиб, устозга бу ҳақда мурожаат этади. Аввалига, устоз ҳам аниқ жавоб беролмайдилар. Форсча дейилса, форс тилида бундай сўз йўқ, мулоҳаза юритиб кўришса, на арабда, на туркийда бор. Лекин, «но-» олд қўшимчаси унинг, ҳар қалай, форсий эканига ишора қилиб турибди-ю, сўз ўзининг асл тарихий ифодасидан, бироқ бузилган кўринади. Шунда, «нонушта» сўзининг этимологик маъноси «оч қоринга ейилган таом» бўлиб, у форс тилидаги «ношита» сўзининг узгарган шаклидан иборат бўлиши керак, деган хулосага келадилар. Биз Ғафур Ғулом табиатидаги бундай нозик нуқталар ва қатор нодир шеърларининг ёзилиш тарихидан воқиф қолгани учун Саид Аҳмад акадан миннатдор бўлишимиз керак.

Айрим буюк зотларга хос бир хусусият бор. Улар баъзан асарларини ўзлари ўз қўллари билан эмас, шогирдларига айтиб туриб, ёздириб қолдирадилар. Бу уларнинг саводсизлиги ёхуд саломатсизлиги туфайли эмас. (Тўғри масалан, Ойбек ҳасталикнинг қўлдаги асорати туфайли ҳаётининг сўнгги, тахминан, ўн беш йили ичида асарларини рафиқаси Зарифа аяга айтиб туриб ёздирган, лекин бу бошқа масала.) Шундай қизик фактлар ҳам борки, айрим адиблар ёзиш имкониятлари бўла туриб, баъзи асарларини ўзгаларга айтиб ёздирганлар. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг

«Маснавий»си ана шу тарзда дунёга келган. Яссавий, Машраб асарлари дунёга келишида ҳам шундай йўл тутилган, деган қарашлар бор. Машҳур немис файласуфи Гегелнинг тўрт жилдлик машҳур «Эстетика»си шогирдларга ўқилган маърузалардан жамланган ва ҳоказо. Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» қиссасини ҳам, асосан, болаликдан бирга ўсган ўртоғи, кейинчалик стенограф бўлиб етишган Шоаҳмад Шораҳмедов ёзиб олган экан... Ким билади, бу қайси бир шаклларда, қайси бир вазиятларда ижодий жараённинг ўзига хос тарзда намоён бўлиши, илхомпарисининг шундай ҳолатларда кўпроқ, жилва қилиши туфайлидир, балки. Сўз, бадий фикр, характерлар ҳаракати, воқеалар оқими ва ҳоказоларнинг мева дарахтлари баҳорда чаппор уриб гуллашидек келиши туфайлидир, эҳтимол. Ё, шахсан ёзилгандан кўра, айтиб турилганда эришилаётган ҳаётийлик, жонлилик, теранлик, чуқурлик, кенгликни чеклаб, чегаралаб қўймаслик учундир. Ҳар қалай, бадий ижоднинг бу йўсини Ғафур Ғуломнинг шахс ва ижодкор сифатидаги ранг-баранг, бой феъл-атворидаги кирралардан бирини кўрсатади.

Қизига шундаки, айтиб туриб ёздириб қолинган айрим асардар Ғафур Ғуломнинг энг буюк асарлари қаторида туради. Шоирнинг қатор мумтоз ва дилбар шеърларини илк бор Саид Аҳмад ёзиб олган. Бундай ҳолатларда шеър ёзишга шоир алоҳида тайёргарлик кўрган. Муҳаррам ая Ғафур аканинг шеър ёзишга бамисоли операцияга ётишга тайёрланаётган одамдек безовталаниб, орасталаниб тайёргарлик кўрганларини айтадилар.

Ғафур Ғулом дурустгина расм ҳам чизган экан. Маълумки, расмчиликда ҳажвий, юмористик йўналиш бу соҳанинг мураккаб йўналишларидан бири саналади. Шоир енгил, ҳазил-мутойиба расмларини шу йўналишда чизган. Бу улкан шахснинг кўпдан-кўп ҳажвий ҳикояларини, табиатидаги хушчақчақлик, завқ-шавқни ҳамда расм чизишдаги ушбу иқтидорини назарда тутиб, мазкур хусусият Ғафур Ғулом қалбида туғма талант даражасида бўлган, деб хулоса чиқариш мумкин.

Бир куни, хиёбонда ўтирган рассом Саид Аҳмад аканинг расмини чизадиган бўлибди. Рассом бу расмни чизиб бўлгунча, Ғафур Ғулом

рассомнинг расмини чизиб қўйган экан. Бу Саид Аҳмад аканинг гўзал, ўзига хос ичак узди ҳазиллари туркумидандир, балки, ростдир, лекин қандай бўлган тақдирда ҳам, Ғафур Ғуломнинг шеърлари, ҳикоялари қатори чизган расмларини ҳам эл орасида маълум қилиш, оммалаштириш керак, деб ўйлаймиз. Чунки бу, адибнинг комусийнамо қиёфасидаги янги бир қиррани намоён этади. Шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, тарихчи олим, латифагўй, дутор чертаолувчи, паст товушда бўлса-да, мумтоз қўшиқларни хиргойи қилучи, кулгили суратлар чиза олувчи, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик, татар, уйғур, озарбайжон, форс, рус тилларида эркин мулоқот юритувчи Ғафур Ғуломни қомусийнамо табиатли шахс демай бўладими.

Ғафур Ғуломнинг билмагани йўқ. У Абзор Ҳидоятонинг отаси дурангдўз (махси чокини тикиш учун ип тайёрловчи), кейинроқ, тошчақар (тош майдаловчи) бўлганини ҳам билади. Юсуфжон қизиқ қайси ҳолатда қайси мисраларни хиргойи қилиб юришини ҳам аниқ билади, Шукруллонинг отаси эмчи бўлгани-ю, Саид Аҳмад, Мирмуҳсинларнинг ота-боболари ким бўлгани унга беш панжадек маълум ва ҳоказо.

Ёшларнинг «шеър қандай ёзилади?» деган саволига Ғафур ака «Шеър ёзиш учун аввал қўлни яхшилаб атир совун билан ювиш керак», дер экан. Ярми ҳазил, ярми чин, бу фалсафийнамо мулоҳазалар бир томондан, шоирнинг ўз табиатига дойр айрим жиҳатларни, принципларни очади, иккинчи томондан, ёш ижодкорларга сабоқ бўла олади. Бу фикри билан шеър - пок қўнгил, тоза виждон билан, харом-харишни аралаштирмай ёзиладиган нарсаси; у ҳақиқий меҳнатдан сўнг қўл узатилгучи дастурхондаги нондек ҳалол ва ҳаётнинг аччиғини, ҳам чучугини ҳам шунга муносиб равишда туймоқ ва шунга муносиб равишда самимий акс эттирмоқдир, демокчи бўлади шоир.

Ғафур Ғулом ҳаммага ўшаган оддий бир одам, содда бир киши эди. Ёшлигида ҳам, кексалигида ҳам барчага хос тарзда ҳазиллар қилар, кўпларда бўлганидек, бошидан оддий ва қизиқ хангомалар ўтган эди. Масалан, у болалигида танбур, рубоб, уд, дутор, доира, скрипка ва хатто фортепиано

сингари чолғу асбобларида ижро этиладиган муסיқаларга тақлидан баайни худди шундек товушларни оғзида тарата олиш қобилиятига эга бўлган. Бунини шоирнинг ўзи адабиётшунос А. Наумов билан суҳбатларидан бирида эътироф этган эди. Ғафур Ғулом яхшигина дутор чертган экан. Баъзан, кези келганда, кўнгли куйламай туриши мумкин бўлмай қолган чоқларда, юрагидан соз куйиларкан, шоир бундай дақиқаларда дуторни қўлга олиб халқ, қўшиқлари охангида паст, ширали бир товушда «Тановар»ни куйлар экан.

Бу ноёб ижодкор шеърлари ва ҳатто насридаги ўзига хос му- сиқавийликка, охангдорликка эътибор берганмисиз, демак, улар ўз-ўзидан вужудга келадиган нарсалар эмас, улар муаллиф табиатидаги муסיқий иқтидор ва қобилият билан чамбарчас боғлиқ. Агар синчковлик билан изланса, аниқланса, ёзувчи шахси, табиати, ижодидан кўп хулосаларнинг илдизини, сабабларини аниқлаш мумкин бўлади. “Шум бола” қиссасида ҳам, фильмида ҳам кўплар, хусусан, болаларни тоза завқлантирадиган, кулдириб чарчатмайдиган бир эпизод бор. Халпана учун уйдан ёғ ва тухум уғирлаб чиқиш эпизодидаги воқеа болалигида Ғафур Ғуломнинг ўз бошидан ўтган экан. Бу ҳақда адабиётшунос А. Наумов билан суҳбатда ёзувчининг ўзи айтган. Бўлажак адиб ўшанда тўққиз ёшда бўлган, таёқ билан туширган онаси эмас, бувиси экан. Шу қора буви кейинчалик адибнинг «Менинг ўғригина болам» номли ажойиб ҳикоясига қаҳрамон бўлиб киради.

Ғафур Ғулом қалами остидан чиққан, у гапирган нарса борки, улардан бирор бир янгилик топасиз. Қайси бир публицистик мақоласини ўқиганимизда «моҳиёна» деган сўз учраб қолди. Бу сўз янглишмасам, «ойлик маош» деган маънода ишлатилади. Шунда хотирамга «мойна» деган сўз келди ва у мана шу «моҳиёна» сўзининг бўзилган шакли бўлса керак, деган, фикрга келдим.

Адиб нима ҳақда ёзмасин, фикри йўналган соҳанинг икир- чикирларигача билиб олишга ҳаракат қилади. Масалан, чорвачилик ҳақида ёзадиган бўлса, уларнинг ҳаётини, дилини, тилини обдон ўрганади. Бундай

холларда у шахарлик ўқувчини ҳам қизиқтирадиган жиҳатларга алоҳида эътибор беради. Масалан, қани, ўзингиз айтиб кўринг-чи, йилқининг, туянинг болалаши нима дейилади? Ёки дейлик, шу жониворларнинг хали етилмаган чокдаги маъраши кандай аталади?

Ғафур Ғуломнинг ҳаётӣ тажрибаси кенг, у буларни болалигидан икки карра иккидек билади. Биз ўқиб, ажабланаётган нарсаларимизни Ғафур Ғулом оғзаки ёки ёзма нутқида оддий мулоҳазалардек ишлатиб кетаверади. Чорва билан яхши таниш бўлмаган китобхон (улар эса, оз эмас) қўйнинг кўзилашини, йилқининг қулунлашини, туянинг эса, буталашини ва, бинобарин, маъраш кўзига, кишнаш қулунга, бўзлаш бўтага хос эканини Ғафур Ғуломдан билиб олади. Унинг қувваи ҳофизаси эса мана-ман деган шоирлар ҳавас қиларли даражада. У қозоқ биродарлар билан йиғинда, учрашувда мана бундай ўланларни тайёргарликсиз, ёддан, қозоқ тилининг ўзида, шартта айтиб ташлайверади:

Бу элдинг осиб келдик довонидан,
Жиртилди соври жетик товонидан.
Тов-тоштарга жилаб, ўқирайликми
Манглайдаги тақдирдинг жаманидан?

Туя бақдиқ - қумрони қайга кетди,
Жилқи бақдиқ - қимизи байга кетди,
Уй-бўй, қудай, жазигимиз кўпбекен,
Жигит кучдинг бари арам жайға кетди.

Ғафур Ғулом ҳеч нарсани шунчаки ёзмайди, ҳеч нарсани шунчаки ёдламайди. Қозоқ биродарларнинг юқоридагидан, шух-шаън, қувноқ ва дилбар ўланларини шоир шунчаки ёдлаган эмас, дўстлар даврасида билағонлигини кўрсатиш учун, шунчаки, ўқиган ҳам эмас, улар орқали «етиштираётган бойликларимиз, йигитлик кучимиз қаерларга кетяпти», деган фикр остида яширинган ўзининг ва бошқа кўпларнинг дардини ифодалаб олишни ҳам назардан қочирмайди.

Баъзан, халқ ичида юрувчи айрим латифанамо ҳангомаларнинг илдизини Ғафур Ғулом асарларидан билиб олиш мумкин. ... Украинада пахта эқмоқчи бўлишибди, мавзуида халқ ичида юрувчи латифани кўпчилик яхши билади. Чамаси, у латифанинг тарихий асослари бор кўринади. Бунинг биз Ғафур Ғуломнинг «Оқ Жўранинг болалари» номли очеркидан билиб оламиз. Муаллиф 70 йил аввал ёзган очерки сарлавҳасини ўтган асрнинг 30-йиллари бошида Украинанинг Николаев областида экилган пахта чигити навининг номи билан атайди.

Очеркда, ҳозирги кун нуқтаи назаридан эътиборни тортадиган кичик бир эпизод бор. Украинага пахта экиш учун Ўзбекистондан ёрдамга борган Дилмурод отага ерлик деҳқонлардан бири шундай савол беради: «Поп пахта ўзи билан касаллик ва бахтсизликлар келтирадир, деб айтадир, шу тўғрими?» Эътибор беринг-а, ўша вақтлардаёқ мутахассис эмас, пахтакор эмас, украин попининг ақли етяпти, пахтанинг осон иш эмаслиги ва осон иш бўлмаслигига. Эгатларга ташланадиган ўғитлари-ю, кейин пайкалларга сепиладиган дорилари деҳқонга, пахтакорга касаллик келтириши, бу йўналишга ружу қўйиш эса, элга, юртга бахтсизлик келтиришига попнинг ақли етган. Лекин, очеркдаги Дилмурод отамизгина бунинг «фарқи»га бормайди: «Ўша попга минг арава лаънат эй..., агар пахтадан ўлатурган бўлса, Ўзбекистонда одам колармиди», дейди очерк қаҳрамони. Ким билсиз, ёзувчининг қаҳрамон тилидан айтган бу фикрлари замон мафкурасининг ифодасидир, балки улар зимнида муаллифнинг ҳам ҳасратлари кўмилиб ётгандир, ёки, яна, ким билади, пахта шўронинг юхолиги туфайли, бир вақт келиб халқининг бошига қанчадан-қанча офат келтириши мумкинлигини, ҳатто, Ғафур Ғуломдек улкан шахс ҳам ўша вақтларда билмагандир.

Ғафур Ғулом шоир, ёзувчи сифатидагина эмас, оддий бир инсон, фуқаро сифатида ҳам оллоҳ ярлақан, жўда кўп ҳодисаларни бошдан кечирган, ҳайратли воқеаларнинг гувоҳи бўлган, ўз юртдошлари ичида айрим тарихий ҳодисаларнинг биринчилар қаторида иштирокчиси бўлган кишидир.

Масалан, у Туркишибнинг очилишида қатнашган. Фарғона каналининг

курилиши ва унга илк бор сув қуйилишида иштирок этган. Биринчилардан бўлиб граммофон қўйган, телефонда гаплашган, енгил автомобилга ўтирган ва ҳоказо. Шунга ўхшаб, аэроплан Ўзбекистонга дастлаб кириб келганда (Ленин юбориб, Бухорони яксон этишда қатнашган ҳарбий самолётларни ҳисобга олмаганда, албатта), у биринчилар қаторида унда учишга муваффақ бўлади ва бу ҳодисага 1933 йилда «Сийм-мурғ» номли очерк бағишлайди.

Шу муносабат билан ўтган асрнинг 90-йиллар атамашунослигида рўй берган айрим изланишларимиз ёдга тушади. Ўшанда «Самолёт» сўзини «учоқ», «тайёра» ва ҳоказо номлар билан аташ кўзга ташланган эди. Бу изланиш улуғ шоиримиз ҳаёлларидан ўша 30-йилларнинг бошидаёқ кечган кўринади. Самолётни «сийм-мурғ», яъни — «кумуш қанотли қуш» деб атайди ёзувчи. Агар «самолёт»га муқобил сўз изланадиган бўлса, «тайёра», «учоқ»лардан кўра, эҳтимол шу сўз мосроқ тушган бўлур эди.

Майли — бу, кичик бир лирик чекиниш, гап ҳозир бу ҳақда эмас. Гап, самолётда илк бор учган адиб тахайюлининг парвозида, ҳаёлининг кенгликлари, чексизлиги, гўзаллиги, кўтаринкилигида. «Аэропланнинг чап деворида ўзимнинг соямни кўриб, ўнг тарафидаги деразадан чегарасиз бўшлиққа қарадим. Турли муҳит, турли ер, турли шароитда қуёш чиқувини кўрганман. Бироқ, бу кун биринчи мартаба мен — кўкда, қуёш — ерда, аэропланимизнинг сояси эса булутларда эди». Бу фикрларни ўқиб, Ғафур Ғулом тахайюл қудрати билан ўзини, инсонни кўкка кўтара олиб, қуёшни ерда қолдирган шоир, дегиси келади кишининг.

Абдулла Орипов Ғафур Ғуломдан бошқа кўп фазилатлар қатори, айниқса, ҳар ёзган нарсасига ўзини сингдира олиш маҳоратини урганаман, деган эди. Бу фикр, асосан, шеърларга нисбатан айтилган бўлса-да, шогирд устози услубидаги нозик хусусиятлардан бирини илғаган эди. Ғафур Ғулом ўз табиатини, ўзи ҳақидаги маълумотларни наинки шеърлари, балки барча жанрдаги асарларига ҳам сингдириб кетади. Қизиқ бир факт. 1933 йилда ёзган ўша очеркининг бир жойига адиб ўз вазни 71 килограмм эканини кистириб ўтади. Фикримизча, халқимизнинг буюк фарзандлари ҳаёти, ижоди,

шахсига доир, бир кўринишда, шунчаки, оддий, кераксиздек, қизиқарли жойи йўқдек туюлган маълумотлар ҳам қимматли ва азиз бўлиши керак. Ғафур Ғулом ўзи ҳақидаги ҳар қандай маълумот билан биз ва келажак авлодлар учун азиз саналувчи сиймоларимиздан биридир.

Мучалдаги «маймун йили» деган гапни кўп эштамиз. Маъносига, деярли аҳамият бермаймиз. Бу – ўзимиз билган маймун-да, деб ўйлаш туфайли бўлса керак. Аслида эса, «маймун» сўзининг арабча луғавий маъноси «тинчлик, саломатлик, фаровонлик» дегани экан. Буни ҳам биз Ғ.Ғуломдан, унинг урушнинг охириги йилларида Марғилондан ёзиб келган «Момойи гису набурида» номли очеркидан билиб оламиз. Шундай экан, ҳурматли ўқувчи, қайси биримиз маймун йилида туғилиб, буни биров билишидан ийманиброк юрган булсак, ҳижолат чекмасак бўлади, аксинча, биз тинчлик, соғлик, маъмурчилик умид қилинган йилда дунёга келибмиз.

Ғафур Ғуломнинг қизиқиш дунёси жуда кенг. Астрономиядан тортиб, биологиягача, қишлоқ хўжалигидан археологиягача. Буёғи физика денг, рассомчилик ва ҳоказо. Бу қизиқиш отадан фарзандларга ўтганми ё фарзандлардан – отага, аниқлаш осон бўлмаса керак. Ҳар қалай, қандай бўлган тақдирда ҳам Ғафур Ғулом асарларида чунончи, очерклари, публицистик мақолаларида муаллифнинг қатор физик қонуниятларга наинки қизиқиши, балки, уларни муайян даражада яхши билиши кишини ҳайратлантиради.

У юқорида айтганимиз, самолётда илк бор учиши натижасида туғилган очеркни қуйидаги физика қонунини келтириш билан бошлайди: «Ҳар жисм ернинг тортиш кучидан қанча узоқлашса – шунча енгиллашади. Ер устида бир килограмм келган бир жисм бир километр юқориликда 950 грамм келади». Ёзувчи очеркни шу тариқа бошлаб, сизни асарнинг ичига қизиқтириб, олиб кириб кетганини сезмай қоласиз.

Яна бир мисол. «Ёш ленинчи» газетаси ўз саҳифаларида бахт ҳақида мунозара уюштиради. Мунозарада кўтарилган масалага Ғафур Ғулом ҳам ўз муносабатини билдиради. Мақолага «Бахт нима?» деган бир сарлавҳа

қўйилган. Сарлавҳанинг ўзиёқ газетхонларнинг, айниқса, ёшларнинг диққатини ўзига оҳанрабодек тортмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Сарлавҳагина эмас, мақоланинг биринчи жумласиниёқ муаллиф ўзига хос усталик билан бошлайди. Қизиқарлиси шуки, адиб бу ўринда ҳам яна физика қонуниятига мурожаат этади. Авваламбор, бахт нима деб масала қўйиб бўлмайди, дейди адиб ва давом этади: «Бундай деб масала қўйиш юмалок жисмнинг сатҳидан марказий нуқтани қидиришдай мушкул гап». Бахт нима, дейилган саволга ҳар бир шахс, ҳар бир донишманд ўзича жавоб беришга интилиб, уриниб келади. Ғафур Ғуломнинг юқоридаги фикри, ҳеч муболағасиз, кўҳна тарих бағрида мана-ман деган мутафаккирлар томонидан бу ҳақда айтилган фикрлар ёнида ёмбидай товланиб тура олади.

Тўғри, мақолада бахт муаммосига муаллиф чуқур синфий муносабатда бўлади, уни синфийлик нуқтаи назаридан шарҳлайди. Бу унга замон мафкурасининг таъсири туфайли эди. Лекин, шундай бўлса ҳам, мақоланинг айрим нуқталари ўзига эҳтиёткорлик билан, синчиклаб, шошилмай муносабатда бўлишни талаб қилади. Бундай ўринларда адиб айрим шеърлари, ҳикояларидаги каби жумла тагига тағмаёнолар яширмаганмикан, айрим фикрлари моҳиятига очиқ айтолмаган дардларини сингдириб кетмадимикан, деган ўйга боради киши. Мана ёзувчининг шундай фикрларидан бири.

Ёзувчи бахт деган муаммога муносабат билдириш баҳонасида пинҳон дардларини тўкиб солаётгандек: «Аслида бахтли бўлишдан илгари озод-эркин бўлиш керак. Эркин бўлиш учун табиат ва жамиятнинг бутун қонунларини билиш керак. Ҳамма халқ ҳам эркин- озод бўлишни истайди ва шунга бутун қобилияти билан интилади. Демак, меҳнаткаш халқнинг бошланғич идеали-орзуси озод бўлмоқдир. Халқ ўз бахт-саодатини шунда кўради».

Эътибор беринг, ёшлар газетасида ёшларнинг бахт ҳақидаги баҳсларига муносабат билдириш мақсадида қўлига қалам олган ёзувчи секин-аста, умуман, халқ бахти, бу масаланинг озодлик, эркинлик билан чамбарчас

алоқадорлиги масаласини кўтариб чиқмоқда. Шу ўринга келганда адиб асл мақсад, тағмазмун сезилиб қолмасин, деган иштибоҳга боради шекилли, дарҳол ишчи, пролетариат ва деҳқонларнинг синфий бахтга интилиши ҳақидаги масалага ўтиб кетади.

Баъзида Ғафур Ғулом ўз фикрларини шу қадар оддий, содда, лўнда, айнаи вақтда, йўл-йўлакай, ҳазил-мутуйибанинг харир кўйлагини кийдирибгина айтиб ўтиб кетадики, бир қараганда тажрибасиз ўқувчи матннинг юзасида кўринган маъно билангина кифояланиб қолавериши мумкин. Лекин, шу жумлага жиддийроқ қараган ўқувчи уни яна бир-икки қайтадан ўқиб, фикрнинг маъно-моҳиятида бошқа мақсад ҳам яширинмадимикин, деган ҳаёлга бора олади. Бундай жумлаларни ўқиб хулоса чиқариш ўқувчи ҳукмида бўлади, албатта. Зеро, тусмол қилинаётган тағмаънони ҳеч ким айнан шундай деб даъво қилолмайди ҳам. Чунки уни муаллиф очик айтаётгани йўқ. Бу – бедилона услубнинг янги замон адабиётида, бадиий публицистикада, Ғафур Ғулом асари мисолида янгича кўринишлари эди.

Маълумки, ўтган асрнинг 50-йиллар охирида турмушимиздаги қатор удумларни, урф-одатларни эскилик сарқитига чиқаравериш ва, аксинча, ўзга бир халқ табиатидаги бизга ҳатто номақбул хислатларни биз учун янгилик, маданият тарзида тикиштиравериш расм бўлди. Шўро замонида бу тага зил этник сиёсатнинг жуда авжга чиққан паллалари ҳам бўлди. Очиғини айтиш керак, бу йўриққа бош қўшмаган сўзи кучли ёзувчилар кам қолган эди. Ойбек ҳам, Ғафур Ғулом ҳам бундан истисно эмас. Чунки, улар бу «темир оқим»га қарши боролмас, борувчиларнинг эса, аҳволи нима кечиши маълум эди. Ғафур Ғуломнинг «Ўзбекистан хотин-қизлари» журналида 1960 йил эълон қилинган «Баъзи оилавий гаплар» мақоласи ана шундай мақолалар сирасига киради. Унда урф-одатларимиз ва айрим «янгилик»ларга, юқорида айтилганидек, ҳам куюнчаклик, ҳам «ён босиш» муносабати кўринади. Шу мақолада бир жумла бор: «Мошхўрда эскилик-ку, боршч янгилик эмас». Бу мисолни кўриб, ўқувчи бизни майда гапликда айбламаслигини истардик.

Чунки бу фикрга кўп ҳам эътибор берилмаса, ўқиб, ўтиб кетавериш мумкин. Гафур Гуломнинг ўзига хос халқона ифодасида, деб. Лекин, шошилмай, чуқурроқ, эътибор берсак-чи? Бизнинг урф-одатларимизга хос эса-да, ҳатто, кимлардир ёқтирмаслига мумкин бўлган ҳамма нарса эскилиг-у, аксинча, бизга маъқул бўлмаса-да, яхши деб тикиштириб келинаётган, ҳамма нарса ҳам янгилик эмас, демоқчи бўлмадимикан, адиб бу фикри билан.

Ёзувчининг буюклиги, қудратли қалбининг самимийлиги, тозалига, табиийлига, кўп жиҳатдан болаларча бокиралигига боғлиқ, шекилли. Бунга Гафур Гуломдек буюк адибнинг ёзган наинки шеърлари, ҳикоялари, балки жажжигина публицистик мақолалари, хотираларини ҳам ўқиб ишонч ҳосил қилади киши.

Ёш бир жойга борганда ҳар ким бот-бот болалигини эсга олади. Гафур Гулом ҳам шундай. У «Менинг ярим асрлик дўстим» мақоласида болалик йилларини хотирлайди: «Яқин маҳаллалар болаларининг ичида мен ҳам, Ойбек ҳам бирга чўмилардик. Ёни бери аллоф, аравакаш, бозорчиларнинг отларини чўмилтириб берардик. Оқшомлари ўғил-қиз болалар йиғилиб, минди-минди, қушим боши, ботмон- ботмон, оқ теракми-кўк терак, бекинмачоқ уйинларини бирга ўйнардик». Эринмасангаз, бу сатрларни яна икки-уч ўқиб чиқинг-да, кўзингизни юмиб, хаёлингизга эрк беринг. Ҳозиргина ўқиганингиз жумладаги манзарани бирма-бир кўз олдингазга келтиринг. Улар хаёлингизда осонгина жонлана биладилар: ёзнинг иссиқ жазирамасида оқаётган муздек анҳор, соҳил. Болаларнинг қий-чуви-ю, бақир-чақирлар, югуриб келиб сувга сакрашлар, сувнинг ўзидек тиник қийқириқлар. Сал нарида соҳилнинг киялаб, сувнинг пастқамрок ўрлаган жойида болалар от чўмилтиришмоқда. Роҳатланган отнинг титраган сағрисида сув томчилари атрофга биллурдек сачрайди. Фарқ пишган олхўридай кора кўзлардан таралаётган ёғду куппа- кундузда кўзингизга «ялт этиб» куринмаяптими?

Гафур Гулом оддийгина хотираларни ана шундай жонлантира олади, оддийгина ҳолатларга ана шундай жон кирғиза билади.

Адиб ном-баном келтираётган ўйин турларини бирма-бир шарҳлаб, вақтингизни олмай қўя қолайлик. Агар эринмасангиз, мухтарам ўқувчи, уларни яна бир ўқиб кўринг, ўқиб кўринг-да, хотираларингиз, туйғуларингиз, соғанчларингизга эрк беринг, ёш улғайган сари уларнинг туғилиб бораётган боғичлари ўз-ўзидан ечилиб кетганини сезмайин, сиз ҳам бир неча дақиқа болалигингиз дунёси билан қайта дийдор кўришсангиз, ажаб эмас ва сизга бу сониялар бахтини қаламида сўз уйнаган Ғафур Ғуломнинг сеҳрли сатрлари ҳада этади.

Хотираларини давом эттира бориб, Ойбек ёшлар ячейкасидаги тўлов ҳақини менга топширарди, деб қўяди Ғафур Ғулом. Эҳтимол, шундай бўлгандир, эҳтимол бўлмагандир. Лекин гап бунда эмас, бошқа бир нарсага эътибор беринг. Бу Ғафурога ғурур, Ғафурога эркаланишнинг навбатдаги кўринишларидан биридир ва у қандай ярашади эгасига. Мўъжазгина, кичкинагина ҳажмли «Менинг ярим асрлик дўстим» мақоласи бизни ана шундай сеҳрли олам, меҳрли одам қалбига олиб киради.

Мақолачанинг ниҳояларига бориб, Ғафур Ғуломнинг чапаниларча ростгўйлиги, тўғрисўзлиги, тантилиги ва ўзгаларга мардона тан бериш фазилатларига дуч келамиз. Боя Ойбек тўлов ҳақини менга топширар эди, деб ўзини бир оз кўтариб, ғурурланиб қўймадими? Энди у тарози палласини тўғрилаш тараддудига тушади. Ойбекни улуғлашга ўтиб, ўзини сал қўйироқ олади: «Ойбек русчага уста буўлиб кетди, мен нўноқ эдим, ҳавасим келар эди». Ғафур Ғулом ҳаётда ҳам, қаламда ҳам русчани анюйи биладиганлардан эмас эди. Лекин, энди, у дўсти Ойбекни улуғлаш учун шундай йўл тутяпти. У табиатан ана шундай мард киши эди. Уни яхши билган замондошлари (масалан, Миртемир, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов) кимнингдир кўнглини жичча оғритиб қўйган бўлса, кўп ўтмаёқ кечиктирмай, узрхоҳлик қилганини айтадилар. Ғафур Ғуломнинг табиатига содиқ экани жажжигина мақоласидаги хотирага муносабатида ҳам яққол кўриниб турибди. Бу чиндан-да улуғ инсонларга хос хусусиятдир.

Жиндай ҳазил, жиндай мутойибадан сўнг, Ғафур Ғулом юқоридаги

мақола ниҳоясида ўзига хос виқор, ўзига хос донолик билан, ғурурланган равишда Ойбекка баҳо беради: «Олдинма-кетин лауреат бўлдик. Аммо тан бериб айтиш керакки, Ойбек ғоятда бардошли, кунтли, заҳматкаш ижодкордир.

Ойбекнинг серҳосил ўткир ижодкорлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекнинг ўзига, Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Асарларини ўқиб улгуролмайсан, янги бир асар билан «мана- ман» деб, рўпарангда табассум қилиб туради».

Сўнг, Ғафур Ғуломнинг сеҳрли қалами яна жонли манзара яратишга ўтадики, бу сатрларни ўқиган ва буюк адибни кўрган замондошлари кўз олдида Ойбекнинг чиндан ҳам кулимсираб турган жонли қиёфаси гавдаланади.

Мақоланинг сўнгига яқин жумлада Ғафур Ғулом маҳоратини яна бир бор намоиш этади: «Қандай яхши, яхши» деб ёзади у. Бунинг нимаси маҳорат, дейиши мумкин ўқувчи. Гап шундаки, бу жумлани ўз фикрларига илова қилар экан, Ғафур Ғулом бир жиҳатдан мулоҳазаларини мустаҳкамлаётгандек, уни пафос билан якунлаётгандек. Аслида, шундай ҳам бўлиши мумкин. Иккинчи бир жиҳатдан, бу жумлада Ғафурога рассомлик бор. Бу – руҳ рассомлиги. Ойбекни яхши билганлар, у билан суҳбатлашганлар бу қисқа жумла эгасини танишлари қийин эмас. Ҳамсуҳбати билан мулоқотда унинг фикрини маъқўллаб, кўпинча, «Қандай яхши, яхши» деб қўйиш (айниқса, ҳасталанганидан сўнг) Ойбекнинг хос одатларидан бири бўлган. Ғафур Ғулом бу якуний жумласи билан шунга ҳам ишора қилаётганини ва шу бир жумла билан яна Ойбекнинг ўлмас сиймосини кўз ўнгимизда жонлантирмоқда.

БЕМИННАТ ВАТАН

Шундай поэтик образлар бўладики, улар айрим шоирдар ижодида такрор-такрор қўлланилади. Ҳар қўлланганда бу образнинг янги-янги қирралари очилади, унга янги-янги маънолар юкланади, замиридан тоза-тоза кўчма фикрлар келиб чиқади, моҳияти янги-янги ғояларни ёритишга, руҳиятнинг чуқур-чуқур таманноларини ифодалашга буйсиндирилади. Гафур Ғулом ижодидаги ана шундай образлардан бири «куёш» образидир. Агар шоирнинг бутун ижоди бўйлаб шу образ тажаллисини, эврилиши ва тадрижини кузатсак, унинг бадиий оламидаги кўпдан кўп жараёнларга, фалсафий мушоҳадаларидаги кўпдан-кўп ёрқин ва учқур фикрларга туртки берган омиллардан бирини англаш имкониятига эга бўламиз.

Гафур Ғулом ижодидаги Ўзбекистон образи ҳам ана шундай алоҳида меҳр, алоҳида эътибор билан янада чуқурроқ ва теранроқ бадиий таҳлил этилган, муаллифнинг ижтимоий қарашларидан ташқари, шахсий дардларини ҳам ўзида мужассам этган образлардан биридир.

Аслида, Ўзбекистон ҳақида ёниб қуйламаган ўзбек шоирини топиш қийин.

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўмаса, қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар.

Бу - Ойбек.

Америка - сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали,
Денгиз ортин ёритди илк бор
Берунийнинг ақл машғали.
Колумбда бор алашим маним,
Ўзбекистон Ватаним маним. ,

Бу - Абдулла Орипов.

Тириксен, ўлмагансен,

Сен-да одам, сен-да инсонсен.

Кишан кийма,

Бўйин эгма,

Ки сен ҳур туғулгонсен.

Бу - Чўлпон. Ўзбекистон ҳақида, унинг халқи ҳақида ёзмокда.

Ўхшаши йўқ, бу гўзал бўстон

Достонларда битган гулистон, –

Ўзбекистон дея аталур

Уни севиб эл тилга олур.

Бу - Ҳамид Олимжоннинг дилбар сатрлари. Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» асарини оламизми ёки мустақиллик даврининг маҳсули бўлган ушбу дилбар мисраларга эътибор берамизми, уларда Ватан ва ватандош сиймосининг янга-янги кирралари очилади:

Бизга Ватан туйғуси

Мерос Одам Атодан.

Ўзбекистон байроғи

Юрак деган матодан.

Ғафур Ғуломнинг дастлабки шеъридан тортиб охирги шеъригача бўлган ижодий меросида деярли бирорта бир асари йўқки, унда у ёки бу даражада Ўзбекистон ҳақида, унинг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳақида, машҳур ва оддий кишилари ҳақида, табиати, суви, тоғи, пахтаси-ю чигити, меваси-ю асали, бузоқдан тортиб чумолисигача, орзуидан тортиб армонигача, аламларидан тортиб шодликларигача куйланмаган бўлсин. Масалан, ҳатто, олис бир мамлакат фуқароси Поль Робсонга бағишлаб ёзган шеърда ҳам шоир ўз халқининг, юртининг дардини, армонини сингдириб кетади:

Ҳар халқнинг ўз хоҳиши, иродаси, ҳуқуқи,

Тузуми ва тўзими – ўз-ўзининг ишидир.

Ўзбекистонни, ўзбек тупроғини, диёрини эркалаганда, Ғафур Ғулом бор-бисотидаги энг ширин, энг чиройли сўзларни ахтаради ва топади. Мана,

биргина мисол. Ватани Ўзбекистонни: «қуёшга пардоз кути, Дейилса арзигулик», дейди у шеърларидан бирида. Ватан ҳақида эмин-эркин гапириш, ҳозир энди оддий бир юмушдек туюлади. Ҳолбуки, ҳатто ўтган асрнинг 40-йиллари охири – 50-йиллари аввалида бу фикрни айтиш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам, 1941 йилнинг 14 майида Қўқон шаҳрида ёзилиб, кейинги нашрларда «Билиб қўйки, сени Ватан кутади» номи остида босилган шеър, илк бор мактаб ўқувчиларига ўқилганида, академик Азиз Каюмов хабар беришича, «Билиб қўйки, сени дунё кутади», деб номланган⁵.

Ўзбекистонни, ўзбекни улуғлашда, бунинг устига, шунчаки эмас, виқор билан, ғурур билан, ўзбекона айтганда, оғизни тўлдириб ва минг йиллик тарихий ҳақиқатни поэтик далиллар билан исботлаб улуғлашда даврининг шоирлари ичида ҳақиқатан Ғафур Ғуломга тенг келадиганини топиш кийин. Бундай ҳолларда шоир бамисоли булбули гўё бўлиб кетади, қуйма фикрлайди, илҳом ҳам булоқдек қайнаб тошади, ўзбакий тилдаги жозиба, қочирим, лутф, ўйноқилик, салобат, донишлик, кези келса, қамчиндек кескирлиг-у, гулдек товланиш, ҳазил-мутуйиба-ю, кўтаринки эҳтирос – ҳамма-ҳаммаси бор гўзаллиги билан ишга тушади. Сўз фикрга чирмашиб, поэтик образлилик билан тўйинганда эса, маъно ҳазор қадар юксалгандек бўлади. Пўртанавор пафос Ғафурона образларга тўқингач, айтилаётган фикр, илгари сурилаётган ғоя қалб ва онгимиздан бирдек жой таллашиб, мустаҳкам ўрин эгаллаганини сезмай қоламиз.

Бизда логарифманинг

⁵ Ғафур Ғуломнинг ўн икки жилдлик Мукамал асарлар тўпламининг 1-жилдида бу шеър «Ленин учкуни» газетасининг 1941 йил 19 май сонида «Билиб қўйки, сени дунё кутади» сарлавҳаси билан босилгани ҳақида маълумот берилади ҳамда шеър дастхати сақланмагани айтилади.

Биз ушбу китобни тайёрлаш жараёнида 2003 йил аввалида Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи архивидаги Ғафур Ғулом фондида шу шеърнинг шоир дастхатига мансуб нусхаси билан танишиш имконига эга бўлдик. Қўлёзма нусхасида ҳам шеър «Билиб қўйки сени, дунё кутади» деб номланганининг гувоҳи бўлдик.

Қўлёзма билан танишишга имкон яратган дўстимиз, проф. Саидбек Ҳасановга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Мушкул муаммолари.
Қўлдаги бармоқлардай
Оддий қилинганда ҳал,
«Олий ирк» даъвогари
Черчилнинг боболари
Хатто санай олмасди
Ўн бармоқни мукаммал.

Ҳозир бундай шеърни ўқиб, «бир балоси чиқиб колмасин» руҳида тарбия топган ёхуд «сиёсий эҳтиёткорлик» мезонларини белига қамиш қилиб олган бирор-бир ўқувчи, ёпирай деб, алланарсадан ҳадиксираб қолса, ажаб эмас.

Ўзбекистон, ўзбек халқи образи Ғафур Ғулом ижодида алоҳида ўрин тутишига Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов ҳам эътибор беради ва ўз даври, замондошлари доирасида ҳеч ким бу масалада Ғафур Ғулом даражасида бўлмаганини таъкидлайди. «Замондошларимиз ичида, - дейди у – ҳеч ким Ғафур Ғуломчалик ўзбек халқини севиб улуғламаган, у қадар ўзбекона тафаккур қилиб, ўзбекона шеърлар битмаган»⁶.

Ўша қалтис замонларда Ғафур Ғуломнинг Ўзбекистон, ўзбек миллати ҳақида ёзилган шундай шеърлари борки, уни ёзишга қандай журъат этганию, қандай чоп эттира олганига бутун ҳайратланиш мумкин. Бироқ ҳақиқий ижод дегани баъзан шундай бир илоҳий жараён шекилли, баъзи асарларнинг ёзилмаслиги ноилож бўлганидек, унинг элга йўлини ҳам яратганнинг ўзи очади, шекилли. Ана шундай шеърлардан бири «Шараф қўлёзмаси»дир.

Ҳозирги айрим ўқувчиларда шундай иштибоҳ ҳадик бор экан, уни деярли эллик беш йил аввал ёзган муаллиф журъати, жасоратига қойил қолмай бўладими, ахир.

Лекин шеърнинг ўзига хос ёзилиш тарихи бор. Қайси бир инглиз лорди матбуотми, радио ёки йиғилишлардан биридами ўзбекларни менсимай, шу ҳам халқ бўлдими, қабилида фикр юритиб, кишилиқ тараққиётининг салкам

⁶ Эркин Воҳидов. Ғафур Ғулом билан учрашувлар // «Оташнафас шоир». Тўпламида: Т.: Фан, 1994. - Б. 89.

илк поғонасидаги одамлар-да улар, деган мазмунда гапирган экан. Шунинг учун Ғафур Ғулом «Шараф қўлёмаси» деб номланган шеър сарлавҳаси тагига «Инглиз лордининг бизларни қабила деб атаганига жавоб» сўзларини ёзиб қўяди.

Ғафур Ғулом бу шеърда ўзбек халқининг тарихан энг қадимги халқлардан бири эканини, бу тарихийлик қайси бир бошқа халқларга нисбатан қадимийроқ эканини асослаб беради. Лекин, қандай асослаб беради денг. Ҳамма гап шунда. Ҳақоратга жавоб сифатида, яшиндек кескир поэтик фикрлар билан жавоб беради. Топилган ва ишлатилаётган бадий образлар эса, бош ғояни очишда шу қадар аниқ таъсирчан ва ўринлики, гўё худди шу ҳолатда улардан бошқаси бўлиши мумкин эмасдек.

Шеър 1949 йил мартида ёзилиб, уч ойдан сўнг, июлда чоп этилган. Бу Ғафур Ғулом шеърларининг босилиш тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Далиллар шуни кўрсатадики, шоир шеърлари, кўп ҳолларда, ёзилганидан сўнг 1-2 кун ичида, нари борса бир ҳафта мобайнида босилган. Чамаси, Ғафур Ғулом шеърни кунлаб, ҳафталаб эмас, кўпинча, бир кунда ва ҳатто бир ўтиришда (оқшомдан тонггача) ёзган. Яқин билганлар унга шеър қуйилиб келганини эътироф этадилар. Бу – шеър бир ўтиришда ёзилаверган, деган маънони англатмайди, албатта. Шундайлари ҳам бўлгандир балки. Лекин, ҳафталар, ойлар давомида кўнгилда, тафаккурда, хаёлда пиширилиб, айрим теша тегмаган образлар сайқаллана бориб, сўнг, тонг етгач кун ёришгандек, шеър ҳам қоғозга, асосан, бир ҳамлада тушган.

Ғафур Ғуломнинг «Шараф қўлёмаси» шеъри ёзилганидан уч ой кейин босилиши сабаби эса, унинг шу вақт мобайнида қайта қайта ишланганида эмас, балки унинг мазмунида, оҳангида. Бу мазмун, оҳанг ва ғоя эса, узоқдаги инглиз лордларидан кўра бериқдага, ўзимизнинг «лорд»ларга, бизни кўп ҳам бош кўтартирмай тобелиқда ушлаб турганларга ёқмайдиган хилда бўлганлиги табиий. Шу боис, шеър маълум муддат босилмай турган бўлса, ажаб эмас. Бундан ташқари, асар илк бор Республика марказий газетасида эмас, вилоят газеталаридан бирида чоп этилгани ҳам шундай

тахминга бориш учун асос беради. Республика матбуотида босилса-ю, бир балоси чиқиб қолса, республика миқёсидаги газета раҳбари, уни янада юқорида бошқариб турган марказқўм бўлимидан шахсдан гап эшитади. Вилоятда босилганда, шундай бир балоси чиқиб қолгудек бўлса борми, периферия (бу сўзни шўролар жуда ёқтиришарди) даги раҳбарларнинг танобини тортиб қўйиш имконияти қўлда туради.

Шеър қўлёзмаси сақланмаган. Дастлабки машинкаланган нусха билан илк бор босилиб чиққан шеър вариантыни солиштириш улардаги фарқ катта эмаслигини кўрсатади.

Шеърдаги ушбу мисралар олисдаги инглиз лордидан ташқари, яқинроқдаги «жаноб»ларга ҳам ёқмаслиги аниқ эканига ушбу сатрлар ҳеч қандай ортиқча шарҳсиз далил бўла олади:

Биз эккан пахталардан
Ер юзида бор киши
Уятини ёпганда
Устма-уст, қават-қават...,

Ҳозирги жанобларнинг
Маърифат ва дониши
«Пахта дарахт қўзисин
Жуни» деб билган фақат.

Агар эсингизда бўлса, Иккинчи жаҳон урушининг қайси бир йилида (янглишмасак, чамаси, 1943 йилда) машҳур ёзувчи Илья Эренбург марказий газеталардан бирида «Ўзбеклар» деган публицистик мақола билан чиққан эди. Шу мақоласида бу улкан ёзувчи айтадики, ўзбек халқини ярим ваҳший, тараққиётдан орқада қолган дегувчи гитлерчи босқинчилар шуни билиб қўйсинки, сизнинг қадимги ота-боболарингиз ўрмонларда уятини барг билан ёпиб юрганда, бу халқнинг аجدодлари нафис-нафис, янги-янги шафтоли навларини етиштирар эди.

Фикримизча, бу масалага муносабатда рус ва ўзбек адабининг қарашлари бир-бирига яқин, ҳатто заҳарханда танқидда шоиримиз образлари, ибора ва ўхшатишлари ўзбекона, мулойимроқ, андишалироқдек туюлади. Лекин И. Эренбург кескирлиги ҳам ниҳоятда чиройли ва зўр эди. У ўз вақтида топиб айтилган ўхшатиш эди. «Шараф қўлёмаси»даги ушбу мисралардаги фикрлар эса, рус адабининг қарашларига ниҳоятда ҳамоҳанг эди:

Қадим ўзбек халқисан,
Асл одам авлоди.
Миср эҳромларидан
Тарихинг қарироқдир.

Хоразмнинг ҳар ғиштида
Боболарнинг ижоди,
Англо-саксонлардан
Анча юқориоқдир.

Айни вақтда, шеърдаги «ҳозирги жаноблар» деб, ўша 1949 йилда шоир кимларни назарда тутаётганини ҳам тахмин қилса бўлади. Лекин, эҳтиёткорликда, хушёрликда, қатикни ҳам «пуфлаб» ичишда Ғафур Ғуломга тенглашиш қийин. Эҳтимол, не-не замонлар чиғириғидан омон олиб ўтган ҳам унинг мана шу эҳтиёткорлигидир.

Юқоридаги парчаларда шоир, асосан, айтадиганини айтиб бўлди. Айтганда ҳам, ҳазилакам гапларни айтгани йўқ. Бунинг учун таъна у ёқда турсин, палахмон тошини ҳозирлашга тайёр турганларнинг кишту корини, кайфиятини билмайдими, дейсиз? Шоир, билади, билганда ҳам, жуда аниқ билади. Шу сабаб, бунинг олдини олишни узоққа чўзиб ўтирмайди, дарҳол, юқоридаги «пахта дарахт кўзисин...» тўртлигидан кейиноқ ҳимоя «чизиғи»ни мустаҳкамлаб қўяди:

Улуғ рус халқи билан
Оға-ини қариндош,
Жаҳонлар яратарлик
Тарихий камолинг бор.

Озод Ватан эгаси,
Ўз кўкингда ўз қуёш.
Қуёшдай завол билмас
Ярқирок жамолинг бор.

Бу муддаога ҳам нуқта топилди. Лекин, шоирнинг асосий муддаоси бу эмаслигини билиб турибмиз-ку. Бизки билиб турибмиз, шоирнинг ўзими билмайди, дейсиз, бош муддаоси-ю асосий мақсадини. Айтганимиздек, юқоридаги сатрлар билан шоир айрим ғанимона нуқтаи назарларнинг таҳликали тусмолларига чек қўйгач, яна секин асосий муддаони давом эттиришга ўтади ёки унинг янги даражаларига қараб юради:

Худди шу тарихингни,
Шу еринг, қуёшингни,
Билиминг, дўстлигингни
Кўролмайди капитал.

Кўролмайдиганларни шоир ҳозирча «капитал» сўзи билан умумлаштириб, унинг манзилени қўштирноқ ичидаги дўстлар «ана» дегандан кўра, анча олисроққа йўллаб турибди. Ғанимона нуқтаи назарда туриши мумкин бўлганларнинг қўлидаги қартасини уриб, шоир асосий мақсад сари яна аста давом этади. Зеро, юқорироқдага умумлашма «капитал» образи зиммасига яширилган маъно ва мақсад, асл муддао сари бориш учун айна кўл келади ва ниятни мустаҳкамлаган бўлади. Лекин, ҳақиқий, хушёр ўқувчи тағмаънони ўқиб ва ўқиб ола билишига шоир ишонади:

Бечора негрлардай
Ерга тиқиб бошингни,
Куллик кишанларида
Қилмок бўлади маътал.

Энди шу ерга келганда, айтиш лозимки, ўтган асрнинг ўрталарида шўролар мамлакатадаги миллий шоирлар ичида ҳеч ким ғафуроно донолик ва усталик билан бу қадар аниқ-равшан оға халқ, бошқа халқларни «негрдай» эзиб келганини айтолган эмас. Буни партияни, Ильични, тузумни мадҳ этган (у даврда бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди) Ғафур Ғулом уддалай олди. Кези келганда, шуни айтиш лозимки, партия-ю Масковни, Ильични-ю бошимизда озодлик қуёши порлаганини мадҳ этмай туриб, бу ишни уддалаш мумкин эмас эди. Бу билан биз Ғафур Ғуломнинг бу йуналишдаги мадҳиялари ҳаммаси ёлғон эди, демокчи эмасмиз. Улар ичида соф виждон билан, ҳалол равишда, астойдил ишонгани учун ёзилганлари ҳам йўқ эмас. Бироқ, улар ичида, юқоридаги шеърда бўлганидек, асосий муддаони ўтказиш учун ёзилганлари ҳам оз эмас. Бундай ҳолда, айтганимиздек мадҳиялар, шоир учун, шубҳасиз, зирҳ ва қалқон вазифасини ўтаган. Асл ният йўналган қасрнинг очқичи ролини бажарган.

Хўш, куллик кишанларида сақламоқчи бўлинган экан, халқ қандай яшади, қандай чидади? Ҳаётда бирор-бир рўшнолик кўрдами, ўзи? Ғафур Ғулом бу саволга бадий жавобда ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади. Халқ ҳаётининг энг тўғри, реалистик, мухтасар ва аниқ ифода шаклини, тарзи ва мазмунини топади:

Не-не жафо кунлари
Катта ёруғ йул сари
Хулкар юлдузи каби,
Етаклади меҳнатинг.

Ҳа, бу чиндан ҳам, муваффақиятли топилган ифода эди. Зотан,

зўравонлик, мутелик, ўзига хос тарздаги истибдод замонларида халқни фақат Меҳнати, ва яна бир бор, Меҳнатигина, тинимсиз, ҳалол, мардона ва машаққатли заҳматгина рўшноликка, олдинга, ёруғликка етаклайди, наинки тун, куппа-кундузнинг қоронғу йўлларида Хулқар юлдузи бўлади. Эл-юрт бахтини ҳам, дардини ҳам, қаҳқаҳали аскиялари-ю милт-милт кўз ёшларини ҳам, қўшиғу марсияларини, дастурхонга буюрган баракадан тортиб, маъракагача, барчасини тинимсиз ҳалол меҳнатидан топди.

Тўғри, бу меҳнат кўп ҳолларда муте меҳнат эди. Ноиложликнинг иложи, чорасизликнинг чораси эди. «Назир отанинг ғазаби»да айтилганидек, аксар ҳолларда тош ёғса ҳам пахтани тераверамиз, дейилувчи номатлуб меҳнат эди. Бунинг устига устак, ўзи емай ўзгаларни едирувчи, ўзи киймай ўзгаларни кийдирувчи, ўзи пахта етиштириб кўйлақлик бўзга, кафанлик сурпга зор бўлган, она тупроқдан чиққан газ оёқ остида ер тагидан ўтиб бошқа мамлакатларга кетган, ер устидаги халқ эса, учоғида ғўзапоя, тезак ёқиб яшашга мажбур бўлган меҳнат эди. Буни унутиб бўладими? Лекин, мана шундай вазиятларда барибир, халқни сақлаб қолган, уни оининг ўн беш ёруғ кунларига чорлаган ва шундай кунларига етказиб турган ҳам, унинг ўзи – шу меҳнати бўлди. Шўро даври, айниқса, 30-йиллар шеърийатимизда далага кўшиқ айтиб бориб келадиган қаҳрамонлар тасвирланган асарлар танқид қилинади. Бу – тўғри. Буткул шундай бўлганда бу – реализмнинг бузилиши. Лекин кишилар ҳаётнинг азобидан ташқари, шодликларини, баъзан ана шу меҳнатдан топганлари ҳам ёлғон эмас, ахир. Буни инкор этиб бўлмайди. Шу сабаб, Ғафур Ғулом бу асарда ҳақиқат масаласида жамият риёсини эмас, ҳаёт зиёсини куйлаётганини тан олишга мажбурмиз.

Шунинг учун ҳам, шоир:

Озодлик қўлёзмаси –

Шарафингнинг дафтари,

Текинхўр бойваччадай

Бировга йўқ миннатинг, –

дер экан, шўро замонасидаги Конституция ва унинг қабилидаги ҳужжатлар

биз учун ҳеч қачон на Озодлик тимсоли ва на шараф нишони бўлмаганини билсак-да, бизга текинхўрлик, бизга бойваччалик қилганларга ўхшамаганимиз ва уларга миннатимиз йўқлиги билан худди шоирдек ғурурланишга ҳақлимиз. Нима учун? Буюк шоир маълум даражадагина эмас, ниҳоятда мухтасар равишда, аниқлик ва тиниқлик билан, бунинг поэтик жавобини ўз даври учун ҳам, бизнинг ҳозирги авлодимиз ва келгуси насллар учун ҳам етказиб кетгандек туюлади.

Улар айҳаннос солган
Атом шу тупроқдадир.
Ва бу тупроқ сеники
Бутун мазмуни билан.

Оламга арзигулик
Қудрат шу чанокдадир;
Сен қудрат эгасисан
Меҳнат якуни билан.

Бундай сатрларни, бундай шеърларни ўқиб тўлқинланмасдан, ғурурланмасдан бўладими? Шу халқнинг фарзанди эканингдек, мана шундай буюк шоири бор халқнинг вакили эканингдан фахрланмаслик мумкинми? «Ва бу тупроқ сеники. Бутун мазмуни билан», деб башорат қилган эди Ғафур Ғулом. Мана, бугунга келиб, атомларни бағрига, одамларни кўзига яширган шу тупроқнинг ҳақиқий эгасига айланмадикми, бугун маъною маъвоси билан шу тупроқ энди ўзимизники. Оламга арзигулик қудратга эга чаноклардан келгувчи меҳнат натижаларини, наинки ҳақиқий, айти вақтда, қудратли эгасига ҳам айланмадикми? Ким билсин, балки, шоир олис 40-йилларнинг туманли хаёлларини тинитиб, янги асрнинг ҳозирги тонглари ортида килиш билангина кифояланмай, балки, тахайюли билан уни кўра олгандир ҳам? Бўлмаса, шу даражадаги тиниқ ва гўзал шеърни ёза олармиди?

Шеър якунига яқинлашароқ шоир асарнинг аввалидаги тарихий

мужодалани меҳнат шарафига пафосли муносабат билдириш билан мустаҳкамлайди ва уни яна кўхна тарих билан, ўзбеки ғурур билан ялакат бирликда боғлаб қўяди.

Шеър аввалида шоир ўзбекни менсимаган, уни масхаралаб, устидан кулмоқчи бўлган лордга жавобан: ўзбек халқининг тарихи Миср эҳромларидан ҳам қарироқ эканини, Хоразмнинг ҳар ғиштидаги боболаримиз ижоди бошқа мана-ман деган халқларнинг бадий тафаккуридан анча юқориқ эканини айтса, шеър якунига яқин келиб, энди, инсонни инсон қилган меҳнатдаги буюклигимиз тарихи ҳам узоқ эканлигини таъкидлайди:

Соҳибкор ўзбек халқи
Дехқон ашраф авлоди,
Пахтакорлик санъатинг
Тарихдан қарироқдир.

Бу ерда яна бадий фикрлашдаги маҳоратга, образдаги мунтазамликка эътибор беринг ва уларнинг сой сувидек шарқираб, самимий, табиий қуйилиб келишини кўринг:

Пахтакорлик санъатинг
Тарихдан қарироқдир.

Пахтани, пахтакорни бу қадар улуғлаш, уларга бўлган шу даражадаги садоқат ва меҳр натижаси туфайлидир, албатта.

Абулла Орипов мақолаларидан бирида айтадики, мен устоз Ғафур Ғуломдан асар бағрига ўз шахсини, феълени, табиатини сингдириб юбориш маҳоратини доим ўрганиб келаман. Агар диққат билан қарасангиз, шогирд шоир эътибор берган бу фазилат, чиндан ҳам, устоз шоир ижодидаги характерли хусусиятлардан бири экан. Бу хусусият «Шараф қўлёзмаси»да ҳам кўринади. Асар ниҳоясида муаллиф ўз халқига шундай мурожаат этади:

Бир зўр ур, гурулласин
Билағонлик ижодинг,
Сенинг билан шоиринг
Манглайи ярқироқдир.

Бу билан шоир бутун асар давомида айтилган халқининг тарихини, бугуни, азоб-укубатлари-ю, шодлиги, мутелиги-ю ғурури, – барча-барчаси билан ҳамкор-ҳамнафас эканини, толеию манглайи ҳам фақат шу халқ билангина ёрур эканини изҳор этади.

Ғафур Ғулом шеъриятида меҳнат мавзуи ва муаммоси ҳақида гап борганда, бир нарсани назардан қочирмаслик керак.

Меҳнат, хусусан дала меҳнатини акс эттирганда, у ҳам кўпгина биродарлари ва сафдошлари каби бу жараёни ўзига хос мавжуд зиддиятлари, мураккабликлари, қийинчиликлари, айрим жиддий азобу-укубатлари билан эмас, балки кўпроқ, унинг завқ-шавқини, таровати-ю романтикасини куйлашга интилди. Меҳнат жараёнидаги шахс(лар) руҳиятида кечган ҳолатлар, ўзгаришлардан кўра, меҳнатдан келувчи натижаларгагина кўпроқ эътибор берди. Лекин, бу шоирнинг ўзидан ҳам кўра, унинг ихтиёридан ташқарида бўлган сабаб билан белгиланади. Мафкура белгилаган қонун-қоидаларга кўра, Ғафур Ғулом авлоди фаол ижод этган замонларда шўро тузумидаги меҳнатнинг азоб-укубатлари ҳақида гапириш деярли мумкин эмас эди. Меҳнат укубатлари шўродан аввалги тузумдагина ёхуд капитализм жамиятидагина бўлиши мумкин эди. «Жонтемир», «Кўкан», «Зайнаб ва Омон»ларда шароитдан келиб чиқувчи меҳнат билан боғлиқ мушкулотларга деярли ўрин берилмагани сабаби шу нарса билан белгиланади. Масалан, Ғафур Ғулом:

Меҳнатда ҳар минут нон каби азиз,
деб ёзар экан, биз шоирнинг бу эстетик позициясига, эстетик қарашига бирор бир даъво қила олишимиз қийин. Шу «Меҳнат байрами» шеъридаги

Далада ҳар нафас ўпичдай ширин, –
дейилган ниҳоятда чиройли, дилбар, романтик мисра ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Одам далада бу ҳолатни бошдан мутлақ кечирмайди, деб бўлмайди. Лекин, масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ҳаётда доим шундай бўлавермаслига ҳам аниқ. Бунинг устига, ўзбек даласи, хусусан, пахта даласи билан боғлиқ меҳнатда. Ўқувчи унинг «ўпичдек ширин»лигидан ташқари,

анчагина азоб-уқубатлари борлигини, жуда кўп, ранг-баранг руҳий, жисмоний, маънавий ва шуурий ҳолатлар келтириб чиқаришини ҳам билади. У ана шуларни ҳам кўришни, ўқишни, ҳис қилишни истайди ва бу ўринда ҳақ бўлиб чиқади.

Ғафур Ғулом аксар шеърларида Ўзбекистонни, унинг тупроғини, оддий одамларини, умуман, Ватанни улуғлашга алоҳида эътибор беради. У қайси муаммони бадиий ёритишга чоғланмасин, қаламини қайси мавзуга йуналтирмасин, бу масала деярли беистисно равишда, у ёки бу даражада унинг шеърларида кўндаланг бўлаверади. Шоир деярли ҳар икки-уч шеърдан бирида партия, Ильич, Масков, коммунизмни ёки ҳеч бўлмаганда, улардан бирини тилга олиб ўтишини назарда тутиб, Ғафур Ғулом доимо шуларнинг куйчиси бўлган-ку, деб хулоса чиқаришни истовчилар ҳам баъзан топилиб қолади. Улар эътироф этилаётган омиллар асарда, кўпинча, уни ҳаракатга келтирувчи пафос даражасига кўтарилмай, аксар ҳолларда қайд этилувчи субъектлар сифатидагина қолиб, улар патетика учунгина жалб этилишини, асарнинг етакчи қаҳрамони, образи, муаммоси, моҳияти эса, Ўзбекистонга, элга, юртга, шоирнинг ўзига, қалбига алоқадор эканини эътибордан четда қолдирадилар. Тўғри, айтилаётган омиллар Ғафур Ғулом ижодида пафос даражасига кўтарилган ва бош ғоя сифатида танланган шеърлар ҳам оз эмас. Бироқ, айтилган вақтда, партия, Ильич ва ҳаказолар тилга олингани билан улар асарнинг жавҳари ва моҳиятини ташкил этмайдиган шеърлар ҳам талайгина-дир. Шу боис, мазкур омиллар тилга олингани, иштирок этгани учунгина, бу асарлардан батамом воз кечиш кўп ҳам ўзини оқламаслиги мумкин. Тўғри, уларни энди ўқувчиларга балки махсус тақдим қилиш шарт эмасдир. Бироқ, адабиётшунослик нуқтаи назаридан уларни таҳлил этиш, баҳолаш, сабаб ва оқибатларни аниқлаш, ҳар қалай, бурчимиз саналмоғи керак. Биз, айтмиш, эътироф этилган омилларни куйлаш асарнинг бош мақсадими ёки асардаги даврнинг, замоннинг сиёсий инерцияси ва талабими? Балки ноиложликнинг натижасидир? Ёҳуд шоир жамият ва тузум ақраболарига манзур бўлишни йўқотмаслик мақсадида бу йўлни муттасил тутиб тургани ҳолда, аслида,

асарнинг туб моҳиятида эл-юрт дардларига дахлдор муаммоларни акс эттиришни асосий мақсад қилиб қўйганми – шуларни катъий аниқлаб олишимиз лозим. Шу методологик ёндошувдан келиб чиқиб, шоирнинг аксар шеърларига назар ташласак, уларнинг моҳиятини у ёки бу даражада, албатта, Ватан, унинг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳақида поэтик мулоҳазалар юритиш ташкил этганини, ва шоирнинг бош мақсади, асосан, шуларни ёритишга қаратилганини кузатамиз. Шулардан келиб чиқиб, фикримизча, Ғафур Ғуломни партия ва Ильич куйчисидан кўра (бундай асарлари талайгина эканини инкор этмаган ҳолда),(Ватан ва халқ куйчиси сифатида белгалаш тарихий ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Шу нуқтаи назардан, унинг биргина «Кулол ва заргар» шеърига назар ташлайлик. Кулол меҳнати заргар меҳнатидан кам қадрланмаслиги керак, тупроқ ҳам, қиммати жиҳатидан аслида, олтиндан паст эмас, деган фикрни ўртага ташлайди шоир ва секин-аста, сезилмаган равишда, юрт тупроғини, Ватан ва Ватандошни улуғлашга ўтади. Ёки, аниқроқ айтганда, шоир бу йўналишни ўзига сезимли равишда амалга оширгандир, лекин, ўқувчига кўп ҳам сездирмаган йўсинда, маҳорат билан шу поэтик йўлга тушиб олади. Шу муқаддас тупроқдаги ҳар бир чинор, ҳар бир толнинг азиз бўлиб кўриниши сабаби шундаки, улар шоир (лирик қаҳрамон) учун «ватандош»дир, ватандошгина эмас, ҳатто, ватан ҳамдир. Шу боис, шоир кулол ясаган «бир чангал лой»да оддий лойни эмас, «бир бурда ватан»ни кўради. Шоир Ватан тушунчасини аста-секин юқори пардаларга кўтаради ва бизни китобхондан асар қаҳрамонига айлантириб қўяди:

Бу тупроқ чехраси – Ватан чехраси,

Ота-онамизнинг юзидай таниш.

Кўрилган банддан кейинги мисрани ўқиб, биз ўзимизни шу тупроқ, шу Ватаннинг бир ҳужайраси эканимизни ҳис қиламиз.

Шоир Мирмуҳсинга бағишланган «Кулол ва заргар» номли бу шеърда «коммунизм» сўзи ишлатилган қуйидаги байт учрайди:

Эрта коммунизм даврин яратмак

Ялт этган толеи, бу бизнинг шараф.

Деярли тўксон сатрлик шеърда ҳозирги мафкурамизга тўғри келмайдиган бундан бошқа сўз ёки фикр йўқ. Энди савол туғилади: Нима қилиш керак? Наҳотки, шу сўз ва унга уйқашган фикр туфайли асардан воз кечиш керак бўлса? Бу саволга қарши савол берувчилар бўлиши ҳам мумкин? Хўш, нима қилгин, дейсиз, бўлмаса, шеърни қабул қилиб, ундаги бу сўзни ва унинг замиридаги маънони ва ғояни тарғиб этаверайликми? Бундай қилиш бизнинг бош мақсадимизга, миллий мафкурамизга зид бўлмайдами? Бу иш кечаги кунни қумсаш ва ҳатто уни тиклашга ҳаракат эмасми? Саволларда, шубҳасиз, жон бор. Инкор этмаслик керак. Бироқ, фикримизча, бу ўринда, иккита тўғри фикрдан бирини ажратиб олиш зарур бўлганда – тўғрироғи, иккита зиёни мавжуд нарсадан бири керак бўлганда – кичикроғи танланади, деган лузум (принцип)га амал қилиш маъкул чиқар. Зеро, «Кулол ва заргар» деган шеър биз учун унда «коммунизм» сўзи ва унга ёндош фикр орқали кўрсатиладиган таъсирдан кўра, Ватанни, ватандошни, меҳнатни, Инсонни маҳорат билан улуғлаши орқали кўрсатадиган таъсири ва бу билан, ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғуларимизни тарбиялашга кўрсатадиган таъсири жиҳатидан муҳимроқдир. Бу сўз, ундаги маъно энди биз учун керак эмаслигини айтиш, асарда у яратилган даврнинг муҳри ва муаллиф дунёқараши инъикоси сифатида намоён бўлишини тушунтириш, ҳар қалай, уддаласа бўладиган иш. Асарнинг ўзи ҳам бизга юқорида келтирилган:

Эрта коммунизм даврин яратмак

Ялт этган толеи, бу бизнинг шараф, –

мисраларидаги фикр билан эмас, балки унинг давомида келувчи:

Ернинг манглайдан ғуборни артмак

То нурга кўмилса ҳар олти тараф, –

сингари бедилона фалсафага жо бўлган поэтик фикрлари билан қимматлидир.

«Кулол ва заргар» шеърига доир мулоҳазалар, нуқтаи назар ва лузум, асарнинг буткул структураси, моҳияти, бош ғояси ва мақсади партияни,

Ильични, коммунизмни мадҳ этишга қаратилган асарларга дахддор эмас,
албатта.

«БИР ТОМЧИ БОЛ»

Ғафур Ғуломнинг Ватан ҳақидаги сиёсий муаммоларга эш, ижтимоий мақсад ва мазмунга тўйинган шеърлари қаторида, мафкура, сиёсат, ижтимоий талқиндан холи, худди табиатнинг ўзидек тиниқ ва гўзал тараннум этилган туйғулар каби самимий ва бокира шеърлари ҳам борки, уларни ўқиб, худди она табиат қўйнига тушгандек ҳаяжондан тўлқинланиб, роҳатланиб, энтикиб кетасиз. «Бир томчи бол» шеъри бунга намуна бўла олади:

Асалариларнинг
Тинмағул қўшинлари
Гуллардан гулга учар
Кукламдага эмчидай.
Гунчадаги зарларнинг
Тилларанг куқунлари
Болга айланиб кўчар,
Кўз илғамас томчидай.

Табиатни, боларини, тархил мевалар гўзаллиги-ю уларнинг анвойи ҳидларини бетакрор мисраларда тараннум этган шоир, буларнинг ҳаммасини секин-аста бир фокусга – Ватан жамоли ва Ватан мазмунига йўналтира боради:

Бир қатра бол ичида
Бутун кўклам яширин

Бир қатра болга шоир бутун кўклам ифори-ю исмини, таъми-ю жисмини сиғдиради-қўяди.

Ҳар томчида қирқ чаман
Гулларининг ҳиди бир.

Биз ҳаммамиз боғларни, чаманларни кўрганмиз. Ҳар бир, ҳатто, кичиккина боғда ҳам не-не анвойи гуллар, уларнинг кишини сархуш қилгувчи не-не бўйлари бор. Шоир ана шундай, бир эмас, икки эмас, қирқта чамандаги (тасаввур килинг!) гул атрини юқорида бир томчига «қамаб» қўяди, қаранг.

Тотсанг бармоқ учида

Ҳушбўй, ёқимли, ширин.

Бу манзарада Ғафур Ғулом шоиргина эмас, нақ рассомнинг ҳам ўзгинаси. Бу мисраларни ўқиб, масалан, оқ яктаклик мўйсафид бобо деҳқоннинг асал тўла сопол косага чимжилоғини ботириб, мазасини кўргач, куёшдан ним қорайган юзига куёший табассум ёйилган ҳолати кўз олдингизда гавдаланмайдими? Шоир сизга ҳам асал тоттиргандай, кўнглингизни хушнуд қилиб қўяди-да, аста асосий мақсадга қўчади:

Мазмуни бизнинг Ватан

Пайқар кимнинг диди бор.

Азиз ўқувчи, бу мисраларни бўлмай, шеърни яхлитлигича бир ўқиб кўринг-а, гўзал чаман қўйнида янги асал тотгандай роҳатланувингизга ишончим комил. Гап Ватанга келиб тақалар экан, айнаи вақтда, қалбингизда ажиб, бир ширин ва гўзал ғурур туясиз.

Бу мулоҳазаларни ўқиб, мухтарам ҳамкасблардан қай бири, тўхтанг, биродар, бунча ҳовлиқмасангиз, шеърни шошилмай, реал таҳлил қилайлик-чи, қандай натижа чиқаркин, деб қолди, дейлик. Хўш, шеър қачон ёзилган? 1953 йилда. Хўш, бу вақтда Ватан қай аҳволда эди? Оч, юпун, халқ пахтага кулдек мутеъ. Қишлоқларда ейишга нон йўқ-ку, шоирингиз ватанни асалга ўхшатиши нимаси? Бу ҳаётни бузиб, бўяб, бежаб кўрсатиш эмасми? Ҳақиқий азобларимиз, қийинчиликларимизни ҳаспўшлаш, яшириш эмасми? Бошқача айтганда, шўро мафкураси ноғорасига ўйнаб, жамиятимизни, Ватанни ёлғон-яшиқ осмонга қўтариш эмасми?..

Ҳали замон бундай танқидчи биродарлар бўлишига мен ишонаман. Ва бу, балки тўғри ҳамдир.

Зотан, ўрнида, жойида бу нуқтаи назар қўлланилиши мумкин ва, ҳатто, керакдир. Бироқ, кўр-кўрона, доимо ва ҳамма асарга нисбатан эмас. Бадиий асарга мудом сиёсий кўзойнак орқали қараш занжирининг даҳшатли излари онглардан, қалблардан ҳали тамомила йўқолмагунча бундай қарашлар кўриниб қолиши, табиийдир.

Ватан эса, барча замонларда, ҳатто қатағон йилларида ҳам, Ғафур Ғулом тасвирлаб бераётгандай – мана шундай гўзал, мана шундай ширин бўлган, бор аччиқликлари, бор азоб-уқубати билан. Фақат уни Ғафур Ғуломдек гўзал ҳис эта билиш ва ширин тасвирлаб бера олиш керак. Ҳамма гап шунда.

Бу – Ватаннинг камчиликлари, ҳатолари, қийинчилик ва мураккабликлари тасвирланмаслиги керак, деган гап эмас, албатта. Бу масалалар наинки, тасвирланиши мумкин, балки зарур ҳамдир. Бироқ, ҳар бир асарга муаллифнинг аниқ мақсадидан келиб чиқиб ёндошув муҳимдир. Бир асар доирасида шодлик ҳам, ташвиш ҳам бўлиши мумкин. Бири тасвирланган асардан иккинчисини албатта талаб қилавериш шарт эмас. Бунинг учун бошқа асар ёзилиши имконияти бор.

Шеърга қайтайлик:

Ҳу, илғанар-илғанмас
Нозик ҳид тамом янги,
Бир ўрим соч ичила
Бир тола мўйдай майин...

Бу мисралар тамомила янги, поэтик кашфиёт даражасида. Биргина «Ҳу» ундалмасидаги ажиб бир ўзига хосликка эътибор беринг. Мисрани тўлдириш, яхлитлашдан ташқари, ҳолат, кайфият, манзара, ҳаяжон, завқ, кўнгил ҳаракатини айтмайсизми? Шу сўзни ва сатрни ўқишингиз билан тиниб-тинчимас, куйди-пишди, завқли-шавқли, болажон ва ҳаётсевар, қувнок, сезгир муаллифнинг ўзи – жонли жуссаси билан кўз олдингизда намоён бўлмайдами? Энди, бу ёғини сўрасангиз, бир томчи асалдан (унинг мазмунига Ватан жо эканини унутмайлик) келаётган хушбуй ис ичидаги (қирқ чамандан йиғилганини ҳам эслаб турунг) ислардан бирини (!) илғаб, англаб, ажратиб олабилиш ва ўқувчида ҳам худди шундай туйғу уйғотишнинг ўзи бўладими? Бу ҳам етмагандек, шоир бу иснинг ҳам нозиклигини, ҳам янгилигини туймоқда. Устига-устак у ҳис майин, майин бўлганда ҳам «бир ўрим соч ичида бир тола мўйдай майин». Образдаги

гўзаллик, порлоқликдан ташқари, уни намоён этишдаги сўзлар уйноқлиги, равонлиги, мусикий тиниқлик, оҳангдаги самимият.

Шоирнинг илҳом булоғи қайнашда давом этади, у мақсад, ниҳоясига етганича йўқ. Хўш, бу бир ўрим соч ичидаги тола мўйдай ифор қайдан келди, шоир уни нечук пайқади?

Раҳмат, деб қуйсангаз бас,
Бу хид бизнинг боғники,
Бу йил гуллаган жийда,
Мен экканман атайин.

Бу гўзаллик, бу ифор, бу ис шоир - лирик қаҳрамон меҳнатининг самараси экан. Ана, Ватан мазмуни билан шу Ватан фарзанди ўртасидаги ажралмас бирлик, узвийлик, яхлитлик, бир жон-бир танлик. Шеър юқоридаги мазмун, муаммо, пафосга муносиб равишда гўзал ва кўтаринки пардаларда яқунланади:

Теварак тоғ ичида,
Ёппаси боғ ичида,
Кўкламларнинг мазмуни
Бизнинг ҳар бир томчи бол
Олам чароғ ичида,
Кўзда-қароғ ичида,
Эй, дунёлар якуни
Бизнинг порлоқ истиқбол.

Бу «порлоқ истиқбол» остида шоир коммунизмни назарда тутаётгани йўқми? Бизнингча, йўқ. Фикримизча, бу сўнгги тўрт мисрага мумтоз Шарк шеърляти, айниқса, Румий, Ҳайём, Ҳофиз, Бедил поэтикасида мўл илатилган дунёнинг, борлиқнинг марказида Инсон туриши ҳақидаги фалсафий қараш сингдирилган. Дунёларнинг якуни бизнинг порлоқ истиқбол, дер экан, бу билан шоир, мавжуд бўлмоқликнинг, яшамоқнинг бор мазмун-якуни Инсондир, инсон умридир, Ватанни Ватан қилгувчи ҳам Инсондир демоқчи

бўлади. Шу тарика, Ватани, ўзи ҳақида фикр юритиб давом эттирилган шеър барча Ватанлар ва ҳар бир Инсон учун хос бўлган юксак пардаларда якунлайди. Шоир учун олам чароғ ичида, кузда кароғ ичида дунёларнинг хулосаси, якуни сифатидаги порпоқ истиқбол – Инсон абадийлигининг улуғланишидир.

Ғафур Ғулом шеърларида сиёсатдан ҳоли тасвирланган Ўзбекистон ва ватандош қиёфасининг миллий ва бетакрор манзараларини кўплаб учратиш мумкин.

Барди кўрпаларини елкага қийғоч ташлаб,
Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар.
Пахсаларнинг бўйнига билак ташлаб, ёнбошлаб,
Хомуш уйқусирайди кўрғон тагида ноклар.

Бу «Кузги кўчатлар» шеъридан, Тоқлар ва ноклар Молдовада ҳам, Озарбайжонда ҳам ёки Италия ва Францияда ҳам бўлиши мумкин. Бу мамлакат шоирлари ҳам бу кўчатларнинг кузги ҳолати ҳақида ёзиши табиий. Лекин, елкаларига барди кўрпаларини ташлаб тоқлар фақат Ғафур Ғулом шеъридагина ухлаши мумкин. Пахса деворларнинг бўйнига билагини ташлаб хомушгина мудраётган нокларни дунё бўйлаб фақат Ғафур Ғулом шеъридагина учратамиз.

Бу ниҳол қачон униб, қачон мева беради,
Миршакар тотадими, тотмайдими, барибир.
Одамзод ўлмайди-ку кимдир ахир теради,
Мана, Миршакар ота ҳаётида ечган сир.

Лирик қаҳрамон Миршакар ота табиатидаги бу журъат, бу ҳаракат замирида шарқона, ўзбекона донишмандлик ётади. Бу донишмандликнинг асоси эса инсонпарварликдир. Бу инсонпарварлик тасвиридан Ғафур Ғулом гуманизмининг ҳаётбахш нурлари порлаб туради. Шоир ўз ватандоши, замондоши, бобо деҳқон қиёфасидаги бу фазилатни оламга кўз-кўз қилгиси келади.

Ғафур Ғуломнинг шеърларида доимо оҳори тўкилмаган образларга дуч

келамиз. У, масалан, экскаваторни шунчаки экскаватор демайди. Эркин ҳаракат қилаётган ғоз бўйинли экскаватор, деб ёзади. Унинг шеърида хайдовчи йигит амрига тайёр турган трактор «шўх кора байир» деб таърифланади. Баъзан унинг шеърида шудгорнинг қуёшда товланаётган намини кўриб қоламиз. Эсаётган майин елнинг товуши-ю ҳаракати ирмоққа ҳамоҳанг эканини туямиз. Унинг шеърларида мазмундор ҳосилга бағри тўла ер чигитни худди «онадай эмизиб ётади». Ўзбек халқи ўзининг меҳнаткаш, қўли гул қизлари бошида, худди «ойни гир айланган ракетадай» парвона ва ҳоказо. Шунча образларнинг бари биргина «Еру осмон» шеъридан. Ёки, мана, яна айрим мисоллар: Кўмир, Ғафур Ғулом шеърида «қуёш консерваси» ёки «пахта – инсон жонин иситган оташ». Энг асосийси, бу образлардаги бадиийликнинг бирортасида зўрма-зўракилик, сунъийлик йўқ. Бунинг устига, уларнинг барчаси худди шеърнинг ўзидаги ирмоқлар-у, майин еллар, шудгор нами сингари табиий, самимий ва эркин, миллий. Шеърларга шоир, айти вақтда, сездирмаган равишда замон руҳини сингдириб юборади:

Ойни гир айланган ракетамиздай

Ўз қизин бошида халқи парвона.

Ғафур Ғулом ҳаёт гўзаллигини, табиат гўзаллигини, инсон қалбидаги бетимсол гўзалликларни куйлашни севади, бунинг учун оҳори тўкилмаган янги образлар кашф этади. Ўрик гулга кирган баҳор айёмларини ким кўрмаган, дейсиз, гулдан-гулга ўтаётган боларини ким кузатмаган? Ипак қуртига кўзи тушган киши ундан ўзга бир маъно уқмай, шунчаки назар ташлаб қўя қолиши мумкин. Оқшом тушиб келаётган паллада баъзан руҳ сиқилиши табиий. Лекин, буларнинг барчаси шоирнинг Ғафурона руҳониётли назари остида яхлитлик касб этиб, бадиий буёққа бурканар экан, тасвир замиридаги ҳаётнинг нечоғлик гўзал, ардоқли эканидан дилингиз ҳапқириб кетиши ҳеч гап эмас. Бундай ҳолда шеър сизга ҳаётни, унинг гўзал моҳиятини, том маънода кашф этиб беради. Бунинг баробарида ўзингиз ҳам ўзингизни янгидан тушунаётгандек бўласиз:

Ўрик гулларини эмар болари,

Насрин япроғида титрайди шабнам.
Ипак курт тухмида ҳаёт асари,
Олам никоҳ оқшом бир зебо санам.

Никоҳ оқшомини ҳам кўп кузатгансиз, азиз ўқувчи. Бундай ҳар бир оқшомнинг ўзига хос таровати, ўзига хос фасохати бор, албатта. Никоҳ оқшомида вужудга келаётган бир оила бахтини, бир хонадон севинчини, шу оқшомга шоҳид бўлган узоқ-яқинлар меҳрини-ку кўплар ҳис эта олиши табиий. Бироқ, бу оқшом оламнинг санамга айланганини, шунчаки, оддий санам эмас, зебо санамга айланишини Ғафур Ғулом шеърининг кўзи билангина кўра олиш мумкин.

«Баҳор оҳанглари» шеърининг давомидаги мана бу қуйма мисраларда эса, ҳаёт гўзаллиги жонланади:

Наврўзи бедона ўрганчик сайрар
Янглиш чучутларда севги оҳанги.
Ёш ирмоқ соҳилга тилини қайрар,
Қуёш нусхалидир муҳаббат ранги.

Бу мисралар ўзининг янгилиги, миллийлиги, поэтик шаклдаги мукаммаллиги, мусиқийлиги, қофиядага тўлиқлиги, ўзаро яхлитлигида самимий туйғуларни ифодалайди.

Каранг: тўртликдага ҳар бир сатрда янги, оҳори тўкилмаган образлар. Улар, бир жиҳатдан, табиат гўзаллиги ҳақида ва, айтилиши мумкин, инсон ҳақида, унинг бой ички дунёси ҳақидадир. Эрта баҳорда янги сайроққа кираётган бедананинг навжовон овозини кўплар яхши билади. Ғафур Ғулом эса, уларнинг янглиш чучутларидан севги оҳанглариини ўқийди (Шеър айти баҳор чоқлари, 1961 йилнинг 23 мартда ёзилган бўлиб, асар пафосининг ҳаётий ва реал манбалар асосида эканини кўрсатади.) Ўктам ўқувчининг эркин таҳайюли хоҳласа, бу севги оҳанглари эгаси деб ёшларни, умр наврўзида илк муҳаббат таманноларини бошдан кечириётганларни ҳам идрок эта олади.

Ғафур Ғулом шеърларида табиат баъзан шу даражада кучли иштирок этадики, сувдан таъмни ажратиш қийин бўлгандек, тасвирланаётган табиатни

асарнинг яхлит руҳидан ажратиш қийин. Шоир гўё шеърнинг ўзидан кўра унда тасвирланаётган табиат руҳига сингишиб кетгандек туюлади. Умуман, шоир табиатга шу қадар шайдо ва ошуфтаки, шеърларидан бирида «Кўклам ҳурматига Ғафур тиз чўкди», деб юборганини сезмай қолади. Бу, асарда лирик қаҳрамонга айланган муаллифнинг поэтик ҳаяжонидир. Ғафур Ғуломдек серҳиссиёт кишининг табиат кўйнида ҳаяжонини қалбига сиғдира олмай, унга тиз чўкишига одам ишонади.

Табиатни бу қадар яқин тушунмаса, шоир булбул куйидан ғунчаларнинг боши гангиб қолиши мумкинлигини қаердан билсин:

Болача булбуллар нотада шошиб

Бошини гангратар ғунча гуруҳин.

Худди шундек, қизалоқ Олмосхон эндигина ясан-тусан бўлганида дарчадан унга тўлин ойнинг кўзи тушиб қолганини пайкармиди:

Олмос кўйлак кийди атлас, парчадан,

Тўлин ой мўралар бизнинг дарчадан.

Ирмоқларнинг ҳам катта-ю кичигини, эскиси-ю янгисини кўплар кўрган. Лекин, ёш ирмоқ соҳилга тилини қайраб олаётганини ҳеч қачон кўрмаганмиз ва ҳатто, бундай бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмаймиз. Бундай тасаввурни бизга Ғафур Ғулом, унинг шеърляти ҳадя этади. Истасангиз бу мисрани тўғридан-тўғри маънода тушунинг, хоҳласангиз, «ёш ирмоқ» образи билан наврўзда эндигина сайроққа кираётган беданага нисбат берилаётибди, деб англаг ёки бедилонга тағмаъноли, кўп маъноли бу фалсафий мисрадан бошқа-бошққа янги маънолар уқинг, ихтиёр сизда. Бу мисралар шу тариқа ихтиёрингиздаги поэтик идрокни ишга тушириб юборади. Тўртликнинг сўнгги мисрасидаги поэтик фикр аввалгиларидаги маъноларни умумлаштиради ва шу бандга юкланган мақсадга бадиий яхлитлик бахш этади. У ўзининг, айниқса, сермаънолиги, кенг маънолиги билан ажойибдир.

Муҳаббатга нисбат берилган таъриф-у, тамсиллар жаҳон адабиётида беҳисоб. Унинг қуёшга ўхшатилгани ҳам сон-саноксиздир, балки. Лекин, шу

кўпдан-кўп ишлатилган санъатлар ичида унга яна мурожаат этиб, уни такрорламаган равишда янада бойитиш ва ривожлантира олиш юксак маҳорат самарасидир. Муҳаббат рангининг қуёш нусхали экани, бу энди, Ғафур Ғуломнинг топилмасидир.

Юқоридаги тўрт мисра «Баҳор оҳанглари» шеъридаги бешта банддан бири, шеърнинг умумий таркибидаги ажралмас бир қисм. Лекин, эътибор берсангиз, у алоҳида бир рубойидек мустақил жаранглай олади ҳам. Ва шу тариқа шеърдаги бошқа бандларга эътибор берсак, улар – ҳам асарнинг бевосита бир таркибий қисми, ҳам ўзича мустақил рубойидек қиммат касб этади. Бу хусусият Ғафур Ғуломнинг «Баҳор оҳанглари»дан ташқари, бошқа шеърлари учун ҳам тааллуқли эканини кузатиш мумкин. «Баҳор оҳанглари» шеъри Ғафур Ғуломни фақат сиёсий руҳдага шоир деб қаровчиларнинг ҳақ эмаслигини кўрсата олади. У моҳиятан, сиёсий қарашлардан тамомила ҳоли, ҳаёт, табиат, инсон руҳияти ҳақидаги асар бўлиб, шоир ижодига сирtdан қараб эмас, ҳар бир конкрет асардан келиб чиқиб муносабатда бўлиш лозимлигини кўрсатади.

Тонг отиб, ўлим билмас қуёш ҳукми юрийди,

Эриб оққан нур аро ҳаётга тўлди олам.

Ям-яшил боғчаларнинг кўзидан нам қуриди,

Япроқлар қад кўтарди. Буғланиб учди шабнам.

Табиат гўзаллигини бу қадар тиниқ ва бетакрор тасвирдаш Ғафур Ғулом қаламига хос хусусиятлардан биридир. Шоирнинг қатор шеърларида шўролар, янги замон ва унинг берган озодлиги менга ўзлигимни танитди деган фикрларга дуч келамиз. Бироқ, шоир бутун ижоди давомида ўзлигини танитган куч деб фақат шу омилларни кўрди, деб тушуниш хатодир. Унинг асарларида ўзлигини танитган деб англаган бошқа табиий ва қудратли омиллар ҳам бор. Булар Ватани, халқи, ўтмишдаги буюк боболар, она-юрт табиати, унинг бетимсол гўзаллиги ва хоказо.

Унинг ўзлигини танитган илоҳий тушунча ва қудрат онадир:

Уфқлардан кенг эдинг

Бағрингга олган чоғи.

Ўзлигимни танитган

Онагинам кучоғи.

«Она» шеърида куйланаётган, шоирга ўзлигини, ўзликни эса дунёга танитган бу она кучоғини айна вақтда Ватан деб ҳам идрок этиш мумкин.

Шоир Ватан ҳақида, унинг табиати ҳақида тўлқинланмай, ҳаяжонланмай шеър ёзолмайди. Балки, Ватани, табиати, уларнинг гўзаллиги моҳиятидан тўлқинли ҳаяжонларини қалбида жиловлаш қийин бўлган чоғларда кўнгил маҳзанлари шеър бўлиб қуйилгандир, қоғозга.

Ғафур Ғуломнинг она шаҳри Тошкент ҳақида ёзган шеърлари кўп. Шулардан иккитасини ўзи ҳам жуда хуш кўрарди. Икковига ҳам «Тошкент» деб сарлавҳа қўйган. Биринчиси 1934 йилнинг июль ойи охирларида, иккинчиси 1946 йилнинг 10 ноябрида, яъни аввалгисидан бир мучал кейин ёзилган.

1 – «Тошкент»га назар ташлайлик. Муаллиф ўттиз йиллик бисотидаги дилбар образларини ишга туширади. Ҳинду Хитой бўйлаб кезган қуёш «Тошкент осмонида хордиқ олади». Буюк фазонинг ранги, шоир тили билан айтганда, «тўғриси, Тошкентдан». Халқи учун азалий хусусиятлардан бири шу даврда ҳам мустимаҳкам эканига ғурурланади: Бунда «ҳаво миллий, ирқий ғубордан тоза». Бу нарса, умуман, Мустақил Ўзбекистоннинг ҳам ҳозирда ғурурланса арзигулик фазилатларидан биридир. Ёзилган даврининг муайян излари сезилиб тургани билан ўз қадр-қимматини сақлаб қололган бу шеърда шундай бир чиройли тўртлик ҳам бор:

Бу ернинг меваси шунчалик асл,

Кумуш бутоқларда ёқутдай кўркам.

Бу ерда узун йил билмайди фасл,

Тошкентни Ватан деб билади кўклам.

Тошкентнинг доимо ўзига яраша иссиғу совуғи, ўзига муносиб баҳори, кузи бўлиб келгани маълум, албатта. Лекин, маълум гапларни айтишдан шеър яралмайди. Шеър ана шу маълумлар ичидаги номаълумни айтиш,

айтганда ҳам, маълумдан кўра маъқул қилиб айтиш, ҳаёт ҳақиқатига, эҳтимол, тўла мос келмаса-да, уни бадий ҳақиқат даражасига етказиб айтиш билан яратилади ва шу фазилати туфайли у онг ва туйғунинг уйғун ҳосиласи сифатида гўзал ҳодисадир.

Шунга ўхшаб, биз Тошкент табиатида доим кўклам бўлмаслигини биламиз, лекин бу ерда фасллар алмашилиши йўқ, бу ер кўкламнинг Ватанидир, дейилишидан дилимизда ажиб бир қувонч туямиз, шундай эмаслигини идрок этсак-да, шундай бўлиши мумкинлигига ҳеч қандай тазйиқсиз, мажбуриятсиз ишонгимиз келади. Чунки, кўнгил шуни истайди. Одамзот эса, кўнгил истагини бажо келтиришни хуш кўради. Сабаби, кўнгил истаги бажо бўлган онларда одам ўзини бир неча дақиқага бўлса ҳам эркин ва бахтиёр сезади. Бу масалада одамга тез, хоҳиш ҳаволарида беназир ва беминнат ёрдамга келадиган ҳақиқат шеърдир.

Юқорида биз Гафур Гулом ижодида мақсади ижтимоий асос билангина белгиламаган, руҳи сиёсий тарафайнчиликдан ҳоли шеърлар оз эмас, дедик. Бу масалада, шоир мероси кузатилса, қизиқ бир ҳодисага дуч келиш мумкин. Ижтимоий мазмунга қаратилмаган, сиёсатдан батамом ҳоли, фақат табиат мадҳи ёки руҳият ифодасига бағишланган қатор шеърлари борки, улар муаллиф ҳаётлигида негизинан чоп этилмаган. Уларнинг кўпи, илк бор муаллиф вафотидан сўнг газета-журналларда ҳамда адиб ўн икки жилдлигида нашр этилган.

Бу шеърлар ўз вақтида нега босилмаган, муаллифнинг ўзи маъқул кўрмаганми ёки бошқа бирор сабаб билан, масалан, бир вақтлар шўро мафкурасида ҳиссиёт чуқур акс эттирилган шеърлар материализмнинг зидди бўлган – идеалистик қараш деб тушунилгани учун нашрга қабул қилинмаганми, ҳозирча, номаълум. Бунга келгусида шоир ижодий лабораторияси ва меросининг тадқиқодчилари томонидан эътибор берилади, албатта. Масалан, ёзилган йили номаълум бўлган йигирма тўрт сатрлик дилбаргина шеър шулар жумласидандир. Унда мана бундай мисралар бор:

Аввал баҳор эди, ер эди сабзапўш,

Тоғ лола жомиди шабнам қиларди нўш.
Сир чайқалиб оқар эди, тўлкинда минг хуруш,
Олам китобин оқториб мен кезар эдим.

Ғафур Ғулом шеъриятида меҳнат завқи-шавқини куйлаш алоҳида ўрин тутади. Тўғри, унинг шеърларида меҳнатни мафкуравийлаштириб, асосан, мафкурага боғлаб мадҳ, этган ўринлар оз эмас. Лекин бу шеърятда меҳнат мафкурага алоқаси бўлмаган ҳолда, умуман, инсон, халқ табиатининг табиий эҳтиёжи ҳамда ҳаёт ва яшамоқ, қисматидаги гўзалликнинг дояси сифатида тараннум этилган асарлар ҳам бисёр.

«Энг зарур бурчимиз» шеъридаги ушбу мисраларга назар ташлайлик:

Қуёш ҳам қойил бўлиб
етказолмай қолди ранг,
Дил рост бўлса – юз қизил,
дилга юз кўзгу булур.

Меҳнаткаш ўзбек деҳқони, пахтакорининг чехраси меҳнатининг мазмунига яраша шу қадар хушрўйки, ва бу меҳнат туфайли, бундан ҳам минг бора гўзалроқ, нурлироқ яшамоққа ҳақлироқ эдики, лекин:

Минг яшамоқ, осон гап –
ҳамма халқ, иноқ, бўлса,
Соқий инсофли бўлса,
май тўла аёқ бўлса,
Рюмкадек чанокларда
қизил бўлса, оқ бўлса.

Жиддий руҳда келаётган бу гўзал шеър нега шу ерга келганда бир оз ҳазиломуз, ўйноқироқ тус олди? Май тўла қадахлар пайдо бўлди. Авваламбор, бу образлар туфайли шеър янада гўзаллашди, жозибаланди, унда ҳаётсеварлик руҳи янада кучайди. Ҳаёт завқига завқ қўшувчи мутойиба шеър истарасини янада очиб юборди. Лекин, мухтарам ўқувчи, бу, ҳозирча, масаланинг бир томони. Унинг, бундан кам бўлмаган даражадаги яна бир муҳим томони борки, унда Ғафур Ғулом маҳорати қудратининг ўзига хос

хужайралари яшириниб ётади.

Юқоридаги мисраларга янада жиддийроқ, эътибор берайлик. Тинимсиз меҳнат қилиб, ютукқа эришган деҳқонга, пахтакорга дўсти биродарлар «минг яшанг», дейди тўлқинланиб. Шоир, асарнинг лирик қаҳрамони эса, бу хайрихоҳликка муносабат тарзида юқоридаги жавобни қайтаради. Шошилмай, унинг мағзини чақишга интилиб кўрсак, унда, тахминан, шундай дейиляпти: минг яшамок яъни яйраб, яшнаб, меҳнатнинг роҳатини суриб яшамок-ку қочмайди, буни уддалаш мумкин, лекин ҳамма иноқ бўлса...

Шу жойда тўхтайлик. Нега шоир, лирик қаҳрамон бирдан, дабдурустдан иноқлик ҳақида гапириб қолди? Бу мисраларгача ноиноқлик, нототувлик ёки жанжал ҳақида ҳеч қандай гап йўқ эди-ку. «Минг яшаш»ни дастурхон тўкинлиги, пири бадавлатлик, умргузаронлик билан шарҳлаб қўя қолиш кифоя қилмасмиди? Кифоя қилиши ҳам мумкин эди, лекин шоир шу ўринда асарга «иноқ»лик масаласини олиб киради. Нега? Ҳаётнинг мазмуни, фаровонлиги, кўп жиҳатдан иноқликка боғлиқ. Лекин, шоир бу ўринда иноқлик тушунчасига дилида тугилиб ётган алоҳида мақсадли маънони юклайди. Ҳамма гап шунда. Минг яшаш учун иноқлик керак, деб у, бизга ноиноқлик қилиб келаётганларга, меҳнатимиз билан топилган неъматларни ўзимизга қолдирмай ўмариб кетаётганларга ишора қилмоқда. «Ҳамма халқ иноқ бўлса»дан кейин шоир «соқий инсофли бўлса», деган образли мисрани бекор келтираётгани йўқ. Гўё, дабдурустдан кириб келган бу «соқий», бунинг устига, яна «инсофли соқий» образи зиммасига шоир катта маъно ва мазмунни яширади.

У ҳаммамиз ҳаётда учратиб, кўриб юрган тўғри маънодаги май сузувчи, катан, соқий эмас. Бу соқийнинг моҳияти тўкин дастурхон атрофидаги насиба улашувчи соқийдир. Катта даврани, жараённи бошқариб турган хўжайиндир. Аёқнинг, қадахнинг майга тўла бўлишини орзу қилиш эса, халқимизга ажратилгучи меҳнат самарасининг бутун бўлиши лозимлигига, меҳнат натижасида меҳнатга яраша ҳақнинг тўкилмай, уриб қолинмай эгасига буюриши лозимлигига ишорадир. Бу муҳим ва ниҳоятда

нозик фикрни пардалаб юбориш учун шоир банд ниҳоясида Ғафурона улкан таланти билан чаноқларни рюмкага айлантириб қўя қолади.

Ғафур Ғулом шеърларида ижтимоий мазмун, ижтимоий дард кўплиги тўғри. Лекин унинг асарлари нукул ва буткул ижтимоий маҳзандан иборат, деб тушунмаслик керак. У ҳам барча оддий одамлардек, ҳаётни, фарзандни, мева, гул, тоғ, дала, жайрон, май, тонг ва ҳоказоларни худди уларнинг асл маъноси ва тушунчасида идрок этар, шеърларида уларни асл маъноларида роҳатланиб куйлар эди. Бундай ҳолларда муаллифнинг ҳаётсеварлиги, ҳаётга чанқоқлиги, яшамокдан завқлана олиш сурури янада барқ уради.

Ҳаёт танбурининг илғар-илғанмас
Қалбдан зехнларга келган овози.
Мунча ҳам ширинсан, ҳар олган нафас,
Мунча ҳам табаррук бу тонгнинг сози.

(«Дўстлик тонги» шеъридан, 1960)

Ҳаётни ҳамма севади, ҳаётни севмаслик мумкин эмас, лекин улкан шоир асарларидаги ҳаётсеварлик, яшамок, онларидан шукроналик асарни ўқиган кишида ҳам худди шу туйғуларни уйғотиш ва мустаҳкамлаш даражасида кучлидир. Бундай ҳолларда шоир ҳаёллари, баъзан яшамок моҳиятининг қадр-қиммати нимадан иборат, деган азалий саволга жавоб ахтарар экан, умр фалсафасидан аниқлаган жавоблари ҳам азалий топилмаларга эш чиқади. Бироқ, шоир бу жавобнинг шундай поэтик шакллари, ифода йўсинини топадики, азалий жавоблар кўнглимизга келиб топинган янги қўшиқдай туюлади.

Кўзгуга карайман, кўзни кўраман,
Қорачиғ орқали ўзни кўраман,
Манглайи қуёшли юзни кўраман,
Ўз эмас, дўстларим, сизни кўраман.

Ғафур Ғулом нималар ҳақида ёзмасин, янги замон берган имкониятларни нечоғлик куйламасин, шўро тузуми натижасидаги истибдоддан зорланиб, дардларини тағмаъноли услубда нақадар яширин ифодаламасин, у

доимо, ҳаётга чанқоқ кўз билан боқувчи, келажакка комил ишонч билан назар ташловчи, ўз интуицияларига кучли ишонгувчи эди. У бугунда яшаб туриб, келажакка жуда ошиқар, бугунда туриб келажакка ҳам хизмат қилсам, деган бесаранжом жон билан яшарди. Бу мақсадлар кўнглидан кечганда, чамаси, ўзини йигитлардек бардам сезарди.

Ярқироқ келажак яна йўл бошлаб

Белимни кучади камардек маҳкам, –

мисралари бизга олтмишни қоралаб қолган киши ўйлари эмас, ҳаётга энди кириб келадиган навқирон қалб садоларидек туюлишининг сабаби шунда.

Олис келажакни у баъзан ўз ховлисидек кўриб туради.

Масалан, баъзида у Марс сайёраси қўшнисининг уйидек яқин бўлиб қолажак замонни аниқ ҳис этади.

Донишманд фарзандлар фазога шошар,

Қўшни уйи каби Марснинг йироғи.

Ғафур Ғулом ўлчамга сиғмас, чегара билмас фазовий кенгликларни тафаккурига сиғдира олган, наинки сиғдира олган, балки унга муайян чегаралар қўйиб, аниқ бир шаклга сола билган шоирдир. Агар шундай бўлмаса, «футбол майдонидир космос кенглиги», деб ёзармиди, коинотни футбол майдонининг худди ўзига жойлабгина қўя қолармиди.

Ғафур Ғулом асосан бармоқ вазнда ёзган бўлса-да, унинг меросида мумтоз шеърятнинг қатор жанрларида ёзилган ажойиб шеърлар ҳам мавжуд. Унинг айрим муҳаммаслари мумтоз шеърятимизнинг шу жанрдаги манаман деган намуналари қаторида тура олади. Собир Абдулла ғазалига муҳаммас тарзида ёзилган «Қасидаи шамсия» асари бунга мисол бўла олади:

Фалак юғурди анинг нур ила зуволасини,

Ер аҳлидин ёритиб ишқибозу воласини,

Тутиб қўлимда шароби ҳазорсоласини

Кел, эй қуёш, уриштир жаҳон пиёласини,

Жаҳон пиёласи бирлан бу жон пиёласини.

Биз кадаҳларга нисбатан қўлланган не-не ташбеҳларни ўқиганмиз.

Лекин жаҳон пиёласи билан жон пиёласини бу тарзда уриштириш, жаҳон пиёласи билан қуёшни бир нуқтага келтириб жаранглашиб қўйиш уддасидан фақат Ғафур Ғулом чиқа олади. «Шароби ҳазорсола» образини айтмайсизми? Минг йиллик шароб! Бу образ балки мумтоз шеърятда ишлатилган бўлса чиқар. Лекин, минг йиллик шаробни қўлида тутган шоир агар ўтган бўлса, у ҳам, фақат Ғафур Ғулом эканига ишонмайсизми, шу мисраларни ўқиб? Назаримизда, ишонасиз. Хоссатан, бизнинг ишонгимиз келади. Чунки, қўлида май тутган ўша ҳолатдаги шоир, лирик қаҳрамон қиёфаси, унинг руҳий кўтаринкилига, шавқли жозибаси, ҳаётсеварлиги, қувноқлиги унинг қўлидаги май минг йиллик эканига бизни ишонтиради. (Биз, ҳозирча, матн юзида кўриниб турган маъноларни изоҳлаш билангина кифояланмоқдамиз. Ҳолбуки, муаллиф бу шеър замирига, ундаги образлар, санъатлар қатига мумтоз шеърят анъаналари йўлида қанчадан-қанча бошқа фалсафий маъноларни жо этгани шубҳасиздир.).

Бу кайфият, бу ҳазорсола, ўзининг табиий натижаларини беради ва, табиийки, шоирни, унинг руҳини кўкларга кўтаради. Юқоридаги банддан кейин қуйидаги сатр майдонга келади:

Яқинда учрашажакмиз фазо йўлакларида.

Мазкур сатр замирида бирор-бир фалсафий фикр йўқмикан, деган мулоҳаза билан, ундан кейинги мисраларни ҳам қайта-қайта ўқиб, фалсафий, кўчма ёки бошқа фикр назарда тутилмаган шекилли, деган хулосага келиш мумкин. Ундай бўлса, яқинда фазо йўлакларида қуёш билан учрашишни орзу қилган шоир ҳаёлларига келажакнинг қандай нурли маъволари тўқинди экан, деган мулоҳазага ҳам боради киши. Наҳотки, 1940 йил бағрида туриб 1961 йилда воқе бўлажак фазо сафарини таҳайюлидан ўтказган бўлса? Шоирнинг учкур ҳаёли чегара билмас, деганлари шудир, балки.

Маълумки, «Кузатиш» шеъри шоир ўғлининг фронтга жўнатилиши муносабати билан 1941 йил июнида ёзилган. Унинг яратилиш тарихига назар ташлайлик. Шўро мамлакатига қарши уруш бошланганда Фарғонада бўлган шоир ошиқич равишда Тошкентга қайтади. Сафарбарлик бошланган.

Йигитлар фронтга отланмокда. Шулар қаторида шоирнинг ўғли Жўрахон ҳам фронтга кузатилади.

Ўзбекистон раҳбарияти ҳузурида ўтказилаётган юртнинг энг нуфузли кишилари иштирокидаги мажлислар. Шоир тонг отмай уйдан чиқиб, уйга шом қоронғусида тинка-мадори қуриб қайтади. Ижодий уюшмалар, шу жумладан, ёзувчилар бирлашмасидаги такрор-такрор кенгашлар. Уларда Ғафур Ғулом иштирок этибгина қолмай, сўзга ҳам чиқади. Бунинг учун тунни билан тайёргарлик кўради. Шу жараёнлар асносида Ғафур Ғулом уруш бошлангандан кейинги 3-4 кун ичидаёқ ўзининг «Кузатиш», «Мен яхудий», «Одамлар ўртасида» сингари шеърларини ёзади. Бу 24, 25, 26 июнда ёзилган шеърлар матбуотда деярли эртаси кунёқ чоп этилади... Ўйланиб қолади киши. Буларни муаллиф шунчалик талотумлар ичида, тинимсиз юриш, югуриш, мажлис, кузатиш, кутиш ва ҳоказодар қуюнида қачон ёзишга ўлгурди-ю, қачон таҳрир қилишга вақт топди. «Одамлар ўртасида» шеъри, майли, публицистик-агитка, лекин, «Кузатиш» билан «Мен яхудий», наинки Ғафур Ғулом ёки ўзбек адабиёти, балки XX аср шеърятининг сара намуналари қаторида турадиган асарлар. Улар ўлтириб, бафуржа хаёл суриб, образларни тарашлаб обдон таҳрир қилиб эмас, бамисоли, оёқда тик турганча, бир зарбда ёзилганми ўзи, деган таассурот қолдиради.

АДАБИЁТ ВА ТАРИХ БИЛИМДОНИ

Бадиий адабиёт

Жамиятнинг кескин бурилиш паллаларида, халқ ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлаётган вазиятларда бадиий адабиёт билан баббаробар ва ҳатто, баъзан, ундан бирмунча олдинроқда адабий танқидчиликда ҳам ўзгариш, янгиланиш, жонланиш содир бўлади. Қизиғи шундаки, бундай шароитларда адабиётга кириб келаётган, элга, юртга ўзининг дадил, янги, журъатли овозини маълум қила бошлаган, ёзувчилар бадиий ижод қатори адабий танқидда ҳам ўктам бир фаоллик кўрсатадилар. Бу, янги давр, янги босқичдаги миллий адабиётнинг ўзи билан бирга, унинг эстетик принципларини ҳам ишлаб чиқиш, яратиш, мустаҳкамлаш зарурати ва эҳтиёжи туфайли бўлса керак. Бу жараён танқидчиликдаги изланишлардан ташқари, ёзувчиларнинг ўзларидаги изланишларни ҳам акс эттиради. Бор камчиликлари, изланишлари, ютуқлари билан адабий жараён бадиий ва илмий тафаккурнинг шу тарздага ялакат бирлигида воқе бўлади.

Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемирнинг 20-30-йиллардаги фаолияти бу жараённинг ҳаётийлигини тасдиқлайди.

Ғафур Ғулом ҳам бундан истисно эмас.

Ўтган асрнинг 20-йилларидага Ғафур Ғуломнинг адабий-танқидий мақолаларида бадиий асарни нозик ҳис қилиш билан бир қаторда, ўша даврда аксар янги авлод вакилларига хос бўлган камчилик – бадиий ижодга, асосан, мафкуравий, синфий ёндошув кўзга ташланади. Маълумки, Ғафур Ғулом ижодининг илк босқичида ҳажвий йўналиш устуворлик қилган. Унинг дастлабки адабий- танқидий мақолалари ҳам шу йўналишда бўлиб, хусусан, «Муштум» журнали билан боғлиқдир. «Муштум» дастлабки босқичдаёқ катта маърифий-тарбиявий ишларни амалга оширди, у шўро мафкурасини мустаҳкамлашда ҳам ашаддий қуроллардан бири бўлди. Ундаги аксар ҳажвий асарлар ҳақида шунга яқин фикрни айтиш мумкин.

Бироқ, «Муштум» фақат шу йўл билан чекланиб қолиши мумкин эмасди.

Халқ кулгисиз, ҳажвсиз, ҳазил-мутойибасиз яшай олармиди? Айниқса, ҳазил ва юморга ўч ўзбек халқи.

Буни тушунган ва унга алоҳида эътибор берганлардан бири Абдулла Қодирий каторида турган Ғафур Ғулом бўлди. Ғафур Ғулом «Кулгичилик тўғрисида» (1928) номли мақоласида ёзади: «Халқда кулгичиликка тамойил, унинг хангома севишлари адабиётнинг шу қисмига ҳам керакли диққат сарф қилишни талаб этади». Бу фикрдаги «хангома севиш» жумласи эътиборни тортади. Ҳали «Шум бола» ёзилган эмас. «Менинг ўғригина болам»га салкам қирқ йил бор. Лекин, бу ҳар иккала шоҳ асарнинг назарий асослари ўшал «хангома севиш» эътироф этилган 20-йилларга бориб тақалади.

Кейинчалик телевидение туфайли янада кенг ёйилган ва телеминиатюралар деб ном олгувчи кичик-кичик кулги асарларига Ғафур Ғулом 20-йиллардаёқ «Зилибам бадиалар» деб ном берган эди. Бу зилибамларнинг «хусни таважжуҳлари» кишини ром этишини Ғафур Ғулом алоҳида таъкиддайтиди. Кулгичилик «йўллари кўпчилиги ўртасида тарқатиш» зарур, деган адибнинг ўзи шу вақтлардаёқ кулги устаси сифатида танилади.

Ғафур Ғулом ўша 20-йиллардаёқ жиддий бир масала бўйича фикр юритиб, ўзига ўзи бундай савол беради: «Нега чойхонада» одамлар ўртасида «Муштум» ўқилса, сўзлардан кулгувчилар сийрак бўлади-да, Юсуфжон аканинг қомати эшикдан кўринар-кўринмас ҳамманинг лабида илжайиш бошланади?» Бу ўринда кулгининг ижрочилик, томоша санъати, актёр маҳорати сингари масалалари билан боғлиқ жиҳатлари назарда тутиляпти, албатта. Лекин, бу ўринда Ғафур Ғулом масаланинг бошқа бир муҳим томонига ҳам ишора қилмоқда. Ёзувчилар кулги масаласида халқдан орқада қоляптилар, «Муштум»ни ўқигандан кўра, Юсуфжон қизиқни кўрганда халқда кучлироқ кулгу уйғонади. Бу ҳар иккала ҳолда ҳам уларнинг зами-нида кулгуни ҳаддан ташқари ижтимоийлаштирмаслик, уни зўрма- зўраки мафкуравийлаштирмаслик, сиёсатнинг қўғирчоғига айлантирмаслик керак, деган маъно ҳам ётади. Бу фикр наинки ўша 20- йиллар, балки ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

1928 йилда ёзилган «Кулгичилик тўғрисида» мақоласидаги айрим назарий қарашлар теранлиги жиҳатидан ҳозир ҳам эътиборлидир. Холбуки, муаллиф бу пайтда 25 ёшда эди. «Кулги асар ёзганда сўз кулдирсинми, мазмун кулдирсинми?» Сатира ва юморнинг мумтоз назариясида «комизм положения» ва «комизм изложения» деган қарашлар бор. Ғафур Ғулом 20-йиллар ўзбек адабий жараёнини кулгичиликдаги «сўз кулгиси» ва «маъно кулгиси» тушунчалари билан бойитди. Адиб ўша давр адабий жараёнида «сўз кулгиси»га эътибор кучли эканини айтади ва бу бир ёқламаликдан чиқишга даъват этиб, ҳамкасбларини кўпроқ «маъно кулгиси»даги маҳоратни эгаллашга чақиради.

Ғафур Ғулом фикрича, кулгичиликда шакл-мазмун муносабати ва мутаносибати муҳим. Бу, айниқса, шеърӣ ҳажвиёт учун ҳосдир. У айтадики, шакл маъно ифодасига «густоҳлик» келтирмасин. Ғафур Ғуломнинг юқоридаги мақоласидан сўнг кўп ўтмай, «Қизил Ўзбекистон»да А.Қаҳҳорнинг «Ким кимдан завқ олади?» номли мақоласи эълон қилинади. А. Қаҳҳор Ғ. Ғуломнинг фикрларини қўллаб- қувватлайди.

Кулгичилик ҳақидаги ўзининг назарий қарашларини Ғафур Ғулом 20-йиллар охири - 30-йилларнинг аввалларидаги ҳажвий ҳикояларида амалий жиҳатдан тасдиқлади ва ҳажвий ҳикоячиликнинг навқирон авлод ичидаги пешқадам вакилларида бири эканини кўрсатди. Назариёт билан амалиёт унга қўш канот бўлди. Давр учун тўғри назарий қарашлар қиммати бадиий асарлардан кам эмас эди. Зотан, адабий жараёнда ҳажвий ҳикоялар бисёр бўлгани ҳолда, керак, зарур, тўғри назарий-танқидий фикрларга эҳтиёж кучли эди.

Кулги, ҳазил-мутойиба Ғ. Ғулом табиатининг сўлмас гулшани, ҳаётсеварлигининг мустаҳкам кўрғони, руҳониятининг порлоқ нурлари, асарлари, айниқса, насрининг безавол ҳужайралари, нуқини безовчи ноёб мўйқалами эди. Ғафур Ғулом ҳажвчи ёзувчига дарсликлардан ўрин олишга арзигулик таъриф бериб кетган сўз устасидир. Мана, бу йўналишдаги адибга у қуйган арим талаблар: 1) Бировни кулдира олиш учун, ёзувчи, авваламбор

ўзи самимий кула билиши керак; 2) кулги наинки, умуман маънода, муайян нутқ, ёки гапда, балки ҳатто, аниқ қайси сўзда жаранглашини, қайси бир феълда товланишини билиш муҳим; 3) ўзгани кулдиришгина эмас, кулги кадрига етишни ҳам тарбиялаш; 4) адиб кулгининг ҳаётдаги баланд мақомини фаҳмлаши зарур; 5) кулги доимо ёки фақат заҳарханда бўлавермайди. Унинг фикрича, илжайишдан тортиб, девор ағанатадиган қаҳқаҳагача, кулгининг шакл ва турлари кўп; чунончи, «беозор кулги» билан кишиларнинг ҳаётини ғам-ғуссадан озод қила олиш юморист адиб бўлмоқликнинг муҳим шартидир; 6) бу йўналишдаги ёзувчидан турмушдаги, инсон табиатидаги «энг кичик икир-чикирларни» ҳам билиш талаб этилади; 7) юморчи-сатирик «бийрон» тилга эга булмоғи лозим; 8) дид масаласи ниҳоятда муҳим; бу йўлга кирган ёзувчининг нозик диди мунтазамлик касб этмаса, асарлари қуюшқондан чиқиб кетиши мумкин.

Кичик мақолада айтилган бу фикрлар бир ипга тизилса (улар мақолада аслида ҳам шундай), сатирик-юморист адиб таърифининг мухтасар бир намунаси келиб чиқади.

Ғафур Ғулом кулгини шунчалар мўътабар санайдики, унинг эътиборидан, ҳатто гўдак кулгуси ҳам қолмайди. У айтишича, кулгининг шарафли ва ширин, безавол маъно-мазмунлари ҳаётнинг ўзи каби ранг-барангдир. «Чақалоқни биринчи марта кулдиргунча она озмунча уринадими!» деб ёзади у ва жумла охирига сўроқ эмас, ундов белгиси қўяди. Зеро, ҳақиқатдан ҳам, бу саволнинг жавоби аён бўлмаган одам борми? Жумла охирига қўйилган ундов белгиси эса, бу – оналарга ҳам, болаларга ҳам маъно моҳиятини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган гўдак кулгуси ва табассумига абадий муштоқлик белгиси бўлиб туюлади. Ижодининг илк босқичида «Муштум», «Кулгичилик тўғрисида», «Сиз тайёرمىсиз» сингари мақолаларида кулгининг кўпроқ ижтимоий жиҳатларига аҳамият берган Ғафур Ғулом бора-бора унинг инсоний, савқи-табиий жиҳатларига эътиборни кучайтирди.

Ғафур Ғулом кулги турларини бир-биридан шу қадар нозик аж-

ратадики, эҳтимол, сатира ва юмор масалалари билан махсус шуғулланган мутахассислар унга тан берса, ажаб эмас. «Афанди латифаларидаги кулги билан китик кулгасининг фарқи бор», деб ёзади у. Адиб фикрича, қувонч кулгиси бошқа, юпанч кулгиси бошқа. Беозор кулга яна бўлак. Заҳарханда эса, тамомила бошқа нарса. Эътибор берсангиз, Ғафур ака хатто «беодоб кулги» турини ҳам ажратади (адиб кузатишича, кишининг табиий камчилигадан кулиш ёхуд мотам маросимидаги кулги ана шундайдир). Булардан ташқари, яна сипо кулгиси, азкия кулга ва ҳ.к.лар ҳам бор.

Доим бўлганидек, бу ерда ҳам адиб гапда чечан. Бир нарсани бошладимиз, охирига етказмагунча қўймайди. Кулгининг ўзбек халқига хос бўлган муҳим йўлларида бири азкия ҳақида мулоҳаза юритар экан, ўз навбатида унинг ўзида бир неча йўналиш мавжудлигини айтади: баҳри байт, лапар, айтишув, чистон ва ҳ.к. «Халқ кулгисининг энг ихчам, энг тайёри, энг ўткири, энг ёқимтойи, энг нозиги азкиядир», дейди Ғафур Ғулом. Адиб хулосасига кўра, азкиянинг ўқиладиган ёхуд ёзиладиган хусусиятидан кўра, айтиладиган ва эшитиладиган фазилати кучлидир. Бу билан, чамаси, адиб азкияни бадиий ижоднинг ёзма адабиёт шаклидан кўра, санъатнинг ижрочилик, театр санъати шаклига мансуб, деган нуқтаи назарда туради.

Ўзи ёқтирган, ўзига қизиқ бирор соҳа ҳақида мушоҳада юритдимиз, бас, Ғафур Ғуломни тўхтатиш қийин. Унинг фикри масала моҳиятининг туб илдизи, таг-томири томон силжиб бораверади. Унинг кулги, қизиқчи, қизиқ ҳақидаги кузатишлари ҳам шундай. Юсуфжон қизиқ ҳақида гапиратуриб, қизиқчилик деган санъат тури ҳақида фикрлашга ўтади ва «қизиқ» деган сўзнинг этимологиясини излашга тушади. Унинг хулосасига кўра «қизиқ» сўзи «қизимоқ» сўзига дахлдор, «ҳарорат» маъносини ифодалайди.

Ғафур Ғулом Юсуфжон қизиққа таъриф берар экан, Абдулла Кодирий бир вақтлар илк рўмони хусусида айтган фикрларига ўхшаб, масаланинг човидан олади: «нақ жоннинг ўзгинаси». Ғафур Ғуломнинг ўз тили билан айтганда ҳазил аралаш қувонч кулгиси балқиб турган бу образли ифода, гап қизиқчилик ҳақида кетаётгани учун ҳам, ўзини айтиб оқлайди. Бироқ муаллиф

бундан ҳам қоникмайди шекилли, юқоридаги фикрга «диллар гўлоҳи» жумласини қўшиб қўяди. Буни ўқиган киши юзида дарҳол ним табассум югуриб ўтиши, табиий. Гап қизиқчилик ҳақида, машҳур қизиқ ҳақида бораётган экан, бу соҳанинг машҳур ва, эҳтимол, бетимсол устаси Ғафур Ғулом шунга муносиб услуб, сўз ва образли ифода топмай қўярмиди. Маълумки, ҳаммом, хумдонга ўхшаш жойларга ўтин, кўмир ёқувчи киши қадимда «гўлоҳ» деб аталган. Юсуфжон қизиққа берилаётган бу нисбат кимни кулдирмайди, дейсиз. Лекин, гап бу ерда фақат «гўлоҳ» ҳақида кетаётгани йўқ. Хотирингаз дарҳол унинг олдидаги «дил» сўзига тортилади: «диллар гўлоҳи» яъни, дилларни ўртовчи, дилларни ёндирувчи ва ёритувчи, ўз санъати, маҳорати билан дилларга завқ-шавқ ҳарорат бахш этувчи. Шу жойда Ғафур Ғуломнинг ҳазил-мутуйибага усталиги билан топқирлиги, донишмандлиги уйғунлашиб кетади.

Маълумки, ўтган асрнинг 20-йилларида адабий меросни, мумтоз адабиётимизнинг айрим буюк санъаткорлари ижодини инкор этиш тамойили ҳукм сурди. 30-йилларнинг бошларида ҳам бундай қарашлар давом этиб турган бир пайтда Ғафур Ғулом меросга катта эътибор билан қараш кераклигини таъкидлаб, «Классиклардан ўрганиш – ўсишимиз гарови» номли кичик бир мақолача эълон қилди. Лоҳутий ижодига бағишланган махсус мақола ёзди. Унинг айрим шеърларини бир эмас, икки марталаб таржима қилди.

Ойбек ўтган асрнинг 40-йилларигача асосан шоир сифатида машҳур эди. 1935 йилда унинг дастлабки насрий асари – «Глобус» ҳикояси босилиб чиқди.

Унинг насрдаги иқтидорини биринчи бўлиб пайқаган киши Ғ. Ғулом бўлди, дейиш мумкин. Ойбекнинг ҳикояси матбуотда чиққач, Ғ. Ғулом шундай деб ёзган эди: «Ойбекнинг «Глобус» деган ҳикояси жуда мароқли. Бу ҳикояда маданийлашган ўзбекнинг янги типларини беришга ҳаракат қилинган ва шунга муваффақ бўлинган. Ўзбек меҳнаткашлари ўртасида кундан-кунга ўсиб бораётган фанга бўлган ҳавасни жуда ҳам қизиқиш билан

тасвир килинган. Қайта- қайта ўқигинг келади»⁷.

Ғ. Ғуломнинг Ойбек ҳақидаги бу илик, самимий фикрлари, худди шу вақтда Ойбек томонидан Ғ. Ғулом ҳақида ёзилган (1970 йил илк бор акад. С.Мамажонов⁸ эълон қилган), мақоладаги яшнок фикрларни ёдимизга келтиради.

50 йил аввалги бундай самимий, ҳақгўй, талабчан, дўстона муносабатларни кўриб, улар ҳозирги адибларимизга нечоғлик ўрнатқуч бўла олади, дегимиз келади.

Ғ. Ғулом 30-йилларда эълон қилган мақолаларида, бадиий ижоддаги муҳим масалаларни кўтариш билан бирга адабий танқидчиликдаги камчиликларни ҳам кўрсатиб ўтади. Масалан, Ш. Сулаймон билан ҳамкорликда ёзилган ва 1935 йил «Қизил Татаристон» наметасида татар тилида босилиб чиққан «Ўзбек совет адабиёти» номли мақоласида ўзбек танқидчилиги ҳаётдан анча орқада қолаётганини, ҳолбуки, етук танқидсиз бадиий адабиётнинг кўнгилдаги юксакликка эриша олмаслигини таъкидлайди. Танқидчиликнинг усулидаги асосий омил, деб янги таълимотнинг ўзлаштирилишни тушунса-да, бошқа бир мақоласида асарнинг бадиий гўзаллигини чуқур англашни, яна бошқасида ҳаётни теран идрок этиш даркорлигини тушунади.

Ғ. Ғулом ўзи қўйган шу талабларга бутун умр давомида амал қилишга интилди. Унинг Меҳринисо, Муқимий, Васлий, Ажзий, Хислат, Аваз, Айний ҳақидаги мақолалари, «Алпомиш» достони хусусидаги ёрқин ва принципиал фикрлари, ўзбек фольклори ҳақидага ажойиб нутқи, Жомий, Фузулий, Толстой, Шевченко, Прем Чанд, М. Турсунзода, Ғайратий, С. Абдулла, С. Зуннунова ва яна бошқа ўнлаб сўз санъаткорлари ҳақидаги мақолалари бунинг далилидир.

Ғафур Ғулом адабий-танқидий фаолияти ҳақида гап кетганда, унинг бадиий асарлари каби, ижодининг бу йўналишида ҳам ўз даври

⁷ “Ёш ленинчи”, 1935 йил 2 апрель.

⁸Қаранг: “Совет Ўзбекистони”, 1970 йил 20 апрель.

мафкурасининг муайян излари бор эканини инкор этмаслик керак. Унинг «Икки Машраб», «Муқимий ва Муҳйи» мақолаларидаги қатор позициялар, Дукчи эшон ҳаракати хусусидаги айрим нуқтаи назар, Абдулла Каҳҳорнинг «Тобутдан товуш» асарига муносабат ҳақида шу фикрни айтиш мумкин. Лекин, бу камчиликлар Ғафур Ғуломнинг адабиёт ва тарихнинг катта билимдони эканини, унинг мақолалари адабиёт ва тарих фанимиз таракқиётига таъсир этарли даражада роль ўйнашини инкор этмайди.

Кези келганда бир масалани айтиб ўтиш ўринли бўлади. Ғафур Ғуломга баъзан ғояси тайёрлаб берилган мақола билан бошдан-оёқ унинг ўзи ёзган мақолаларни фарқлаш адибнинг бадиий-публицистик, илмий тилини яхши билгувчи ўқувчи учун кўп ҳам қийинлик туғдирмайди. Адибнинг ўзи ёзган мақолаларда унинг донолиги, дилбар ҳазил-мутуйибаси, андаккина эркаланишу маҳобатли виқори ва, айниқса, тилдаги жозиба-ю, фикратдаги миллийлиги мана мен деб товланиб туради.

Ғафур Ғуломнинг Фурқатга бағашланган «Шоир айблайди» номли (1949) мақоласи бор. Кичиккина ҳажмли бу мақола Фурқатнинг Ҳиндистондан ёзган хатларига бағишланган. Ундаги бир нуқта эътиборимизни тортди. Ғафур Ғулом Фурқатнинг ушбу хабарини келтиради: «Мустамлакачи англизлар ҳинд халқининг наслини куриштириш учун Лондондан Ҳиндистонга ҳалво деб заҳар олиб келганлар». Ва уни изоҳлай туриб, бирдан қуйидагича хулоса чиқаради: «Фурқатнинг юқоридаги сўзлари хали ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чунки улар ҳозирги кунда бизнинг кўз ўнгимизла бўлаётган (мен чиздим. Б.Н.) баъзи воқеаларни тўлароқ изоҳлашга ёрдам беради»⁹.

Ғафур Ғулом мулоҳазаларидаги тағзаминли фикрни кўрсатишдан аввал Фурқат хабаридаги маънони ойдинлаштириб олайлик. Авваламбор, матндага «ҳалво»нинг ҳам, «заҳар»нинг ҳам кўчма маънода экани кўриниб турибди. Гап бу ерда халқни кириш учун ҳалво деб заҳар тарқатилгани устида кетаётгани йўқ, албатта. Фурқат англизларнинг Ҳиндистонга маданият,

⁹ Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 11 жилд, 113-бет.

озодлик, эрк, тараққиёт олиб келдик, деб, аслида, унинг акси бўлган истибдод ва исканжа олиб келганларини образли ифодаламакда.

Энди Ғ. Ғулом фикрига қайтайлик. Фурқат айтган гап ҳали ҳам аҳамиятини йўқотмаган, дегани нимани англатади? Албатта, хушёр ўқувчи, мақола ёзилган 1949 йил теварагидаги Ҳиндистон ва Буюк Британия муносабатларини-да, деб жавоб беради. Бунга қўшилмай иложингиз йўқ. Лекин, Ғафур Ғулом фикрини такрор ўқиб кўрайлик. Унда гап на Ҳиндистон ва на Англия ҳақида бораётганини билдирувчи гап йўқ – Ғафур Ғуломнинг айтаётган Фурқат фикрлари «ҳозирги кунда бизнинг кўз ўнгимизда бўлаётган баъзи воқеаларни тўлароқ изоҳлашга ҳам ёрдам берадилар», деган сўзлари кишини хушёр тортишга чорлайди, унинг маъносини қидиришга, англашга ундайди. Зеро, муаллиф айтаётган «кўз ўнгимизда бўлаётган баъзи воқеалар» – Ҳиндистонда кечаётган ҳодисалар эмас, балки теварагимизда, ўз ҳаётимизда рўй бериб турган ҳодисотлар эмасмикан, деган фикр уйғонади.

Баъзан шеърида бўлганидек, мақоласида ҳам Ғафур Ғуломнинг миллий ғурури жўшиб, тўлқинланиб туради. Мақолаларидан бирида у Максим Горький Сулаймон Стальскийни «замонамиз Гомери» деб атаганига ҳавас билан қарайди. Агар у Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош ўғли ижоди билан таниш бўлганида, билмадим, уларни ким деб атаган бўларди, деб ғурурланади шоир.

ТАРИХ СЎҚМОҚЛАРИДА

Ғафур Ғулом мақолалари у бадиий адабиёт масалаларидан ташқари, Ватан тарихи билан ҳам ниҳоятда қизиққанини ва, умуман, мозийнинг чуқур билимдони бўлганини кўрсатади. Бу қизиқишларнинг кўпи миллий ғурур муаммоси билан боғланиб кетади. У, умуман, тарих, хусусан, Шарқ халқлари тарихига назар ташламасин, олис мозийдага ота-боболар буюклигини тасдиқловчи, ҳозирги Ўзбекистон тупроғида қадимдан яшаган авлодларнинг инсоният тарихида ўйнаган улкан ролини далилловчи маълумотларга эътиборини қаратади.

Улкан тарихий жараёнларми, халқлар тақдирига таъсир кўрсатган ходисаларми, айрим илмий, маданий, маърифий тамойилларми, алоҳида бир қизиқарли маълумотми, уларнинг аксарини муаллиф кўпинча қадимги кўлёмалардан, кўҳна манбалардан, илмий тадқиқотлардан топади ва ўз мақолаларидаги кузатиш, таҳлил, хулоса орқали бизга маълум қилади. Ғафур Ғулом тарихнинг шунчалик билимдоники, мақолаларида баъзан эътироф этилибгина кетаётган хабар биз учун ноёб маълумот беради, ғуруримизга ғурур қўшади.

Масалан, Ғафур Ғуломнинг 1960 йилда чоп этилган «Тарихий муносабатлар» номли мақоласи бор. Унда хитойликлар Фарғонанинг саман отига ниҳоятда инқибоз бўлгани, илк бор Хитойга Фарғона отини ва беда уруғини Чжон Сян исмли киши олиб боргани айтилади. Мақолада, шунингдек, узумдан вино қилишни ва уни сақлашни ҳам хитойликлар дастлаб ўрта осиеликлардан ўрганганлар, улар Фарғонадан ток олиб бориб ўтқазганлар, деган тарихий маълумот берилади.

Македониялик Искандар Хитойга бостириб борганида «Хитой хоқони бизнинг ўрта осиеликлардан ёрдам сўраган», деб ёзади Ғафур Ғулом ва шу фикрни айтишда Низомийнинг «Шарафномаи Искандарий» асарига таянганини маълум қилади.

Шуниси эътиборлики, буддизм Хитой ва Японияга Ўзбекистон орқали ўтгани ҳақида олимларимиз XX асрнинг охири XXI аср бошларига келибгина

астойдил гапира бошладилар. Бунинг учун Сурхондарёдаги қатор археологик казилмалар асос бўлди. Ғафур Ғулом меросига назар ташласак, у киши бу ҳақда салкам ярим аср илгари айтиб кетган экан. «Шуниси характерлики, – деб ёзади бу ҳақда Ғафур Ғулом – буддизм Хитойга ўрта Осиёдан ўтган, 147-йили буддизмнинг муқаддас китобларидан бири - «Амитаба-Сутра» Хитойга Ўрта Осиёдан келтирилганлиги ҳақида Хитой солномалари шаҳодат беради. Шунингдек, Будда китобини хитой тилига биринчи бўлиб таржима қилган ва Хитойнинг марказида 20 йилдан ортиқроқ яшаган киши ҳам ўрта осийлик бўлиб, бизнинг эрамининг II асрларида ўтган» (Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар, XI жилд, 240-бет).

Ғафур Ғулом камтарлик қилиб, ўзининг Ўзбекистони билан мақтаняпти, нокамтарлик қияпти, деган мулоҳазалардан қочибми ёки тарихда у замонларда Ватанимизнинг номи ҳали Ўзбекистон деб аталмагани ва халқимиз номи у даврларда ҳали «ўзбек» деб юритилмагани сабабими, ҳар қалай, юқоридаги маданий силжишни Ўзбекистон орқали ўтган, демайди. Унинг ўрнига кенгроқ жўғрофий қатлам – Ўрта Осиё атамасини қўллашни маъқул кўради. Ким билсин, балки бунга мақола чиққан даврдаги шўро сиёсати туфайли, дейлик, Хоразмий, Беруний, Ибн Синоларни ҳам Ўзбекистонлик, ўзбек деб эмас, ўрта осийлик деб аташ тамойили сабаб бўлгандир.

Ғафур Ғуломнинг айрим тарихий фикр-мулоҳазаларини ўқиб, уларни шоир киши ёзаётганини унутасиз. Бу фикрларда бутун умр давоми гўё фақат тарих билан, тарих бўлганда ҳам олис мозий билан, археология, архитектура билан мунтазам шуғулланган улкан олим кўз олдингизда гавдаланади. Ва ўз-ўзингизга савол берасиз: қачон ўрганган буларнинг ҳаммасини? Соҳанинг ажабтовур мутахассисларига ҳам кўпда маълум бўлмаган бу тарихий фактларни каердан олган? Шунда шоирнинг қомусий билим эгаси бўлганига яна бир қарра ишонч ҳосил қиласиз ва айрим замондошлар унинг билимдонлиги ҳақида айтган фикрларда муболаға бўлмаганини англайсиз.

Мулоҳазалар давомини кўздан кечирайлик: «Гандҳар санъатини Ўрта

Осиё ва Ҳиндистон эллинизм санъатининг сўнгги вариантыни, юнон классик ва маҳаллий санъат шаклининг синтези, деб ҳисобласа бўлади». Бу— санъатшунослик фанидаги жиддий гапдир. Маълумки, Гандҳар санъати, фанда асосан, будда дини санъати сифатида эътироф этилади. Демак, ҳозирги Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон ҳудудларини қамраган қадимги Гандҳара кенгликларида вужудга келган Будда дини санъатининг шаклланишида, Ғафур Ғулом фикрича Ўрта Осиё санъатининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Маълумки, Марказий Осиёдан Ҳиндистон, Хитой томонларга боровчи савдо йўллари қадимда шу Гандҳарадан ўтган. Шундай экан, бу манзилда санъатлар уйғунлашуви табиийдир. Ана энди муаллифнинг асосий мақсади аниқроқ очилади. Асосий мақсад эса, эраизмнинг бошларида жаҳон цивилизацияси, жаҳон маданияти равиоига Ўрта Осиё халқлари, ўзбек халқи кўшган улкан ҳиссани эътироф этиш ва кўрсатишдан иборатдир. Ғафур Ғулом ўз мулоҳаза ва ҳулосаларига археологлар Амударё бўйларида эришган улуғ кашфиётни, топилган ҳайкалчаларни¹⁰ далил қилиб келтиради.

Ғафур Ғуломнинг Ҳиндистон ва Ўзбекистон маданий алоқалари ҳақидаги илмий кузатишлари билан таниша бориб, «Хитой сайёҳи Сюань-Сзянь Термизда ўнта будда монастирини кўрганини»..., Будда монастирлари Самарқандда ва ҳудудимизнинг бошқа жойларида ҳам бўлганини билиб оламиз.

Ўрта Осиё санъати «Деҳли салтанати санъати»га ҳам таъсир кўрсатган, дейди Ғафур Ғулом ва бу таъсирнинг характерли белгисини «Ҳиндистон архитектура ёдгорликларида Ўрта Осиё архитектурасига хос мотивларнинг пайдо бўлиши»да кўради. Булар Ғафур Ғулом тили билан айтганда, гумбаз, қубба, учли пештоқ, қутб минор, қувват ул-Ислом масжидидага янги

¹⁰ Ғафур Ғулом бу фикрини ривожлантирмайди. Чамаси, у Амударё бошланадиган ҳудуддан (Вахш ва Панж дарёлари қўшиладиган жой) 1877 йилда топилган ва фанга «Амударё хазинаси» номи билан кирган машҳур археологик ёдгорликларни назарда тутди. Лондондаги Британия музейига олиб кетилган бу кўпдан-кўп олтин, қумуш буюмлар, тангалар ичида санъат асари сифатида ясалган олтин отаравача, одам, кийик, бошқа айрим жонворлар шакли акс эттирилган ҳайкалчалар ҳам бор эди. Улар милоддан аввалги 4-2 асрларга мансуб, деб қаралади.

минорали масжидлар, гумбазли мақбаралар ва ҳоказолардир.

Шоҳжаҳонбоддаги меъморий ёдгорликларда, Дехли жомеъ масжидида, Лаъл-Қиладаги Ранг-маҳал саройида кўринувчи меъморий услуб Гафур Ғулом фикрини тўла тасдиқлайди. Айниқса, Шоҳ Жаҳон қурдирган Дехли жомеъ масжидининг муқарнас билан безатилган чуқур равоқли пештоқларида ўзбек меъморчилиги анъаналари яққол кўриниб туради.

Шоирнинг айрим башоратларига ҳайрон қолмай иложингиз йўқ. Ўзбекистонни, умуман, Ўрта Осиёни жаҳонга машҳур қилган, унинг жаҳон тамаддунидаги улуғ ўрнини инкор қилиб бўлмас даражадаги ашёвий далиллар билан тасдиқлаган тарихий ҳодиса ва жараёнлардан бири – Улуғ Ипак йули бўлганини замонамизнинг маърифатли ҳар бир кишиси яхши билади. Тарихий тадқиқотларда, махсус адабиётларда шўро даврида бу ҳақиқатдан кўз юмишининг иложи йўқ эди. Лекин, кенг оммага буни кенг тарғиб қилиш, шўро даврида анчагина қантариб қўйилгани ҳам бор гап.

Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчилари конференцияси (1958) бўлиб ўтганининг 2 йиллиги муносабати билан Гафур Ғулом бир мақола ёзади («Ипак йўли яна очилди»). Бу аслида реалликдан кўра, буюк шоир орзусининг ифодаси эди, албатта. Бу сарлавҳа замирида Буюк ипак йўлининг яна очилгани эмас, келгусида, шубҳасиз, очилажаги ҳақидаги ёлқинли орзуси жо эдики, бу орзу мустақиллик йилларига келиб, мақола ёзилганидан тахминан 35-40 йил ўтгач, амалга оша бошлаши мумкинлиги кўриниб қолди.

Осиё ва Африка ёзувчилари конференциялари, кинофестиваллари ўз даврида муайян муҳим ишларни амалга оширди. Буни инкор этиб бўлмайди. Бадиий асарлар ўзаро таржима қилинди, адибларни бир-бирига таништирди, ўзаро яқинлаштирди ва ҳоказо. Лекин, бундан катъий назар, бу ҳаракат жиловли шўролар қўлида, марказда бўлиб, унинг бош йўли шўро тузуми ва сиёсатини халқаро миқёсда тарғиб этиш, Осиё ва Африка билан унинг таниқли адиблари орқали ўз сиёсати нуқтаи назаридан алоқани мустаҳкам тутиб туриш на у минтақаларга ижодкорлар орқали шўровий сиёсат ўтказиш сингари мақсадларга ҳам буйсиндирилган эди.

Тарихни чуқур билиши Ғафур Ғулом мақолаларида-ку яққол кўриниб туради. Лекин, яқиндан билган, суҳбатлашиб юрган кишилар унинг турган-битгани тарих, хотираси, тафаккури, билими ниҳоятда бой бўлганини айтадилар. Чамаси, бу тарихий билимларнинг юздан бири ҳам қоғозга тушган эмас. Ўзаро суҳбатларда, гурунгларида, фикр алмашувларида дилдаги, хотирадаги бу билимлар булоқдек қайнаб турган.

Моҳир таржимон, тажрибали ношир ва журналист Ваҳоб Рўзиматовнинг бу масала хусусида чиройли бир хотираси бор¹¹. Ота-бола хинд ёзувчилари Гурбахш Сингх ва Навтеж Сингх Олмос Ғуломова дорилфунунни битириши (1962) муносабати билан ёзилган дастурхон атрофида оиланинг яқинлари билан суҳбатлашиб ўтиришган экан. Ғафур акага сўз навбати келганда у киши хинд-ўзбек халқлари дўстлигидан тортиб, адабий-маданий алоқаларигача, келиб чиқиши Мовароуннаҳрдан бўлиб, Хиндистонда яшаб ижод қилган шоирлардан тортиб, Заҳириддин Бобур ҳаётидаги лавҳаларгача булоқдек тошиб сўзлашини, Фурқат ва Тажаллийлардан кетма-кет шеър ўқишини кўриб Гурбахш Сингх ҳайратини яширолмай, «қомус, қомус» деб қичқириб юборган экан.

Ғафур Ғуломнинг тарихни чуқур билиши ҳақидаги бундан ҳам қизиқроқ бир маълумотга Саид Аҳмад хотирасида дуч келамиз. Поездда Самарқандга кетишарканда купеда бир рус попи ҳам тасодифан ҳамроҳ бўлиб қолади. Йўлда суҳбат қизигандан қизийди. Шунда поп кўринишидан оддийгина бир ўзбек кишисининг (суҳбатдоши ким эканини билмаган, албатта) православ динидаги нозик нуқталарни яхши билишидан ҳайратга тушади. Суҳбатда Ғафур Ғулом Василий Блаженный ибодатхонаси Иван Грознийнинг Қозонни забт этиши муносабати билан қурилганини, “Гаврилиада” достони учун рус диндорлари Пушкинни салкам суд қилишмоқчи бўлганини айтиб беради.

¹¹ Ғафур Ғулом ўн икки жилдлиги тайёрланишида айрим қусурлар мавжуд эса-да, салмоқли ушбу нашр юзага келишида бу заҳматкаш матншуноснинг катта ҳиссаси бор эканини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Адибнинг айрим очерклари ва публицистик мақолаларида баъзан шундай тарихий факт ёки маълумотларга дуч келасизки, улар тарихда ҳам, журналистикада ҳам фақат Гафур Гулом қалами туфайли сақланиб қолган, деган ҳаёлга боради киши. Муаллифнинг 1960 йилда ёзилган “Сарҳисоб” номли публицистик мақоласида ўқиймиз: “Биринчи жаҳон урушининг ўрталарида фронт томонидан вагон-вагон опоркалар кела бошлади”. Опарка нима экан, деган ўйга борамиз дарҳол. Мақолани ўқишда давом этамиз: “Опарка дегани этикнинг қўнжи кесиб олинган бош қисми демакдир. Бу опаркалар урушда ҳалок бўлган солдатларнинг оёқларидан ечибми, кесибми олинган. “Тиконли мазор” маҳалласининг камбағал қосиблари Жалил ака, унинг ўғли Кабир, Йўлдошбегим ва бошқалар шу опаркаларга зийлик қўйиб, қалиш ўрнида сотардилар”.

Гафур Гуломнинг тарихни чуқур билиши бу каби “қуроқ” маълумотлар билан белгиланмайди, албатта. У баъзан тарихни илмий жиҳатдан чуқур ўрганади, нодир қўлёзмаларга мурожаат этади, манбаъларни варақлайди, соҳа билимдонларининг тадқиқотлари билан атрофлича танишади, уларнинг қиёсий таҳлилидан чиқарган хулосалари сифатидаги қарашларини бизга ҳавола этади. Мана унинг ана шундай илмий-публицистик мақолаларидан бири “Ватаним – Ўзбекистон”. 1960 йили ёзилган, бироқ номаълум сабабларга кўра, муаллиф вафотидан кейин, 1972 йили “Гулистон” журналида босилиб чиқади. Эҳтимол мақола юзага келишида айрим археолог ва тарихчи олимларнинг жиддий кўмаги бўлгандир, муаллиф шу боис уни нашр этишни эп кўрмадимикан? Иш, эҳтимол мамлакат ёки хорижда ўтказилиши мўлжалланган бирон бир анжуманда қилинажак маърузанинг матнимикан? Унинг машинка нусхасида муаллиф дастхатига мансуб айрим тузатишлар мавжуд. Мақолада муаллиф ҳар қалай, ўзбекистоннинг буюк тарихий ўтмиши бор эканини очишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани яққол сезилиб туради.

Мақоланинг дастлабки қисмида Ўзбекистоннинг жуғрофий жойлашуви ҳақида маълумот берилгач “Мен ўзбек шоириман, бу менинг она –Ватаним

бўлади” деган Ғафур Ғуломга хос мағрур сўзларни ўқиймиз. Шунга кўра, мақолани хорижликлар иштирок этувчи аудитория учун мўлжалланган, деб тахмин қилиш мумкин.

Муаллиф Ўзбекистонни инсоният яшаб келган “қадимий масканлардан бири” сифатида эътироф этади ва бу фикрни Бойсундаги Тешиктош, Самарқанддаги Омонқўтон ғорларидан топилган қадимги одамларнинг мозорлари, устихонлари тасдиқлай олади, дейди. Яқин ўн йил ичида Омонқўтон қишлоғига туташ Булбулзорсой соҳилларида амалга оширилган мустье даврига оид кашфиётларга асосланган бу маълумотлар муаллифнинг археологик изланишлардан хабардор бўлганини ёхуд бу ҳақдаги ишлар билан танишиб чиққанини кўрсатади.

2002 йил кузида Термиз шаҳрининг 2700 йиллиги кенг нишонланди. Ўтган асрнинг охирларида Шерободдаги бир топилма жаҳон миқёсидаги кўплаб қадимшуносларнинг эътиборини ўзига қаратди. Заравутсой дарасидан топилган тош даври расмлари кўпларни ҳайратга солди. Олимларимизнинг бу йўналишдаги топилмалари тадқиқ этилган ва қояларга ўйиб ишланган расмлардан намуналар берилган китоблар хорижда, хусусан, Польшада нашр этилди. Унда Термиз шаҳрининг шимоли-ғарбида жойлашган Шеробод тумани худудидаги тош даврига мансуб тоғ қояларига ўйиб чизилган суратлар кўрсатилган. Бу топилдиқлар археология фанига Заравутсой кашфиётлари номи билан кирди. Чамаси, бу топилмалар Ғафур Ғуломни ҳам ўз вақтида қаттиқ тўлқинлантирган. У Заравутсойдаги тошга чизилган расмлар ҳақида ҳамда 1939 йилда Самарқандда топилган тош қуроқлар ҳақида гапириб, улар Ўзбекистонда қадимдан ибтидоий одамлар яшаганига далилдир, дейди. Буюк қадимшунос С.П.Толстов раҳбарлигидаги археологлар Тўрткўл туманидаги Калтаминор қишлоғидан эрамиздан аввалги 3-4 минг йилликка оид хўжалик буюмлари, ов қуроқлари, зийнатлар, ёғоч ва қамишдан қилинган уй қолдиқларини топган. Топилдиқ фанга Калтаминор маданияти номи билан киргани маълум. Бу ҳақда ғурур билан фикр юритган Ғафур Ғулом милoddан аввалги 2-1,5 мингйилликда Ватанимиз худудида

“планлаштирилган экув майдонлари, мукаммал суғориш системалари – каналлар, ариқлар мавжуд бўлган” деган фикрни айтади. Тўғри, Ғафур Ғулом бу фикрлари археологларнинг чиқарган хулосаларига таяниб айтади. Бу фикрларни Ғафур Ғулом қадим замонлардаёқ Ўзбекистон ҳудудида мустақил давлатлар ташкил топганини айтиш учун далил сифатида тайёрлаб келмоқда.

Ўзбекистон Президентининг Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини янада такомиллаштириш ҳақида чиқарган махсус фармонида халқимиз ва давлатчилигимизнинг ташкил топиш тарихини чуқур ва одил ўрганиш вазифалари қўйилгани барчага маълум. Бу ниҳоятда муҳим ҳужжатдир. У ўзбек халқи ва давлатчилиги ташкил топиш тарихини бузиб, сохталаштириб талқин этишга чек қўйиб, ҳақиқий тарихимизни тиклаш ва яратишга йўлланма бериши жиҳатидан ҳам қимматлидир. Бу вазифани эса халқ ва Ватан фидойиларигина амалга оширадилар. Ғафур Ғулом ҳам, мустабид замонда бундай ишни очиқчасига амалга оширолмаган тили тугук ана шундай фидойилардан бири эди. Олис ўтмишда ўзбек халқининг давлатчилиги бўлган эмас, бундай давлат яқин тарихдагина вужудга келди хусусан, том маънодаги давлат Ўзбекистонда шўро давригагина келиб юзага чиқди деган қарашларни Ғафур Ғулом, яшириб бўлса-да, “Шараф қўлёзмаси” шеърида инкор этган эди. Бу фикрни давом эттириш керак эди. Шунинг учун юқоридаги каби қарашлар ҳукм суриб турган бир пайтда мақола (ёки маърузада): “Эрамиздан илгариги биринчи мингйиллик ўрталарида бу территорияда қулдорлик асосига қурилган Бақтрия, Хоразм, Суғд давлатлари ташкил топа бошлади”, дейилган фикр, бир жиҳатдан, шу нуқтаи назарда турган жаҳоннинг илғор олимларига хайрихоҳлик бўлса, иккинчи бир жиҳатдан, Ўзбекистонда, унинг машҳур фарзандларидан бирининг тилидан айтилган муҳим ҳодиса эди.

“Мен юқоридагиларни, – дейди Ғафур Ғулом, – тарихимиз билан танишиб қўйинг, деган мақсадда ёзганим йўқ, балки, биз, ўзбеклар ҳам, ер юзидаги анча бошқа халқлар қатори жуда қадимий халқлардан ҳисобланамиз, демоқчиман”. Эътибор беринг, Ғафур Ғулом ўзбекнинг қадимийлигини уни

ўзгалардан устун қўйиш учун айтаётгани йўқ. У ўзбек халқининг “анча бошқа халқлар қатори жуда қадимий” эканини айтмоқчи, холос.

Улкан олим И.М.Мўминов ўтган асрнинг 60-йилларида, аниқроғи, 1967 йилда соҳибқирон Амир Темур ҳақида рисола чиқарганида бошига қандай маломатлар тушгани қўпчиликка аён. Шунда олти-етти йил илгари “Ватаним – Ўзбекистон” мақоласи ёзилган вазият бадтарин бўлган. Бироқ, Ғафур Ғулом Ўзбекистон тарихига экскурс қилар экан, унинг буюк фарзандлари ҳақида гапириш навбати келганда Амир Темурни четлаб ўтолмасди. Темур ҳақида ижобий гапиришга эса, замон йўл қўймасди. Хўш, нима қилиш керак? Эҳтиёткорлик билан топилган йўл натижасида фикрлар сифатида биз қуйидагиларни ўқиймиз: “Темур ўзи босиб олган ўлкаларнинг бойликларини ўз ватанига ташиб келиш билан бирга, у ердаги етук олимлар, уста хунармандлар, ажойиб архитекторлар, наққошларни ҳам ўз юртига олиб келди. Буларнинг усталиги, назорати остида Темур замонасида ажойиб архитектура намуналари рўёбга келди”.

Энг асосийси, кичик кўринса-да, бош мақсад айтиб олинди: Темур замонасининг бунёдкорлигига урғу берилди. Замона ичида эса, соҳибқироннинг ўзи ҳам бўлган-ку ахир. Бу моҳиятан Темур фаолиятидаги бунёдкорликка ҳам урғу бериш, деган гап эди. Темурнинг ўзи ҳақида ижобий фикр айтиш мумкин бўлмаган сиёсий шароитда – ўша замондаги юксак тараққий этган архитектура, адабиёт, мусиқа ва бошқа санъатларни ўрганмасликнинг иложи қолмаган бир вазиятда – бу масала “Темур замони”нинг натижалари тарзида қўйиб ўрганилишига, Ғафур Ғулом ва унга ўхшаш закий алломаларнинг иш тутимлари йўл очиб берган, деб қарамоқ керак.

Ғафур Ғулом Ўзбекистоннинг қадимги даврлар тарихини ўрганишда иккиламчи манбалар билангина кифояланиб қолмайди. У мутахассислар ёрдамида Хитойнинг қадимги манбаълари билан танишади, Геродотни ўқийди, Наршахий, Табарий қўлёзмаларини ўрганади, Марко Поло, Клавихо, Вамбери асарлари билан танишади ва бошқаларга ҳам шуни маслаҳат беради.

Ғафур Ғулом тарихга доир илмий-публицистик изланишларида юқоридаги каби умумлаштирувчи, хулосалар чиқарилувчи фикрлар қаторида, баъзан, ниҳоятда кичик деталлар, тафсилотларгача эътибор беради. Масалан, Андижон зилзиласи 1902 йилда бўлгани маълум. Ғафур Ғулом бу тарихий ҳодисанинг айрим тафсилотларини ҳам назардан қочиргиси келмайди. Хусусан, у яқин даврадоши, кадрдон биродари шоир Ҳабибий хотираси асосида бу зилзиланинг рўза кунларидан бирида рўй берганини, рўзадорлар саҳарлик ошларини эндигина еб намозга тайёргарлик кўраётганида содир бўлганини аниқлаб қўяди. Адиб кузатишларида биз 1868 йилдаги Тошкент зилзиласи ва у билан боғлиқ айрим деталларга ҳам дуч келамиз. Шунда чор ҳукумати Тошкентни эгаллаганига эндигина 3 ой берган экан. Туркистоннинг генерал-губернатори фон Кауфманнинг қароргоҳи ўшанда шаҳарнинг ҳозирги Мустақиллик майдонидаги чодирда жойлашган бўлиб, зилзиладан ўтақаси ёрилаётган генерал чодирдан югуриб чиққанида арқонга ўралашиб йиқилганидан оёғи синган ва шу сабаб бўлиб, Зарафшон водийсига юришни бир ярим ой кечиктирган экан.

“СЕВИБ ЯШАЙМАН, СЕВИБ ЯШАНГ...”

1940 йил июнида Ғафур Ғулом Тбилисидан рафиқасига ёзган хатида шундай дейди: “Ҳамма гуноҳни қилганман, Мухаррамхон. Бир гуноҳни қилмадим, холос, биласизми нимани? Сизга бўлган муҳаббатимдан тонмадим. Севиб яшайман. Севиб яшанг”.

Шу қисқагина жумлалардаёқ Ғафур Ғулом феълини шундоққина кўрсатиб турувчи тўғри сўзлик, очиқ кўнгиллик, муҳаббат илинжи нечоғлик порлаб турибди.

Ғафур Ғулом меросида бундай сатрлар, мисралар ниҳоятда мўл. Ғарбда, хусусан, Оврупада улкан шахслар, ёзувчи-шоирларнинг меҳр-муҳаббати алоҳида ихлос билан ёритилган наинки мақола, балки жилд-жилд китоблар, бадий асарлар мавзуд. Биз эса, шарқона одобимиздаги ўзига хослик туфайлими, интим ҳаётимизни оммалаштиришимиздан андиша қилганимиз учунми ёки бошқа сабаблари борми, ишқилиб бу борада камсукумиз. Унинг ўрнига, шоир шеърларининг қофияси-ю радифи ҳақида ёзишга кўпроқ бериламиз.

Ғафур Ғуломнинг хатлари, шеърлари, айрим публицистик мақолалари, табрикномаларига назар ташлаш, у ҳақдаги хотираларни ўрганиш унинг бу борада ҳам ажиб бир шахс бўлганини кўрсатади.

Фарзандини севмаган борми? Унга жонини беришга тайёр бўлмаган ота-она борми, жаҳонда? Лекин Ғафур Ғуломнинг ўз фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатида намоён бўлувчи фазилатларни кўриб, ҳавас қиласиз, баъзи чоқлар, ҳатто ҳайратга тушасиз. Шоирнинг ўз фарзандларига атайлаб эмас, кўз-кўз қилиш учун эмас, олаётган нафасидек табиий равишда намоён бўлувчи меҳр-муҳаббати сизнинг ҳаяжонли туйғуларингизни янада тўлқинлантиради ва сиз, бу борада ҳам Ғафур Ғулом ғаройиб табиатли шахс эканига гувоҳ бўласиз.

Ғафур Ғулом 1964 йилнинг 15 августида рафиқаси Мухаррамхон аяга бағишланган “Сочинг оқарибди” номли шеър ёзади. Бу шеърда ҳам Ғафурона қудрат ва маҳорат намоён бўлади, поэтик кашфиёт даражасидаги образлар

яратилади. Ғафур Ғулом ижтимоий муаммолар кўтарилган шеърларга бир хилу, шахсий, интим характердаги шеърларга иккинчи хил йўсинда карамайди, бирига чўнг, иккинчисига оз куч сарфламайди, бирини муҳим, иккинчисини номуҳимроқ, деб билмайди. Шоир ҳар иккала йўналишдаги шеърларида маҳоратини, талантини бирдек ишга солади. Ва, ҳатто, юқаридагиларга таянган ҳолда Ғафур Ғулом ижоди учун (ва эҳтимол, бошқа улуғ шоирлар учун ҳам) хос бўлган бир қонуниятни айтиш мумкин: Ғафур Ғуломнинг юксак ва маҳобатли асарлари муаллиф ҳаёти, табиати, феъли, атворига чамбарчас алоқадор бўлган ҳодисалар, ҳиссиётлар, кечинмалар уруғидан униб чиқади.

Энди, юқоридаги “Сочинг оқарибди” шеърига қайтайлик. Худди муҳаббат сингари соч оқлиги ҳақида ҳам шеър ёзмаган шоир кам. Лекин Ғафур Ғулом сийқаси чиққан, ишлатилган образларни бутун ижоди давомида такрорламасликка интилган шоирлар сирасига киради. Бу ўринда ҳам у соч оқлиги образига янги фалсафий маънолар сингдиради. Мўйсафид шоирга рафиқасининг оппоқ сочлари вафонинг чексиз, адоқсиз оқ йўли бўлиб кўринади. Улар шунчаки оқ сочлар эмас, улар шоир учун ишқда кезган қанчадан-қанча тонготарларнинг ўримиدير:

Вафонинг оқ йўли шунча узунми

Сочингда мунчалар оқ кўп, Муҳаррам?

Ишқингда кезганим тонготарларни

Ўриб олгандирсан, шу дурранг кўркам.

Қанчадан-қанча тонгларни кўз қорачиғида кутиб олган бу ишқ замирида не-не сир-синоатлар, не-не маънолар яширин: унда оила ҳам, фарзандлар ҳам, улар билан боғлиқ қанчадан-қанча орзу-армонлар, борлик-у– йўқчилик, азоб-уқубатлар ҳам, қатағон йилларидаги титроғу ҳадиклар, тонгга уланган тунларда ижоднинг сеҳрли онларида давот ёнига сездирмайгина қўйиб кетилган бир чойнак чою, ундан бир хўплам ичишни ҳам унутиб, ижод уммонига чўмилган чоғлар ва ҳ.к.

Рафиқасининг икки чеккасидаги соч толалари шоирга шарафларнинг

икки қутбидек бўлиб кўринибди. Шоир уларга умрининг бутун мазмунини ҳада қилишни истайди. Бу поэтик образ бизни ҳам ўз домига тортиб кетганини сезмай қоламиз:

Вафонинг оқ йўли шунча узунми,
Сочингда мунчалар оқ кўп Муҳаррам?
Шарафлар қутбидек икки чакканга
Бутун мазмунимни ҳада қилсам кам.

Ғафур Ғулом “иждо”, “қоғоз” образларини умр, ҳаёт, яшамок маъноларида талқин қилади. Айни вақтда, оиласига бўлган муҳаббатини ҳам яшамок маъноси билан тенг қўяди. Шу тариқа, иждо – яшамок маъноси ва оилага муҳаббат шоир ҳаёти ва асарларидаги ажралмас учликнинг олтин ҳалқаларини ташкил этади. Бу фалсафани Ғафур Ғулом Муҳаррам аяга бағишлаган дилбар масраларида ажиб бир уйғунликда тажассум этади:

Жонланиб, ўзинг айт, қайси сўз билан
Сенинг мақтовингни куйлайин, қоғоз!
Дўстим Муҳаррамга ошиқ кўз билан
Бир умр термулдим, икковинг мумтоз.

Ғафур Ғулом мана шу меҳр-муҳаббатига муносиб равишдаги садоқат, вафо насибэтди. Бу тасаввур қилиш учун Муҳаррам аянинг “Бир кунлик сафарга чиққан кишидек хайрлашган эдилар” деб номланган хотираларини ўқиш кифоя. Ая Ғафур аканинг наинки касбини, ўзини, балки ҳатто ҳаёлини иззат қилувчи эди. Баъзида “нафас олишим ширин ҳаёлларини бузмасин”, деб эҳтиёткорлик қилган пайтларим бўлган, деб ёзиб кетган гаплари бор аянинг.

Ая ана шундай ички интизом, ички маданиятга қодир, шоир эса, ана шундай муносабатга муносиб зот эди.

Муҳаррам ая сиймоси, образи Ғафур Ғулом ижодида фақат у кишининг ўзига махсус бағишланган шеърларидагина акс этиб қолмай, бошқа қатор шеърларида ҳам бевосита ёки билвосита акс этиб туради. Бу шеърларида у, умуман, лирик қаҳрамонлардан бири тарзида эмас, аниқ тарихий шахс

сифатида, аниқ қиёфали сиймо тарзида, жонли ва ҳаётӣ гавдалантирилади.

Ғафур Ғуломнинг “Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим” номли машҳур шеъри бор. Шоир бу шеърида ҳам Муҳаррам аянинг порлок сиймосини ниҳоятда жонли, миллий бўёқларда тасвирлайди:

Хар гуручи анор дона ош билан,
Муҳаррамой лаганмас, қуёш билан,
Қўл кўкракда, таъзим этиб бош билан,
Ёр-оғайни, қари-қартанг, ёш билан
Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

Бу шеър ўзбек халқининг ажойиб урф-одатларидан бири – меҳмондўстлигига поэтик сўз билан қуйилган ҳайкал бўлса, Муҳаррам ая сиймоси бу ҳайкалнинг жонли меҳвари сифатида гавдаланади.

Умуман, Ғафур Ғулом рафиқаси Муҳаррам аянинг жонли, нурли, дилкаш ва меҳрибон қиёфасини тасвирлаш учун бисотидаги энг сара сўзларни, майин ва дилрабо оҳангларни, теша тегмаган ташбеҳларни ишга солади:

Меҳрибоним, аҳду бандим Муҳаррам,
Оҳуларни қийғир кўзинг қилсин ром.

Бу шеърни ёзганида шоир салкам олтмишни қоралаб қолган эди. Кекса ёши туфайли андиша қилдими, фарзандлар-у, бўйи етиб қолган набиралардан тортиндими ё бошқа бирор сабаб бўлдими, шоир шеърини ёзилган вақтда чоп эттирмади. У муаллиф вафотидан сўнг нашр этилди. Юқоридаги мисраларни ўқиб, улар салкам олтмиш ёшли шоирнинг ўз рафиқасига атаб битилаётганидан ҳавас қилмай, ҳайратланмай, завқланмай бўладими? Улар бамисоли ўн саккиз ёшлик ошиқнинг юрагидан отилиб чиқаётгандек туюлмайдими сизга?

Бир ўт ичра пишган жоним, Муҳаррам,
Гўзалликда ширин номим, Муҳаррам...

Бу байтдаги иккинчи мисра гўё заволи билмас муҳаббат таманносиман, деб турса-да, ундан аввалги мисрадаги маҳбубанинг “бир ўт ичра пишган

жон” эканига ишора бу муҳаббат эгаларининг ажабтовур ва машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтганларидан дарак беради.

Шеърда яна бир чиройли мисра бор. “Ошиқ бўлган киши мендек қарисин”, дейди унда шоир. Бу, моҳият эътибори билан олганда, Ғафур Ғулом ва Муҳаррам ая муҳаббатларининг поэтик иқрорномасидир.

Ғафур Ғулом ўз оиласини бахтли оила, деб билар эди. Ҳамма ерда ва ҳаммага кўз-кўз қилавермаса-да, рафиқасига буни очикдан-очик эътироф этган. 1950 йилда Тошхон туғилиши муносабати билан Ғафур Ғулом рафиқасига хат ёзиб киритади. Унда қуйидагиларни ўқиймиз: “Бахтли оиламизга яна бир жон қўшилиши билан севинамиз”. Бу жумлаларни ўқиб, шоир ҳар қандай шароитда шоир эканда, деган фикрга боради киши.

Бундай самимият ва донолик Ғафур Ғулонинг шеърларида, хатларида доимо товланиб туради. Унинг айниқса, болажонлигини айтмайсизми?! Фарзандлари ҳақидаги меҳрли сўзларидан чақалоқнинг иси келаётгандек бўлади. “Болаларни соғиндим, Момош (Олмос бўлса керак. – Б.Н.)га яхши ботинка олиб қўйдим. Мирзони, Хондамирни жуда-жуда соғиндим. Айниқса, Тошбуви опоқойимларни кўришга кўзим учмакда”. Бу хат 1950 йил Кисловодскдан Муҳаррам аяга ёзилган. “Агар имкони бўлса, болалар билан бирга сурат олдириб, тезда бизга юборсангиз экан. Сурат, ахир, ярим дийдор дейдилар-ку!”.

Шу ўринда бир ривоят хотирамга тушди. Ошиқнинг маъшуқага бўлган муҳаббати билан отанинг фарзандга бўлган меҳри – иккови, бир-бири билан тортишиб, баҳслашиб қолишибди. Мен кучлиман, дебди бири. Йўк, мен, дебди иккинчиси. Иккови ҳам қиличга айланиб, бир-бирига рўбарў бўлибди. Бирининг иккинчисига дастлабки урилишиданок пайдо бўлиб, кўкка ўрлаган учкун қуёшга айланган экан. Бўлса бордир. Буни отанинг юқоридаги мактуби тасдиқламайдими? Айрилиқ нари борса, бир-бир ярим ой бўлгандир. Ота соғинчи фарзандлар суратидан юпанч қидирмоқда. Ким билсин, балки шоир жажжи сиймоларнинг суратларидан янги ёғдулар олмоқчи бўлгандир.

Юқоридаги хат, ундаги фикрлар тасодифий эмас. Шоир сафарда,

оиладан олисда, доимо фарзандларига ана шундай сабрсиз соғинч ҳисси билан яшаган. Мана, бояги хатдан ўн йил аввалги ёзилган мактуб.

1940 йилда Масковдан рафикаси Муҳаррам аяга йўллаган: “Болаларни ҳалитдан соғина бошладим. Ҳар кечаси бир қатордан туш кўриб чиқаман”.

Ғафур Ғуломнинг уйдан, юртдан олисдаги сафарларида хизмат ташвишлари оз бўлмаган, албатта. Даволанаётганида ёхуд дам олаётганида ҳам, қаламини қўлдан қўймаган, ҳаёли ижод ташвишлари билан банд бўлган. Лекин сафар ва ижод ташвишларидан ташқари, олис сафарларда унинг, ўйларини доимо банд этган яна бир асосий ташвиш бор эдики, бу унинг серфарзанд оиласи, хонадони эди.

1940 йил июнида Ғафур Ғулом яқин дўсти Аҳмад Шораҳмедовга Масковдан бундай шеърый хат ёзган:

Бўлса агар сенга бир оз бемалол,
Муҳаррамнинг ҳолидан қилғил савол.
Болаларни эркалат, бир оз юпат,
Тол чивикдан қилиб бергил, майли от.

Бу дўстона, ярми чин, ярим мутуйиба замирида шоир юрагидаги ҳеч қачон заволи билмас бетимсол меҳрнинг нурлари ёнади.

Ғафур Ғулом болаларга бағишлаб кўплаб шеърлар ёзади. Фарзандларига аталган шеърлари ҳам талайгина. Лекин, буларни, умуман, болаларга, буларни эса, фарзандлариги ёзган, деб айириш маҳол. Зеро, шоир фарзандларида барча болаларни, барча болаларда эса ўз фарзандларини кўргандек бўлади. Аниқ адреслилиги, қаҳрамонларнинг тарихийлиги, асардаги макон ва замоннинг ҳужжатли асосга эга экани, фабула ва сюжет чизиғидаги ҳодисаларнинг воқеийлиги жиҳатидан, фарзандларга аталган шеърлари ажралиб туради. Ғафур Ғулом шу қадар болажон, фарзандларига шу қадар меҳрибонки, шеърларини ўқиб, кўз ўнгингизда бу меҳр бамисоли моддийлашгандек тасаввур қолдиради. Асарларида фарзандлари билан поэтик суҳбатга киришар экан, туйғулари худди яйраётгандек, куйлаётгандек бўлади ва бу ҳис беихтиёр сизга ҳам кўчади. Кимдир ахир, фарзандини

севмаган борми, дейиши мумкин. Бу гапда жон бор. Лекин Ғафур Ғулом бу йўналишдаги шеърларида ҳам худди ўзи бўй кўрсатиб туради: донолиги, вазминлиги, ҳазилкашу дилкашлиги, қувноқлиги, талабчан ва кадрдонлиги.

Бирор тонг биттаси йўталиб қолса,

Жонимни ҳовучлаб дилим уради.

Бундай фикрлар ҳар бир ота кўнглида кечиши мумкин. Шоирнинг юраги миллионлаб оталар юрагига уйғун. У ўз кўнгли билан бир қаторда, миллионлаб оталарнинг ҳам кўнглини очади. Лекин, мана бундай сатрлар эса, фақат Ғафур Ғуломнинг фақат ўз қиёфаси гавдалангандек бўлади:

Ҳар болам уфурган нафасим атри –

Шеъримнинг энг етук, энг яхши сатри.

Бундай деб Ғафур Ғулом аётиши, ёзиши мумкин. Шоир лафзида сўз ҳам аниқ, ҳам умумлашма маънолар касб этишини инобатга олиб, шундай дейиш мумкин: Ғафур Ғуломнинг бундай сатрлари оиласига, фарзандларига бўлган ва улар тимсолида, умуман, ҳаётга, яшамок завқига бўлган меҳр булоғидан сув ичади.

Ғафур Ғулом каттагина оиласига қўшиб, яна бошқа фарзандларини ҳам тарбиялаган. Вояга етганида уларни ўқитган, уйли-жойли қилган. Масалан, шоир шеърларида ва хатларида Жўрахон исми кўп тилга олинади. Жўрахон Ғафур Ғуломнинг ўз ўғли эмас. Муҳаррам аянинг укаси. Лекин шоир уни ўз ўғлидек билган, дўстларига, ўғлим деб, таништирган. Бўлғуси академик М.М.Хайруллаев ҳам унинг хонадонида деярли ўғлидек вояга етган. Анчагина катта ёшда бўлса-да, жияни Ҳамидулла Ҳусановни ўғиллари қатори ўзига яқин билган.

Умуман, фарзандлари, набираларини ўз бағрида кўришни, ўзини шу фарзандлари, набиралари кучоғида сезишни Ғафур Ғулом катта бахт деб тушунади. Фарзандлари, набиралари унинг шеърларига эмин-эркин, табиий нафасдек кириб келишлари шундан. Фарзандлар вояга ета, набиралар эса кўпая борган сари улар шоир шеърларидан ўрин ола бошлайдилар. Улар шоир учун жаҳоннинг, Ватаннинг, элнинг, орзунинг, бахтнинг, келажакнинг,

ечилиши лозим бўлган улкан муаммоларнинг ажралмас қисмига айланадилар.

“Ёқут” шеърисида (1962) шоир ёзади:

Ўн олтитинчи набира

бағрим даричасидан

мўралайди жаҳонга.

Майли кичик бўлса ҳам

кўксимни ўхшатама

юлдуз тўла осмонга.

Шоир юлдуздек порлаган асарлари туфайли кўксини осмонга ўхшатаётгани йўқ. Навбатдаги набиранинг дунёга келиб, жаҳонга боқиши туфайли шодликларга тўлган бағрини осмонга ўхшатаётгани. Бу кичиккина парча бедилонга кўпмаънолиги билан эътиборга савовордир.

Умуман, Ғафур Ғулом “юлдуз” образини яхши кўради. Унинг шеърларида юлдуз тўла осмонни тез-тез учратиш мумкин. Шоир бу образга, кўпинча, назик хис-туйғуларини ифодаляётганда мурожаат этади. 1946 йил 24 мартда фарзанд доғига учраганида, ўғли Башарга бағишлаб бундай сатрларни ёзган:

Осмон тўла юлдузлар, қани сенинг юлдузинг?...

Орадан тахминан, 15-16 йил ўтгач ёзилган шеърларидан бирида Ғафур Ғулом набиралари ҳақида поэтик фикрлай туриб, яна шунга яқин сатрларни ёзади:

Кўксимни ўхшатаман

Юлдуз тўла осмонга.

Ғафур Ғулом фарзандларига бағишланган ажойиб шеърлари билан ҳам ўзига ҳайкал қўйиб кетди.

Ғафур Ғулом ҳақида эл ичида турли-туман, баъзан рост, баъзан ёнига бир оз қўшиб-чатилган, афсонанома эсдаликлар, латифаномалар хотиралар юради. Унинг тўй-томошалар, гап-гаштаклар, учрашувларни хуш кўганини айтадилар. Бироқ, шоир ҳаёти, айримлар енгил-елпи тасаввур қилганидек,

фақат маишатбозлигу улфатчиликдан иборат эмас. Тўғри, Ғафур Ғулом ҳаётни бекиёс даражада севган, табиатан хушчақчақ бўлган, дўстлар, биродарлар, кадрдонлар дийдорига интиқлик билан яшаган. Ғафур Ғулом ҳозир бўлган даврларда хушчақчақлик, ҳазил-мутойиба, аския нечоғлик ҳукм сурмасин, ушбу муҳитдан жиддийлик, оқиллик ва эҳтиёткорликни ҳам талаб қилган.

Ғафур Ғуломнинг муттасил оила ва фарзандлар ҳаёли билан яшаганига кўп мисоллар келтириш мумкин. Мана, умр шомига яқин йиллардаги унинг ҳаёлларидан бир шингили: “Ёш болалар, набиралар мактабга, боғчаларга жўнаши керак. Газ ўчоқда сут қайнаб-тошиб кетмадимикан, фалон ўғилга қаймоқ ёқармикан, фалончига асал чой берсаммикан? Кичкинтойига лимон чой бераман. Қайноқ сут билан лимон тўғри келармикан? Ёппасига ширгуруч яхши. Оз-озгина сарёғ қўшиб берсак ҳаммасига бўлади. Танаффусгача бўлган дарс соатларида болалар толиқмайди”.

Шоир нега буларни ўйлайди, дерсиз. Бошқа қиладиган иши йўқми? Ҳамма гап шундаки, у буларни ўйламасдан яшолмайди, буларни ўйламасдан яшаши мумкин ҳам эмас. Ижоди, ҳаёти каби булар унинг учун умрининг бир бўлаги, янада аниқроғи, ажралмас қисмидир. Ғафур Ғулом асарлари орқали катта миқёсларга чикувчи гуманизмнинг учқур қанотлари дастлабки кучни, қувватни шумуҳитдан, моҳиятдан олади.

Ғафур Ғулом 1966 йил ёзида, Тошкент зилзиласидан кейин, украиналик ёзувчилар таклифи билан Одессадаги ижод уйига боради. Аммо бу ерда кўп бўлмай, Абдулла Тўқай юбилейига қатнашиш ва дўстлар диёрини кўриш учун Қозонга йўл олади. Дили нотинч, кўнгли беҳузур шоир Қозондан Тошкентга ошиқади. Ким билсин, балки Тошкентда қолган фарзандлари, жигарбандларидан хавотир олгандир. Томир-томирлари билан элига, юртига сингишиб кетган, бутун умри давомида унинг оғирини қўлидан келганча енгил қилишга ўрганган шоир бу оғир дамларда ундан олисда бўлишни ўзига эп кўрмагандир, балки. Ўзи хаста эса-да, қалбида қаттиқ оғириқларни сезиб юрган бўлса ҳам у олисда ҳордиқ олиб, ҳорғин бағрига ором беришдан кўра,

эли билан, юрти билан бирга силкиниб азоб чекинши маъкул кўргандир. Маъкул кўрмаган тақдирда ҳам бундан бошқача қарор қабур қила олиши мумкин эмаслигини юраги айтгандир. Ким билсин, балки кўнгли алланималарни сезган бўлса, охири нафаслари Ватан ҳавосидан бўлиниши хоҳлагандир...

Кайфияти аъло бўлган ёз кунлари ҳовлида Ғафур аканинг белида ок шоҳи яқтак устидан шоҳи қийиқ боғланган бўларкан. Қийиқда Ғафур ака севган қайси бир шоир ғазалидан байтлар битилган экан. Буюк шоир наинки дилини, тилини шеър билан тўлдириб юрган, наинки йўлини шеъри билан равшан, элини шеър билан хурсанд қилган, балки белини ҳам шеър билан мустаҳкам боғлаб юрган, умуман, шеър билан яшаган, шеър билан нафас олган эди.

Ғафур Ғулом қудратли, салобатли, момақалдиروقдай жаранглай оладиган шеърлар муаллифи ва ўз табиатида ҳам шуларга уйғун хоссалар бўлгани билан, кези келганда, ниҳоятда оддий ва самимий, дилбар, майин, нозиктаб киши эди. Проф. Лазиз Қаюмов Ғафур Ғулом билан Нозим Ҳикмат учрашувидаги ўзаро меҳр, биродарликдан қизиқ бир мисол келтиради. Ғафур ака турк биродарига кичик бир совға беради. Хўш, бир улуғ шоир иккинчи бир улуғ шоирга нима совға қилиши мумкин? Албатта, бу саволга дабдурустдан жавоб бериш қийин. Зеро, шоир халқининг фантазияси, таҳайюли кенг. Ғафур Ғулом совғаси ўзидек оддий, самимий, ва, энг асосийси, ўз ҳаётига алоқадор азиз нарса эди. У Нозим Ҳикматга ўз китобларидан ташқари, набираларининг суратларини беради. Нақадар чиройли, пурмаъно ва мислсиз совға. Ким билсин, балки, бундай тухфани бериш ҳаммага ҳам ярашавермас, лекин, Ғафур Ғуломга жуда ярашади. Бу гўё иккала шоирнинг ўзинигина эмас, улар мансуб халқларни ҳам янада яқинлаштиришни мақсад қилган совға эди.

Ғафур Ғулом нафақат дўстларига, балки уларнинг оила аъзоларига ҳам меҳрибон бўлганини айтадилар. “Ғафур ака Ҳамид Олимжон вафотидан кўп куйдилар, кўп йиғладилар”, деб эслаган ва бир куни шофёрларидан қафасга

солинган иккита куш ва оппоққина кучукча бериб юборибдилар, деб хотирлаган эди Зулфия опа. Ўшанда бу дили ўксиган, кўнгли яримта оиланинг, ундаги шириндан-ширин ўғил-қизларнинг кўнгли нечоғлик кўтарилган, нечоғлик яшнаган, ва эҳтимолки, юракни эзиб юрган дард, локал бир дамга унут бўлгандир. Бундан ҳам улуғ иш бўладими, бола кўнглини кўтаришдан, унга малҳам бўлишдан ҳам савобли юмуш борми, дунёда?

Ғафур Ғулом ҳақидаги, унинг олижаноб фазилатлари ҳақидаги бундай хотиралар сон-саноксиздир. Уни яқиндан билган ижодкор, дўстлар, шогирдлар, қардош адабиётларнинг намояндалари ҳам бу улуғ шоир ҳақидаги қалб сўзларини битиб қолдирганларки, бу фикрларни кузатиш мароқлидир. Бу ранг-баранг, қимматбаҳо фикрлар жамул-жамида Ғафур Ғуломнинг ижодкор ва шахс сифатидаги ёрқин қиёфаси намоён бўлади.

“Нодир ҳодиса”, деган эди А.Фадеев Ғафур Ғулом ҳақида. “Мукаммал шахс”, деган эди К.Симонов. Бу икки мухтасар таърифда Ғафур Ғулом қиёфасининг асосий ва муҳим қирралари ўз ифодасини топади. Зотан, Ғафур Ғулом шеърояти XX аср адабиётининг нодир ҳодисасидир. Бу нодир ҳодисани яратган киши эса ҳақиқатан ҳам мукаммал шахсдир.

XX асрнинг улкан сўз санъаткорлари – қирғиз адиби Чингиз Айтматов ва овар шоири Расул Ҳамзатовнинг ҳам бу борадаги фикрлари қимматлидир: “Ғафур Ғулом туркигўй халқлар шеърояти ривожига буюк ҳисса кўшган”, дер экан, Ч.Айтматов, бу фикри билан, ўзбек шоирининг туркий халқлар адабиётида тутган беқиёс ўрнини эътироф этмоқда. Расул Ҳамзатов қирғиз дўстининг бу қарашларини янада бойитгандек, ривожлантиргандек бўлади. У Ғафур Ғуломга, наинки туркий халқлар, балки, умуман, “Шарқ поэзиясининг улкан сиймоси”, деб баҳо беради.

Илья Эренбург, Файз Аҳмад Файздан тортиб, Николай Тихонов, Якуб Колас, Корней Чуковский, Алексей Сурков, Давид Қуғултинов, Абулқосим Лоҳутий, Мирзо Турсунзода ва бошқа ўнлаб таниқли ижодкорларнинг Ғафур Ғулом тўғрисидаги ана шундай илиқ, меҳрга тўла фикрлари мавжуд. Собит Муқонов эса, дўсти Ғафур Ғуломга ижодкор ва шахс сифатида юқори баҳо

бериш билан бирга ҳар бир инсон элини Ғофурдек севишини орзу қилади. Умуман, козоқ адиби Собит Муноқов билан ўзбек шоири Ғафур Ғулом ўртасидаги дўстлик тилларда дoston бўлишга арзигуликдир. Бу дўстликнинг хаяжонли саҳифалари ҳақида шоир Музаффар Аҳмаднинг «Икки дўст достони» номли асари бор.

Носир Ғозиловнинг шохидлик беришича, Ғафур Ғулом ва Собит Муқоновнинг бир-бирига меҳри чўнг ва беқиёс бўлган. Улар ҳатто ким аввал вафот этса, ҳаёт қолгани ўтганини қабрга ўз қўли билан топшириши ҳақида бир-бирларига қасам ичганлар.

Тақдир экан, Ғафур Ғулом ҳаётдан аввал кетди. Собит оға қасамига содиқ қолди. Дўсти Ғафур Ғуломни қабрга ўз қўли билан топширди.

Дунё экан. Умр беаёв. Қазо вақти етиб, Собит Муқонов ҳам вафот этди. Лекин дўсти Ғафур Ғулом йўқ, уни ўз қўли билан қабрга қўядиган.

Ёзувчи Носир Ғозилов шунда бир донишмандлик намунасини кўрсатди. У Олма-отага Тошкентдан оқ сурпдан тикилган халтачада бир сиқим тупроқ олиб борди. Ғафур Ғулом турбатидан олинган бу тупроқ қабрга, Собит оғабошига ёстикча қилиб қўйилди...

Ғафур Ғулом шахси, ижоди ҳақида даврадошлари, замоннинг аччиқ-чучугини бирга тотган, талотўмларини бошдан ўтказган дўстлари ҳам ажойиб гапларни айтиб кетишган.

Ойбек дўстининг яратувчанлик, бунёдкорлик исдеъдодини улуғлаган. У Ғафур Ғулом ижодидаги энг муҳим фазилатни бадий теранликда кўрган, шоирнинг ўзини эса «бадий яратувчи» деб атаган. Ғафур Ғулом доимо «яққол, қиррали, қабарик ва янги образлар» яратишга интилади, деган у.

Абдулла Қаҳҳор фикрича, Ғафур Ғуломнинг илҳом торлари доимо созланган бўлади, «Ғафур Ғулом ижодиёти – зўр гулхан, унинг ҳар қандай кўриниши хилма-хил ёниш, яъни нур ва ҳарорат демакдир», деган у. Ушбу сатрлар муаллифи эндиgina университетни битирган кезлари таниқли адабиётшунос олимлар Эрик Каримов ва Наим Каримов билан бирга Абдулла Қаҳҳорнинг Дўрмондаги боғ ҳовлисига борганида ёзувчи Ғафур

Ғуломни эслаб, унинг санъаткорлик маҳорати Чўлпондан қолишмайдиган даражада эди, лекин замон кимларни нима куйга солмади, дегани ёдимизда.

Шайхзоданинг синчковлиги, фикрни тиниқ ифодалаши ҳамда санъаткорнинг характерли нуқталарини аниқлаш топқирлиги Ғафур Ғулом шеъриятини таърифлашдаги икки сўзидаёқ намоён бўлади. Ғафур Ғулом лирикасида “нотиқлик билан рассомлик” уйғунлашиб кетади, дейди у. Ҳақиқатан ҳам, Ғафур Ғуломнинг аксар лирик асарларини ўқиб, жонли, ҳиссиётли, пўртанавор нутқни эшитгандек бўласиз ҳамда рассомона чизилган руҳият жараёнларини, суратнинг жонли ҳаракатларини кузатасиз.

Ғафур Ғулом ҳақида тўлқинланиб гапирган, хотираларини тўлқинланиб ёзиб қолдирган давradoшларидан бири Миртемирдир. Фикр юритилаётган кишига айти хос фазилатларни ёрқин ва тўлиқ ифодалай олишдаги саҳройи тантилик унинг деярли ҳар бир сўзида балқиб туради. Миртемир ака тили билан айтганда, Ғафур Ғуломнинг “билгичлиги кўз илғамас уфқ, ақли ва диди дарёдай тинимсиз..., кенгашлари доноларга хос, умр йўли ўзи бир китоб”. Бу саҳоватпеша, саҳий дўст фикрига кўра, “янги дунё шеъриятининг бошида турганлардан бири, ўзбек шеъриятини поғонама-поғона жаҳон минбарига кўтарганлардан бири Ғафур Ғулом бўлади”. Миртемир ака дўстининг феълидаги, табиатидаги фазилатларни санаш билан роҳатланади. Бўлмасам-чи, ахир ҳаётнинг не-не сир-синоатларини бирга кечирган, оч-тўқ кунларни бирга ўтказган, дўст тобути устида бирга йиғлаб, не-не ёруғ кунларни биргалашиб кутиб олган у. Мана, Миртемир ака таърифидаги Ғафур Ғулом сийратининг баъзи чизгилари: “суҳбати саҳий, жондош”, “ёш боладай ишонувчан”, “жангчидай беаёв”, “ўзбаки танти”, “ўзидан кичиклардан ҳам илтижо билан кечирим сўровчи”, “хуштаб, хушчақчақ, ҳазилкаш, суҳбати қойилмақом, сидқидил дўст”, “камтарликни ҳам жойига қўярди”.

Вақти келиб, Ғафур Ғулом ҳақида достон, қисса, ё роман ёзилганида шоир табиатига берилган бу таърифлар қаҳрамон қиёфасини, образини яратишда беқиёс қиммат касб этиши шубҳасиздир.

Ғафур Ғулом нафақат дўстлардан, шогирдлардан ҳам ёлчиган адибдир. Ҳаммасини санаш қийин, лекин, ҳозирги адабиётимиздаги тўрт қаҳрамоннинг барчаси – Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўзларини Ғафур Ғуломнинг шогирдидан, ундан кўп нарсани ўргандим, ижодий тақдиримга унинг муайян таъсири мавжуд, деган фикрларни ўзларидан эшитганимиз ёки ёзилганларини ўқиганимиз бор.

1965 йилда “Уфқ” романи босилиб чиққанида, Саид Аҳмад романнинг ҳали босмаҳона бўёғи қуриб улгурмаган нусхаларидан бирини устоз қўлига топширган ва унга қуйидаги дастхатни ёзган эди:

“Ҳурматли устоз Ғофур ака. Ўзингиз эккан кўчат мевага кириб қолди. Нишонасидан татиб кўринг-чи.

Саид Аҳмад. 14.VIII.65” .

Биз камтарликни, камсуқумликни, шу билан бирга талабчанликни мана шундай адибларимиздан ҳар қанча ўргансак арзийди.

Биз китобнинг сўнгги қисмини Ғафур Ғулом билан Мухаррам аянинг меҳр-муҳаббатлари тасвири билан бошлаган эдик. Энди уни яна бир шингил вақеани нақл қилиш билан тугатсак, ўринли бўлар...

Ҳар йили тархил мевалар янги пишганда дўстлари, шогирдларининг, ҳатто, олис вилоятлардаги биродарларининг боғидан узилган гилослар омонликқа Мухаррам аяга илиниб олиб келиш Ғафур аканинг бир умрлик одатлари бўлган экан. Бундай меҳрни унутиб бўладими? Бундай меҳрни кўз-кўз қилмай бўладими? Кимлардир буни майда гапга йўйиши мумкин, лекин, очиғини айтганда, ҳар бир хонодонда борми шундай меҳр? Ҳар бир ўзбек хонадони, ҳар бир оила бир-бирига шу қадар меҳр-мурувватли, оқибатли бўлишни хоҳламайдими?

Ғофур ака, наинки, шеърлари, ижоди, балки меҳрибон феъл-атвори билан миллионлар ҳавас қилса арзигулик шахсдир. У асарлари, мероси билангина эмас, қалби ва меҳри билан ҳамм ҳозирги ва келажак авлодларга ибрат бўла олади.

ХУЛОСА

Биз Ғафур Ғуломнинг, асосан, шеърларига қисман баъзи бир ҳикояларига, шунингдек, адабиётшунос ва тарихчи сифатидаги айрим илмий қарашларига назар ташлаб ўтишга ҳаракат қилдик. «Шум бола» қиссасининг яратилиш тарихини кузатиб, асарнинг жанр табиати ва миллий фазилатлари ҳақида қисқача фикр юритдик.

Маълумки, шоирнинг шахси, табиати ўзининг фавкуллоддалиги билан ажралиб туради. Адибнинг ички дунёси, феъл-атвори, оила кучогида, яқинлар даврасида, дўсту биродарлар қуршовида ажиб бир ҳикмат ва донишмандлик нурлари билан товланади.

Ғафур Ғулом жаҳон адабиёти, хусусан, Шарқ шеърляти, айниқса, Бедил ижодиётини чуқур билган. Бу билим унинг ижодига таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас, албатта. Шу жиҳатдан Ғафур Ғулом шеърлятига Бедил фалсафасининг таъсири кучлидир. Бедил қарашлари ва фалсафаси жавҳарини, қўллаган санъатлари моҳиятини тасаввуф ташкил этгани маълум. Ғафур Ғулом шўро шоири бўлгани боис тасаввуфдаги таъсирни қабул қилиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бирок, айтилиши мумкин, Ғафур Ғулом Бедилга шу қадар берилган, унинг дунёсига шу қадар шўнғиган эдики, ундан таъсирланмаслик мумкин эмас эди. Шу боис бу таъсир ўзига хос жараёнларда кечдики, уни излаш, кузатиш, аниқлашнинг ўзи мушкулдир.

Ўз навбатида, Ғафур Ғулом туркий халқлар адабиётининг жўда кўп улкан вакиллари ижодига кучли таъсир кўрсатган шоирдир. Айтилиши мумкин, ўз миллий адабиётимиз – ўзбек адабиётининг аксар пешқадам вакиллари Ғафур Ғуломни устоз деб биладилар. Бу эътироф унинг ижодий мактабида олинган таълим ва таъсир самараси туфайлидир, албатта.

XX асрнинг бирор-бир улкан тарихий ҳодисаси йўқки, Ғафур Ғулом унга ўз муносабатини билдирмаган бўлсин. Аксар ўринларда муаллифнинг бундай қарашлари сиёсий ва мафкуравий нуқтаи назар билан тўйинган бўлса-да, кўп ҳолларда сиёсий қараш асарнинг мажбурийликдан иборат бўлган қобилинигина ташкил этади, асар жавҳарини эса, ўзбек халқининг тили бўлган шоирнинг масалага умумбашарий мезонлар асосидаги поэтик муносабати эгаллайди. Шу маънода, кузатишларнинг алоҳида бир қисми Ғафур Ғулом шеърлятида XX аср муаммоларининг поэтик акс этиши масаласидаги айрим қирраларни ёритишга қаратилди. Бу ўринда асарнинг ижтимоий мазмунини

кўрсатиш эмас, балки асосан бу ижтимоий мазмун бадиий жиҳатдан не чоғлик теран акс эттирилганини ва шоирнинг маҳорати нималарда намоён бўлганини кўрсатиш диққат марказида турди.

Ғафур Ғулом тузумни нечоғлик улуғламасин, шўро сиёсатини асарларида қанчалик тарғиб ва ташвиқ, қилмасин, у ўз халқининг фарзанди эди. Бинобарин у, имкон доирасида, шу халқ, орзу-умидларини, шодлигини, дардини, армонини куйлашни, Ватанни улуғлашни ўзининг бош вазифаси, деб билди. Лекин миллатнинг ҳақиқий дардини, ҳақиқий орзу-армонини, эрк ва истиқлолни, озодлик ва мустақилликни очикдан-очик, куйлаши маҳол эди.

Шу ўринда бир савол туғилади: элининг, юртининг Ғафур Ғуломдек жонкуяр фарзанди бўла туриб, бутун уй-хаёллари, орзу- армони унинг дарди билан яшаган шоир, наҳотки, Истиқлолни, эркни очик куйлаш мумкин эмас деб, бунинг учун қаттиқ жазо берилишидан қўриқиб оғзида мум тишлаб, индамай ўтиб кетаверган бўлса? Наҳотки, истибдоднинг азоб-уқубатларини кўриб, пахтадаги салкам қулларча мутеликни англаб туриб, ўзини кўрмаганга, билмаганга солган бўлса. Бунга муштдеккина юраги қандай дош бера олди экан? Наҳотки ана шу дардларни айтишнинг бадиий имкониятлари, бунинг лоақал ўзига хос яширин йўллари қидирмаган бўлса? Мана шу саволларни мазкур сатрлар муаллифи ҳам диққат марказида тутишга ҳаракат қилди.

“Мукаммал асарлар тўплами” ўн икки жилдлигини, муаллиф ҳаётлигида босилмаган айрим асарларни синчиклаб ўрганиш бу масаладаги шоир дардларини аниқлашга бир очқич бўлди.

Кутилган натижалар Ғафур Ғуломнинг ўз асарлари бағрида яшириниб ётган экан. Унинг шундай шеърлари, ҳикояларига дуч келдикки, баъзи илмий публицистик мақолалар бағрига шундай фикрлар ташлаб ўтилган эканки, уларнинг таг замирига айна биз умид қилган, қидирган, кутган Истиқлол ғоялари, дардларидан иборат улкан фикрлар, ғоялар яширилгани маълум бўлди. Улар, моҳият эътибори билан, Ғафур Ғуломнинг келажак авлодга ишониб, асарлари қатига, таг мазмунига яшириб кетган дардлари эди. Биз

китобнинг махсус бир бобида Ғафур Ғуломнинг ана шу яширин услубини ўқишга, ўқишга ҳаракат қилдик ва умуман, тадқиқот моҳиятини мана шу йўналиш асосига қуришга интилдик.

Адибнинг умр шомларига яқин ёзилган баъзи бир ҳикоялари бор: уларда истиқлол ғоялари нечоғлик маҳорат билан, яширин равишда, бадий теранликда илгари сурилганини кўриб қойил қолмай иложингиз йўқ.

Шоир табиати, феъл-атвори, асарларини таҳлил қилар эканмиз, уларга биз шу вақтгача билмаган Ғафур Ғулом қиёфасини, услубдаги маҳоратини очиш нуқтаи назаридан ёндошишни мақсад қилиб қўйдик. Бу улкан шоир ва ёзувчи шахсини, ижодини обдон билувчи кишилар мулоҳазаларимизда ўзларига маълум ва номаълум Ғафур Ғулом қиёфасини кўрсалар ажаб эмас.

Рисола билан танишган киши ундаги қатор фикрлар, хулосалар, асар тағзаминидан, қўчма маъносидан, яширин ғоясидан, шоир мақсадидан келиб чиқиб айтилган ва тахайюл билан тўлдирилган гипотетик тарздаги мушоҳадалар экани пайқашни қийин эмас. Бадий асарни таҳлил этишдаги бу услуб дастлабки тажрибаларимиздан бири бўлгани боис, унинг камчиликлари, маромига етмаган жиҳатлари бўлиши табиийдир. Асар таҳлилидан чиқарилган баъзи хулосалар, Ғафур Ғуломнинг «яширин» услубига доир айрим умумлашма фикрларнинг қай бирини мутахассислар, китобхонлар қабул қилиши, қайси бирини қабул қилмаслиги мумкин. Яна бошқа бирига нисбатан, унга қарама-қарши ўлароқ, бошқа янги қарашлар илгари сурилиши ҳам табиий. Зотан, тадқиқот муаллифи кузатувлари шундай натижага олиб келишини ният қилади. Чунки, ҳар қандай китоб аҳамияти ўзининг тўлиғича қабул қилиниши билан эмас, мутахассис ва китобхонларни бефарқ қолдирмай, мушоҳадага чорлай олиши билан белгиланади.